JOHN
BURY

düşünce özgürlüğünün tarihi

Çeviren:
DURUL BARTU

JOHN BURY

Düşünce Özgürlüğünün Tarihi

Çeviren
DURUL BARTU

İstanbul — 1978

Dizgi - Baskı : Erdini Basım ve Yayınevi
Selvilimesçit sokak Güzeller Han, Cağaloğlu - İst.

BU ÇEVİRİ İÇİN..

Bu kitabın yazarı **John Bagnell Bury,** bir büyük İngiliz tarihçisidir. 1861'de Dublin'de doğmuş, 1927'de —Cambridge Üniversitesinde Yeni Zamanlar Tarihi profesörü iken— ölmüştür.

Bury'nin Eski Yunan, Roma ve Doğu Roma tarihlerinin çeşitli dönemlerine ilişkin birçok eserleri vardır. Cambridge Üniversitesi'nin yayınladığı ünlü tarih serisinin yazımına katıldığı gibi, büyük İngiliz tarihçisi Gibbon'un «Roma İmparatorluğunun Çöküşü ve Yıkılışı» adlı pek tanınmış eserini —güzel bir giriş ve değerli birçok notlar ekleyerek— yeniden yayınlayan da o'dur. Bu baskı, en geçerli metin sayılmaktadır bugün.

Ne var ki, Türkiyeli okuyucu Bury'i, bu eserlerle değil, **A History of Freedom of Thought** adıyla 1913'te yayınladığı kitabı ile tanır. «Düşünce Özgürlüğünün Tarihi» diye çevirebileceğimiz bu kitabı, Avni Başman, 1945 yılında, «Fikir ve Söz Hürriyeti» adıyla Türkçeye kazandırmıştı. Bury, bu kitabında, Batı'da, insan aklının özgürlüğe kavuşmak için —başta din olmak üzere— türlü engellere karşı, yüzyıllarca süren savaşını, —akılcı bir görüşle— anlatır. Kitap, bir bakıma, küçük hacimde bir kültür tarihidir de.

Aklın, gericiliğe, yobazlığa, karanlığa karşı savaşı, Batı'da zaferle sona ermiştir ama, Türkiye'de sürmektedir hâlâ. Aslında akıldan, onun aydınlığın-

dan korkanlar, düşünce özgürlüğüne karşı bütün düşmanlıklarını sürdürmektedirler bugün de. Sözde bir demokrasimiz var, ama düşünce özgürlüğümüz yok. Düşünce özgürlüğünün olmadığı bir demokrasi oyunudur seyrettiğimiz yıllardır. O oyunun ikide bir «dramatik» sahneler sergilemesi de bundan.

Ve işte bu nedenledir ki, Bury'nin, bugün, Batılı bir okuyucunun gözünde, çoğu sayfası —belki de— geçmişin kötü anılarını tazelemekten ileri gidemeyecek olan bu eseri, Türkiyeli okuyucu için yararlılığını bugün de koruyor ve —görünüşe bakılırsa— daha uzun yıllar da koruyacak. Aklın dostlarının bu kitaptan bugün öğrenecekleri çok şeyler vardır ve yarın da olacaktır. Avni Başman'ın —dili bugünkü kuşaklar için hayli eskimiş olan— çevirisinden sonra, eseri yeniden Türkçeye kazandırmak isteyişimiz de bu yüzden. Kitabı bitirdikten sonra, okuyucuyla aynı kanıda birleşeceğimize inanıyoruz..

İstanbul - 1 Ocak 1978 **D. B.**

İÇİNDEKİLER

		Sayfa
I.	Düşünce Özgürlüğü ve Karşısındaki Güçler	1
II.	Akıl Özgür (Eski Yunan ve Roma)	15
III.	Akıl Hapiste (Ortaçağ)	45
IV.	Kurtulma Olanağının Belirmesi (Rönesans ve Reform)	64
V.	Dinsel Hoşgörü	85
VI.	Akılcılığın Gelişmesi (17. ve 18. Yüzyıllar)	119
VII.	Akılcılığın İlerlemesi (19. Yüzyıl)	166
VIII.	Düşünce Özgürlüğünü Haklı Kılan Nedenler	219
	Kitabı Kaparken	239

I

DÜŞÜNCE ÖZGÜRLÜĞÜ VE KARŞISINDAKİ GÜÇLER

DÜŞÜNCE ÖZGÜRLÜĞÜNÜN ANLAMI

İnsanın düşünmede özgür olduğunu hemen herkes söyler. Bir kimsenin, istediğini düşünmesi, —düşüncesini açığa vurmadığı sürece—asla önlenemez. Onun kafasının işleyişine sınır çizen, yalnız görgü ve deneyimleriyle hayal edebilme yeteneğidir. Ne var ki, —kişide başlayıp biten— bu doğal düşünme özgürlüğünün değeri azdır. Eğer düşüncelerini başkalarına geçirmesine olanak tanınmazsa, bu özgürlük, düşüneni hoşnut etmedikten başka, elem bile verebilir ona. Hele çevresindekiler için onun bu özgürlüğünün hiç bir yararı olmayacağı çok açıktır. Ayrıca, insanları büyük bir güçle etkileyen düşüncelerin gizli tutulması da zordur hayli. Bir kimsenin düşüncesi, kendisini, çevresindekilerin davranışlarına düzen veren düşünce ve âdetleri eleştirmeye, yaşadıkları hayat biçiminden daha iyisini tasarlamaya götürünce, o insanın, —düşüncelerinin doğruluğuna inandığı sürece—. susmasıyla, ağzından

kaçırıverdiği sözlerle ya da bütün davranışlarıyla, kendisinin, çevresindekilerden başka olduğunu, onların düşüncelerine katılmadığını açığa vurması olanaksızdır hemen hemen. **Sokrates** gibi, bazı insanlar, düşüncelerini saklamaktansa ölmeye razı olmuşlardır; bugün de öyle yapacak insanlar vardır. Demek ki, düşünme özgürlüğünün bir anlam taşıyabilmesi için, onun, düşündüğünü söyleme özgürlüğüyle birlikte olması gerekir.

Çağımızda, en uygar ülkelerde, söyleme özgürlüğü doğal ve olağan bir durum gibi görülür. Bizler, bunu doğal bir hak saymaya alışmışız. Oysa, bu hak, ancak son zamanlarda elde edilmiştir; ona varmak için aşılan yollar ise kan deryalarından geçmiştir. İnsanın, düşüncelerini yayması ve her sorunu tartışmasının, kötü değil iyi bir şey olduğuna —en aydın kafalı kişileri bile— inandırabilmek için yüzyıllar gerekmiştir. Toplumlar. —çok parlak bazı örnekler bir yana bırakılırsa— genellikle, düşünme özgürlüğüne ya da —başka bir deyişle— yeni düşüncelere karşı olmuşlardır. Bunun neden böyle olduğu da kolayca anlaşılır.

YENİ DÜŞÜNCELERE DÜŞMANLIĞIN KAYNAKLARI

Sıradan bir insan beyni, doğal olarak tembeldir; en az zorlukla karşılaşacağı yolu tutmaya yönelir. Sıradan bir insanın zihin dünyası, sorup araştırmadan kabul ederek, sımsıkı sarıldığı inançlardan oluşur; o, kafasındaki bu dünyanın alışkın bulunduğu düzenini yıkacak her şeye karşı, kendiliğinden düşmandır. Bağlandığı

inançlardan bazılarıyla uzlaşamayacak her yeni düşünce, kafasına yeni bir düzen vermeyi gerektirir çünkü. Bu ise hayli zordur, hem bunun için beyinsel çabada bulunmak zahmeti de gereklidir. Böyle bir kimse ve çoğunluğu oluşturan bu gibi kimseler, yerleşmiş inanç ve kurumlara kuşku konduran yeni düşünceleri kötü görürler; bu düşünceler yadırganan şeylerdir çünkü.

Salt zihin tembelliğinden doğan nefret, apaçık bir korku duygusuyla da karışınca, daha da güçlenir. Var olanı koruma içgüdüsü, var olanın yapısında herhangi bir değişikliğin toplumu temelinden sarsacağı endişesiyle sertleşerek, tutucu bir görüş halini alır. Bir devletin gönenç ve mutluluğunun, ancak kaskatı bir istikrarla, gelenek ve kurumlarının hiç değişmeden korunması sayesinde sürebileceği inancını, ancak son zamanlarda bırakabilmişlerdir insanlar. Bu inancın egemen olduğu yerlerde, yeni düşünceler, hem yadırgatıcı, hem de tehlikeli görülür; kabul edilmiş ilkelerin nedeni ve niçini hakkında yerli yersiz sorular soran her insan da zararlı bir kişi sayılır.

Var olanı koruma içgüdüsüyle —onun bir sonucu olan— tutucu görüş batıl inançlarla güçlenir. Bütün âdet ve kurumlarıyla sosyal yapının, dinsel inançlarla sıkı sıkıya bağlantılı ve ilâhî bir himaye altında olduğuna inanılınca, sosyal düzenin eleştirilmesi dine saygısızlık sayılır; hele dinsel inançların eleştirilmesi, doğaüstü güçlerin öfkesine açıkça meydan okumak olur.

Yeni düşüncelere düşman bir ruh doğuran psikolojik nedenler, toplumda —sınıf, kast ya da

rahipler gibi— bazı etkin çevrelerin fiili karşıtlığı ile bir kat daha güçlenir. Çünkü, onların çıkarları, yerleşik düzenle ona dayanak olan düşüncelerin sürüp gitmesine bağlıdır.

Örneğin, bir kavim halkının, güneş tutulmasının, kendilerine, tanrılarınca, iyi haberler bildiren bir belirti olduğuna inanıp giderlerken, günün birinde, içlerinden birinin çıkıp güneş tutulmasının asıl nedenini bulduğunu varsayalım. O kavim halkı, bu buluşu daha başta kötü diye karşılarlar; çünkü, onu, kendilerinin, bu olay hakkındaki kökleşmiş düşünceleriyle uzlaştırmak pek güçtür. Ayrıca, bu buluş, rahatlarını da bozar onların; çünkü, kendi toplumları için, çok yararlı saydıkları bir tasarımı altüst etmektedir. Ve giderek, tanrılara karşı bir bir saldırı saydıkları bu buluş, onları fena halde korkutur da. Görevleri, tanrıdan gelen belirtileri yormak olan rahipler, etkinlik ve güçlerini sınırlayan böyle bir görüşle karşılaşınca, hem telâşa düşerler, hem de kızarlar.

Tarihten önceki zamanlarda ağır basan bu nedenler, ilerleme halindeki topluluklarda değişmeyi yavaşlatmış, bazı topluluklarda ise ilerlemeyi büsbütün engellemiştir. Ne var ki, aynı nedenler, tarih boyunca da ağırlıklarını az çok sürdürerek, bilgiye ve ilerlemeye set çekmişlerdir. Bunları, bugün, en ileri toplumlarda bile işler bir halde görebiliriz; ne var ki, devrimci düşüncelerin gelişmesini durdurabilecek ya da yayılmasına engel olacak denli güçlü değildirler artık. Ancak, yeni bir düşünceyi can sıkıcı, hatta tehlikeli sayan insanlara bugün de rastlıyoruz.

Sosyalizmden nefret edenler arasında niceleri vardır ki, bu görüşü, leh ve aleyhinde ortaya konan delilleri hiç tartmadan, yalnız ve yalnız, kendi kafalarındaki dünyanın düzenini bozacağı ve alışık oldukları düzenin temelden eleştirilmesini gerektireceği için kötü görmektedirler. Hiç de kusursuz olmayan şu aile kurumumuzu değiştirmeye yönelik önerleri —böyle öneriler, o kurumla ilgili dinsel emirler dolayısıyle, bir yığın peşin yargılara dokunacağı için— incelemeye bile yanaşmayanlar az mı? Aslında, böyleleri haklı da olabilirler, haksız da; haksız iseler, bu hal kendileri için bir kabahat sayılmaz. Onları böyle düşündürmeye götüren nedenler, ilkel toplumların ilerlemesine engel olan nedenlerin aynıdır. Bir özgürlük havası içinde, daima yeni düşünceler arayan ve çevrelerinde böyle düşüncelere bol bol rastlamadıkları için üzülen insanların yanında bile o kafada kimselerin yetişip bulunabildikleri düşünülünce, halk inançlarının böyle insanların anlayışlarına göre biçimlendiği zaman düşüncenin nasıl zincire vurulacağı ve bilginin ne korkunç engellerle karşılaşacağı tahmin edilebilir.

Gerçi, insanın, herhangi bir konu hakkında, çevresindekilerin otorite ya da peşin yargılarına aldırmadan, düşüncelerini yayınlamak özgürlüğü, bugün artık iyice yerleşmiş bir ilke ise de, bu ilkeyi akıl ve mantık çerçevesi içinde savunabilecek olanların, —bu uğurda ölünceye dek çarpışmayı teslim olmaya yeğ tutacaklar arasında bile— bir azınlık olduklarını sanıyorum. Biz, söyleme özgürlüğünün, insanlar için doğal ve vazgeçilmez bir hak olduğunu apaçık görmek ve —bel-

ki de— yalnız bunun söz özgürlüğü aleyhine söylenebilecek her şeye karşı —tek başına— yeterli bir cevap olabileceğini sanmak eğilimindeyiz. Ne var ki, böyle bir hakkın nasıl yerleşebilmiş olduğunu kolay değildir anlamak.

Eğer, insanın «doğal hakları» varsa, kendi hayatını korumak ve kendi neslini üretmek, bu türlü haklardandır elbette. Oysa, toplumlar, üyelerinin bu iki haktan yararlanmalarını bazı engellerle sınırlamışlardır. Açlıktan ölecek bir kimsenin başkalarının olan bir yiyeceği alması yasaktır. Başıboş olarak çocuk üretme, türlü kanun ve âdetlerle önlenmiştir. Toplumun bu hakları sınırlamakta haklı olduğu kabul edilir; böyle sınırlar olmazsa düzenli bir toplum var olamaz çünkü. Düşündüğünü söylemek hakkının da bu çeşit haklardan olduğunu kabul edersek, ona kimsenin karışamayacağını ileri sürmek ya da toplumun onu bir düzene bağlamakla haksızlık ettiğini söylemek olanağı kalmaz. Ne var ki, söyleme özgürlüğü hakkını öteki haklarla bir tutmak, gereğinden çok fazla bir müsaadekârlık olur. Çünkü, öteki durumlarda, sınırlamalar, her bireyin tutum ve davranışı üzerinde etkili olmaktadır; düşündüğünü söyleme özgürlüğünün sınırlanmasından etkilenecek olanlar ise, söylenecek devrimci ya da örf ve âdetlere uymaz düşünceleri olan —sayısı görece az— kimselerdir. Gerçek odur ki, bu konuda, doğal haklar görüşü üzerine sağlam bir savunma kanıtı kurulamaz; o görüşün altında, bu dâvada, amaca elverişli olmayan, toplum ile üyeleri arasındaki ilişkiler kuramı bulunmaktadır çünkü.

Öte yandan, bir toplumu yönetmek sorumlu-

luğunu kabul etmiş olanların, topluma zıt eylemleri yasaklamak nasıl görevleri gereği ise, tehlikeli düşüncelerin yayılmasını önlemenin de görevleri gereği olduğunu, bir kanıt gibi, ileri sürebilirler. Bir kimsenin, topluma zıt görüşler yaymakla, başkasının atını çalmaktan ya da komşusunun karısı ile sevişmekten çok daha zararlı olabileceğini iddia edebilirler. Çünkü, onlar, devletin huzur ve gönencinden sorumlu oldukları için, bir düşüncenin temeli sayılan siyasal, dinsel ya da ahlâkî görüşleri tehdit edecek biçimde zararlı olduğuna kanaat getirince, öteki tehlikeler karşısında yaptıkları gibi, ona karşı da toplumu korumak görevi ile yükümlüdürler.

Düşünce özgürlüğünün sınırlanması lehindeki bu kanıta karşı verilecek en doğru cevabı —sırası geldiğinde— göreceğiz. Bu cevap, hiç de açık seçik değildi eskiden. Düşünceyi baskı altında tutmanın yanlış olduğu sonucuna varılabilmek için, uzun bir süre geçmesi gerekmiştir. Ne var ki, bu sonuca içtenlikle inananlar, insanların küçük bir bölümüdür ancak. Kanımca, insanların bugüne dek erişebildikleri tüm başarıların en önemlisi olan bu sonuç, **otorite** ile akıl arasında —bu kitabın konusu olan— sürekli bir savaşımdan doğmuştur. Otorite kelimesi de, yorum gerektirir bir deyimdir.

OTORİTE

Bir kimseye, kalkıp bir şeyi nasıl öğrendiğini sorarsanız, size onun şu biçimde cevaplar vermesi olasılığı vardır: «İyi bir otoriteden öğrendim» ya da «bir kitapta okudum» ya da «bu her-

kesin bildiği bir şeydir» ya da «okulda öğrendim.» Bu cevapların her biri, onun o şeyi bilgilerine güvendiği başka kimselerden, söylediklerinin doğru olup olmadıklarını araştırmadan ya da konuyu kendisi düşünüp incelemeden öğrenmiş olduğu anlamına gelir. İnsanların çoğunun bilgi ve inançlarının büyük bir bölümü bu türdedir hep. Doğruluklarını araştırmadan ana-babalarından, hocalarından, tanıdıklarından, kitaplardan, gazetelerden öğrenilmiş şeylerdir. Bir İngiliz çocuğu Fransızca öğrenirken, fiil çekimlerini ve kelimelerin anlamlarını hocasının ya da gramer kitabının otoritesine dayanarak öğrenir. Dünyanın bir yerinde, haritalarda gösterildiği gibi, Bombay adlı kalabalık bir kentin varlığı, pek çokları için, otoriteye dayanılarak kabul edilmiş bir olgudur. Napolyon ya da Jül Sezar'ın vaktiyle yaşamış oldukları da öyledir. Genel olarak astronomi bilgisi bile aynı yoldan kazanılır. Çok açıktır ki, olayları böyle başkalarının otoritesine güvenerek öğrenmemiz caiz olmasaydı, pek sınırlı bir çerçeve içinde kalırdı bilgilerimiz.

Ne var ki, olayları bu biçimde öğrenmemiz ancak bir koşulla caiz olabilir: Otoriteye güvenerek kabul edeceğimiz olaylar, tanıtlanması ya da doğruluğu olanaklı şeyler olmalıdır. Yukarıda verdiğim örnekler bu türdendir. İngilizce öğrenen çocuk, otoriteye dayanarak öğrendiklerinin doğruluğunu, Fransa'ya giderek ya da bir Fransızca kitabı okuyabilir duruma gelince, araştırabilir. Eğer zahmetine katlanırsam, Bombay'ın varlığını kendi gözlerimle görebileceğimi tanıtlayan birçok tanıklar ile her gün karşılaşmaktayım. Gerçi, Napolyon'un vaktiyle yaşamış oldu-

ğuna bu yolla tam bir kanaat hasıl etmem olanaklı değilse de, bundan kuşku duyarsam, yalın bir muhakeme ile anlarım ki, ortada onunla ilgili yığınla olay dururken, Napolyon'un yaşamamış olması olanaksızdır. Güneşin dünyadan 150 milyon kilometre kadar uzak olduğunda kuşkum yoktur; çünkü bunun tanıtlanmış bir olay olduğunda bütün astronomlar birleşir, onların bu konudaki birleşiklikleri de o olayın tanıtlanmış olduğuna kanıttır. Ayrıca, kendim de, o konuyla ilgili hesapları yapmak külfetini göze alabilirsem, aynı sonuca varırım.

Ne var ki, zihnimizin bütün sermayesi hep bu çeşitten değildir. Sıradan bir insanın düşünceleri, yalnız doğruluğunu araştırmanın olanaklı bulunduğu olaylardan oluşmaz; onun, birçok doğruluğunu araştırmanın olanaksız bulunduğu, tanıtlanamaz inançları ve tasarımları da vardır ki, bunları hep otoriteye dayanarak kabul etmiştir kendisi. Örneğin, Kilisenin otoritesine dayanan **Üçübirlik**[1] inancı, Bombay'ın varlığını kabul etmekten çok daha başka bir inanıştır. Otoritenin ötesine geçerek bu inancın doğruluğunu araştırmak ya da tanıtlamak elimizde değildir. Eğer onu kabul ediyorsak, nedeni, yalnız ve yalnız otoritenin kendisine iman etmiş olmamız ve böylece ondan çıkan hükümleri —tanıtlanması olanaksız da olsa— doğru saymamızdır.

(1) **Üçübirlik**, «trinity» karşılığı olarak kullanılmıştır. Arapçası «teslis» olan bu kavram, Tanrının bileşmiş üç ayrı kişi —yâni Baba (Tanrı), Oğul (İsâ) ve Kutsal ruh— halinde düşünülmesini ifade etmektedir (Çev. notu).

Bu iki çeşit inanış arasındaki ayrılık —üzerinde durulmaya gerek kalmayacak derecede— açık ve seçiktir. Ne var ki, sorunun tam bir açıklıkla anlaşılmasının önemi vardır. İlkel insan, dağlarda hem ayılar, hem de kötü ruhlar bulunduğunu, büyüklerinden öğrenir. Bir süre sonra, bir ayı görünce, öğrendiğinin birinci bölümünün doğru olduğunu anlar, ama bir kötü ruhla karşılaşmamış ise, bundan, —olağanın çok üstünde bir zekâ sahibi değilse—, öğrendiğinin bu bölümüyle öteki bölümü arasında fark olacağını düşünmek aklına bile gelmez. O, daha çok, kabilesindekilerin ayı hakkında söyledikleri doğru olduğuna göre, ruhlar hakkında söyledikleri de elbette doğru olacaktır biçiminde düşünebilir; yalnız, bunu bile, ancak bu kadarıyla, bir tümdengelim yeteneği gösterebildiği durumda yapar. Ortaçağ'da, bir adam, otoriteye dayanarak, Konstantinopolis adında bir kentin bulunduğunu ve kuyruklu yıldızların tanrı kızgınlığının belirtisi olduklarını öğrenince, bu iki şey arasında bir nitelik farkı görmezdi. Sonucu bakımından bundan farklı olmayan anlam çıkarma biçimlerini ara sıra bugün de işitebilirsiniz: Otoriteye dayanarak Bombay'ın varlığına inandığına göre, otoriteye dayanarak Şeytan'ın varlığına inanmaya neden hakkım olmasın? gibi..

İnsanlar, yüzyıllar boyunca, —örneğin halkın ortak düşünceleri kilise ya da kutsal bir metin gibi— yalnız otoriteye dayanarak, tanıtlanmamış ya da tanıtlanması olanaksız görüşleri ya kabul etmekle yükümlü tutulmuşlar, ya kabul etmek çağrısı ile karşılaşmışlar ya da kabul etmeleri kendilerinden beklenmiştir. İnsan ve do-

ğa hakkında bilimsel gözleme dayanmayan inançların çoğu, —doğrudan ya da dolayısıyle— dinsel ve sosyal çıkarlara hizmet ettikleri için, akıllarını örfe uymaz biçimde kullanan kimselerin eleştirilerine karşı, güce başvurarak korunmuşlardır. Komşusunun tanıtlanması olanaksız bir olaya inanmamasına aldıran olmaz. Bir kuşkucu çıkıp da, Napolyon'un vaktiyle yaşamış olduğunu ya da suyun hidrojenle oksijenden oluştuğunu yadsırsa, gülerler kendisine, alay ederler. Ama, örneğin somut bir tanrının varlığı ya da ruhun ölümsüzlüğü gibi —tanıtlanması olanaksız— görüşleri yadsırsa, pek ağır bir karşılık verirler kendisine. Böylelerini eskiden öldürürlerdi de. Ortaçağlı dostumuz Konstantinopolis kentinin varlığından kuşku duysaydı ona budala der geçerlerdi, ama kuyruklu yıldızların taşıdığı anlamı tartışmaya kalkışınca başına iş açmış olurdu. Kudüs kentinin varlığını yadsıyacak denli deli olsaydı yalnız gülünç olmakla yakayı kurtaramazdı pek; çünkü, Kudüs, Kutsal Kitap'ta adı geçen kentlerdendir.

Ortaçağ'da, otorite zorbalığı ile, herkesin doğrudur diye kabul etmesi zorunlu olan inançlar geniş bir alan kaplardı; aklın bu alana girmesine de izin verilmezdi. Ne var ki, akıl, kendisinin giremeyeceği bir yer bulunmasını kabul edemeyeceği gibi, —güvene lâyık olduğunu araştırıp onamadıkça— hiç bir otoriteye de kendi haklarından hiç birini bırakamaz.

Aklın, tüm düşünce alanında, ortak kabul etmez biçimde, salt hak sahibi olmasına **Akılcılık** (rationalisme) denir. Bu deyimin, bugün bi-

le pek hoş karşılanmamasına bakıp akıl ile onun karşısına sıralanmış zıt güçler arasında ne çetin savaşlar geçmiş olduğunu çıkarabiliriz. Akılcılık deyimini, burada yalnız **tanrıbilim** (theologie) alanındaki durumu bakımından kullanıyoruz; aklın hak ve yetki davasının en büyük şiddet ve inatla karşılık gördüğü alan odur çünkü. Aynı gerekçeyle, **özgür düşünce**yi, yani düşüncenin, kendi otoritesinden başka bir otorite tanımamasını da gene tanrıbilim çerçevesi içinde mütalâa ediyoruz. Bu alandaki savaşta, başından sonuna değin, otorite, hep kendisi için en uygun olanak ve koşullar bulmuştur. Akıl yanını gerçekten tutan insanlar ise, her zaman küçük bir azınlık halinde kalmışlardır. Ve —kuvvetle sanılır ki— bundan sonra da, gene böyle kalacaklardır hayli zaman. Aklın tek silahı, kanıt ve tanıtlama olmuştur; otorite ise, maddi ve manevi şiddet, kanuni zorlama ve sosyal nefret araçlarına başvurmuştur. Bazı bazı hasmının silahını kullanmaya kalkıştığı da olmuştur, ama sonunda gene kendisini yaraladığını görmüştür o silahın. Gerçekten, otoritenin, savaş alanında en zayıf noktası şu idi: Kendi şampiyonları da insan oldukları için, akıl ve muhakemelerini kullanmamazlık edemiyorlar ve sonuçta kendi aralarında uzlaşmazlığa düşerek bölünüyorlardı. Bu durum ise, akıl için bir fırsat oluyordu. O da, bundan yararlanarak, sanki düşman tarafında çalışıyormuş ve onun davasını güdüyormuş gibi görünerek, asıl kendi zaferini hazırlıyordu.

İnsan deneyiminin ötesinde oldukları için doğruluklarının araştırılması olanaksız ya da tanıtlanamaz, fakat aynı zamanda karşıtlarının ta-

nıtlanması da olanaksız görüşlerden oluşan otoritenin de kendine göre bir alanı bulunduğu, itiraz olarak ileri sürülebilir. Karşıtları tanıtlanamayacak binlerce önerme icat edilebileceği kuşku götürmez bir gerçektir. İştiyaklı iman sahibi her insanın bunlara inanmasına engel de yoktur. Ancak, böyle önermelere, batıl oldukları tanıtlanamadığı için, gerçek diye inanılması gerektiğini de kimse ileri süremez. Eğer içlerinden bazıları inanılmaya lâyık ise, bu konuda hüküm verecek olan gene akıldan başka ne olabilir? Kalkıp, otoritedir cevabı verilirse, şu zorlukla karşılarız: Otoritenin tutup savunduğu birçok inançlar, karşıtları tanıtlanmak akıbetine uğradıkları için, herkesçe terkedilmişlerdir. Böyle olmakla beraber, bir ilâhiyat görüşünü, batıllığını tanıtlayamadıkça yadsımaya hakkımız olmadığını söyleyenler de vardır hâlâ. Oysa, ispat yükü, yadsıyana düşmez. Bir konuşma hatırlarım: Konuşmacılardan biri, cehennem hakkında alaycı bir dil kullanınca, o kurumun sadık dostu olan muhatabı, zafer kazanmış birinin edasıyla «ama saçma gibi görünse bile, var olmadığını tanıtlayamazsınız» demişti. Size, Sirius çevresinde dolanan bir gezegende eşeklerden oluşan garip bir topluluk yaşadığını ve bunların İngilizce konuşarak günlerini ırkın arındırılması sorununu tartışmakla geçirdiklerini söyleseler, bu anlattıklarının asılsız olduğunu tanıtlayamazsınız, ancak tanıtlanamadığı için inanılmak mı gerekir buna? Böyle bir sav haklı olabilir mi? Bazı kafalar, tekrarlana tekrarlana, aşılama gücünün etkisiyle, böyle şeylere inanmak istidadında olabilirler. Daha çok ısrarlı tekrarlamalarla işletilen —ve

zamanımızda reklamcılığın temeli olan— bu aşılama gücü otoriteye dayanan düşüncelerin yerleşmesinde, dinsel inançların yayılmasında büyük bir rol oynamıştır. Bereket versin, aynı çareden akıl da yararlanabilmekte.

BU KİTABIN ÇERÇEVESİ

Aslında bir taslak olan bu kitapta, konuların çerçevesini, yalnız Batı uygarlığı oluşturacaktır. Bahse Yunan dünyasından başlayacağız ve konunun belli başlı aşamalarını göstermeye çalışacağız. Kitap, geniş ve çapraşık bir konuya —alçak gönüllü— bir başlangıç girişimidir yalnızca; çünkü, öyle bir konudur ki bu konu, gerektiğince işlenirse, yalnız dinin, kiliselerin, din sapıklıklarının, din alanında işlenmiş zülumların tarihini değil, belki felsefe tarihi ile doğa bilimlerini ve siyaset kuramlarını kapsar. 16. yüzyıldan Fransız Devrimine değin önemli tarih olaylarının hemen hepsi, şu ya da bu bakımdan, düşünce özgürlüğü savaşımı ile ilgilidir. İlkçağ uygarlıklarının yıkılışından beri, aklın yeniden özgürlüğe kavuşmasına engel ya da yardımcı olan fikrî ve sosyal güçlerin yönlerini ve birbirlerine olan etkilerini ortaya çıkarmak için, bütün bir ömrü harcamak, olan biteni anlatmak için de yığınla kitap yazmak gerekir. Tek bir insanın yapabileceği, —bundan daha büyüğünü yazdığında bile— o savaşımın genel gidişini göstermekten, bir de yazarın özel olarak incelemiş olduğu noktalar varsa, onlar üstünde durmaktan ileri gidemez.

II

AKIL ÖZGÜR
(Eski Yunan ve Roma)

YUNANLILARA EN BÜYÜK BORCUMUZ

Uygarlık, en çok hangi yönden borçludur Yunanlılara?

Bu soru sorulduğunda, her şeyden önce —ve doğal olarak— onların edebiyat ve sanat alanındaki yüksek başarıları gelir akla. Ama daha doğru cevap şu olsa gerek: Yunanlılara karşı en derin şükran borcumuz, onların, düşünce ve tartışma özgürlüğünün ilk yaratıcıları olmalarından dolayıdır. Çünkü, aklın özgürlüğü, onların yalnız felsefi düşüncelerinin bilim alanındaki ilerleyişlerinin, siyasal kurumlardaki deneylerinin temel koşulu olmakla kalmamış; edebiyat ve sanatta eriştikleri o yüksek düzeyin de başlıca koşulu olmuştur. Örneğin, Yunan edebiyatı, hayatın özgürce eleştirilmesi olanağından yoksun kalsaydı, asla eremezdi bu etkinliğine. Ne var ki, onların yarattıkları o yüce eserler bir yana bırakılsa, hatta onlar, ortaya koydukları akla hayret veren şeyleri yapmamış olsalardı bile, yalnız ve yalnız «özgürlük ilkesi»ni kabul etmiş olmaları ile de insanlığın velinimetleri arasında en önde

gelebilirlerdi; insanlığın ilerleyişinde en büyük adımlardan biri o ilkedir çünkü.

Yunanlılar, dünyayı, özgür bir bakışla temaşa etme alışkanlığını nasıl edinebilmişler? Eleştiri ve anlama merakı alanlarına hiç bir sınır çizmemek güç ve cesaretine ne yolla sahip olmuşlar? Bunları açıklayabilecek durumda değiliz; onların en eski dönemleri üstüne bildiklerimiz buna yetecek denli çok değil çünkü. Öyle olunca da, Yunanlıların bu alışkanlıklarını bir olgu olarak kabul etmek zorundayız. Ancak, unutulmamalıdır ki, Yunanlılar, ayrı ayrı birçok halklardan oluşmuşlardı; ve bunlar, —bazı önemli nitelikleri ortak olmakla beraber— yaradılış, âdet ve gelenek bakımından birbirlerinden hayli farklı idiler. Bir bölümü, ötekilere oranla tutucu, geri ya da az zeki idi. Kitabımızın bu bölümündeki «Yunanlılar» deyimi, bütün Yunanlıları değil, aralarından uygarlık tarihinde en çok ün yapmış olanları —özellikle İyonyalılar ile Atinalıları— anlatmak üzere kullanılmıştır.

ÖZGÜR DÜŞÜNCENİN BEŞİĞİ : İYONYA

Küçük Asya'da, **İyonya**, özgür düşüncenin beşiği olmuştur. Avrupa bilimi ve felsefesinin tarihi İyonya'da başlar. İlk filozoflar, M.Ö. 6 ve 5. yüzyıllarda, evrenin kaynağına ve yapısına akıl yolu ile nüfuz etmek olanağını orada aradılar. Onlar, kafalarını, zihinlerine daha önce girmiş olan düşüncelerden bütün bütüne kurtaramadılar gerçi; ancak evren hakkındaki —doğru diye inanılan— dinsel inançları bozmaya giriştiler. Bu düşünce öncüleri arasında, —en önem-

li ve en güçlüsü olmamakla beraber— **Ksenofanes** özellikle anılmalı; onun öğretimine gösterilmiş olan hoşgörü, o zamanki insanların nasıl bir özgürlük havası içinde yaşadıklarını iyice belirtmektedir çünkü. Ksenofanes, kent kent dolaşır; halkın, tanrılar ve kadın-tanrılar hakkındaki inançlarını, ahlâkî yönden tartışır ve eleştirir; Yunanlıların insan biçimindeki tanrı görüşlerini alaya alırdı. «Öküzlerde insan yeteneği ve insanın eli olsaydı, onlar da öküz biçiminde tanrılar yaparlardı» sözü Ksenofanes'indir. Kabul edilmiş ilâhiyata karşı bu saldırı, eski ozanların, özellikle mitoloji alanında en yüksek otorite sayılan Homeros'un anlattıkları şeylere karşı bir saldırıydı. Ksenofanes, Homeros'u, tanrılara, insanlar işleyince kötü görülen birtakım fiilleri yakıştırdığı için, şiddetle eleştirirdi. Geleneksel inançlara bu saldırılarından ve Homeros'u ahlâksızlıkla suçlamasından dolayı Ksenofanes'in susturulduğunu ya da halkla söyleşisinin yasaklandığını görmüyoruz. Homeros için, Yunanlıların Kutsal Kitab'ıdır diyenler vardır. Aslında gerçekten bütünüyle uzaktır bu söz. Ne mutlu Yunanlılara ki, Kutsal Kitap niteliğinde hiç bir kitapları yoktu. Yunanlılardaki düşünce özgürlüğünü anlatmak için bu olgunun büyük bir önemi vardır aslında; çünkü, öyle kutsal bir metnin bulunmaması yüzündendir ki o özgürlük olabilmiştir. Homeros'un destanları dinsel değil, dünyasal idi; ahlâksızlık ve yabanlık konusunda ise, kutsal kitaplarda görülenlerden daha azdı bu gibi şeyler o destanlarda. Homeros'un destanlarının otorite değerleri pek büyüktü gerçi; ancak, kutsal bir kitabın otoritesi gibi zorlayıcı de-

ğildi. Homeros hakkındaki eleştirilerin, hiç bir zaman, Kutsal Kitap eleştirileri gibi engellerle karşılaşmış olmaması da bu yüzden.

Burada, bir başka önemli noktaya daha dokunalım: Yunanlılarda, **sacerdotal** (yani kutsallığını tanrılardan alan) nitelikte bir ruhban takımı yoktu. Özgürlüğün belli başlı bir koşuludur bu durum. Tapınaklarda rahipler vardı, ama kendi çıkarları için, topluluk üzerinde despotça hüküm süren ve dinsel inançlara karşı yükselecek sesleri susturabilen güçlü bir kast durumuna gelememişlerdi hiç bir zaman. Halkın din ve ibadet işlerinin genel yönetimini, sivil hükümet, kendi elinde tutmuştur hep. Gerçi, hayli etkin bazı rahip ailelerine rastlıyoruz; ne var ki, rahipler, bir çeşit devlet memuru durumunda kalmışlar ve güçleri, âyinlerin yapılması ile bazı ayrıntıların sınırlarını aşamamıştır.

Şimdi, gene ilk filozoflara dönelim. Çoğu materyalist olan bu adamların düşünce sistemlerine ait bildiklerimiz, akılcılık tarihinin ilginç bir bölümünü oluşturur. Onların aralarından iki büyük adı seçebiliriz: **Heraklites** ve **Demokritos.** Bu ikisi, ötekilerin belki hepsinden daha da ileri giderek, insan aklını evrene yeni bir görüşle bakmaya ve muhakeme edilmeden genel görüşlere uyarak kabul edilmiş inançları sarsmaya alıştırmak yolunda, büyük hizmetlerde bulunmuşlardır. Heraklites'in, madde dünyasındaki, duygu organlarımızla görüp duyduğumuz kararlılık ve sürekliliğin aslında bir görünüşten başka bir şey olmadığını, evrenin ve evrendeki her şeyin her an değişmekte olduğunu ilk kez öğret-

mesi hayret verici bir olaydı. Bunun gibi, Demokritos da, evreni açıklamak için, insan aklını hayran bırakan, «atom kuramı»nı ortaya attı ki, 17. yüzyılda yeniden ele alınan bu kuram, düşünce tarihinde, madde hakkındaki en yeni fizik ve kimya kuramları ile de ilgilidir. Bu güçlü beyinlerin çabaları, dünyanın yaradılışı hakkında, kutsal otoritelere dayanan masallar kabilinden hiç bir engelle karşılaşmamıştır.

Bütün bu felsefî düşünceler, **Sofistler** adı ile bilinen eğitimcilerin ortaya çıkışına yol açtı. Bunlar, 5. yüzyılın ortalarından sonra görünmeye başlarlar. Sofistler, Yunanistan'ın her yanında durmadan dolaşır, dersler vererek ve akıllarını iyi kullanmayı öğreterek, devlet işlerine hazırlarlardı gençleri. Sofistlerin, eğitimci olarak göz önünde tuttukları amaç pratik bir nitelik taşıyordu. Onlar, fizik dünya ile ilgili sorunlardan vazgeçerek, gözlerini insan hayatı ile ilgili sorunlara —ahlâk ve politikaya— çevirmişlerdi. Bu alanda doğru olanla yanlış olanı birbirinden ayırmakta güçlüğe uğradıkları için, içlerinden en önde gelenleri, bilginin niteliğini, aklın nasıl bir yöntem kullanması gerektiğini —yani mantığı— ve aklın gereci olan kelimeyi eni konu incelediler. Sofistlerin —her birinin kendi özel düşüncesi ne olursa olsun—, hepsinde ortak olan şu idi: Özgür araştırma ve tartışma ruhu. Akıl mehenkine vurarak denerlerdi her şeyi. M.Ö. 5. yüzyılın ikinci yarısına Aydınlanma Çağı adı verilebilir.

Şunu da belirtelim ki, Yunanlıların otorite karşısında kuşkucu bir tavır almalarında, başka ülkelerden öğrendiklerinin de etkisi çoktur.

Bir kimse, yalnız kendi ülkesinin âdetlerine alışık kaldığı sürece, bu âdetler ona o denli olağan görünür ki, onlara bir çeşit doğanın zorunlu şeyleriymiş gibi bakar. Ancak, başka ülkelere gidip de, oralarda büsbütün ayrı alışkanlıkların ve uygulamaların hüküm sürdüğünü görünce, âdetin gücünü anlamaya başlar; ve ahlâk ile dinin, dünyanın enlem ve boylamlarına göre değiştiğini öğrenir. Bu ise, otoritenin etkinliğini zayıflatarak, kafanın huzurunu bozan düşüncelere yol açar: Örneğin, bir Hıristiyan çevrede, Hıristiyan olarak yetişen bir kimsenin Ganj nehri ya da Fırat kıyılarında doğup büyümüş olsaydı, büsbütün başka inançlara sahip olacağını düşünüp kavraması gibi..

Düşünce dünyasındaki bu özgür hareketler, kuşkusuz bir azlığın hareketi olmuştur her dönemde. Halk kitleleri, her yerde, batıl inançlara sıkı sıkıya bağlı kalmışlardır hep. Halk yığınları, kentlerinin güvenlik ve esenliğinin, tanrıların iyi dileklerine bağlı olduğuna inanırdı. O batıl inanç ürkütülünce, felsefî düşüncenin baskıya uğraması tehlikesi sürekli vardı. Nitekim, Atina'da bile böyle bir durumla karşılaşıldı.

ANAKSAGORAS İLE PROTAGORAS

M.Ö. 5. yüzyılın ortalarında, Atina, Yunanistan'ın en güçlü devleti olmuş, edebiyat ve sanatta en yüksek düzeye çıkmıştı hem de. Atina devleti, olgun ve ergin bir demokrasi idi. Politika tartışmaları alabildiğine serbestti. O dönemde, Atina demokrasisinin yönetimi **Perikles** adındaki bir devlet adamının elindeydi. Perikles, öz-

gür düşünen bir kişiydi, ya da —öyle olmasa bile— herhalde o zamanın devrimci düşünceleri ile yakından ilişkili idi. Perikles'in özellikle filozof **Anaksagoras** ile sıkı dostluğu vardı. Anaksagoras, İyonya'dan Atina'ya ders vermek için gelmişti. Halkın taptığı tanrılara inanmıyor, açıkça söylüyordu bunu. Perikles'in siyasal düşmanları onun bu dostuna saldırarak bir darbe vurmak istediler kendisine. Atina devletine kabul ettirdikleri «Kutsal şeylere dil uzatma kanunu» gereğince, tanrılara inanmayanlar ile gökler dünyası hakkında kuramlar okutanlar suçlu sayılarak cezalandırılacaklardı. Anaksagoras'ın ise, kutsal şeylere dil uzattığını tanıtlamak kolaydı; çünkü, derslerinde, tanrıların soyut düşüncelerden başka bir şey olmadığını söylüyor ve Atina halkının, sabah akşam taptıkları güneşin de, aslında bir ateş parçasından başka bir şey olmadığını ileri sürüyordu. Anaksagoras, Perikles'in etkinliği sayesinde, gerçi ölümden kurtuldu, ama ağır bir para cezasına mahkûm oldu ve Atina'dan ayrılarak Lampsakos[1] kentine gitti. Orada, saygı gösterdiler ve hayli itibarda bulundular kendisine.

Dine aykırı düşüncelerin baskıyla karşılandığını gösteren başka olaylar da var. Sofistlerin en ileri gelenlerinden **Protagoras, Tanrılar Üstüne** diye bir kitap yazmıştı. Bunu yazmaktan amacı, anlaşıldığına göre, tanrıların akıl aracılığıyla bilinemeyeceğini tanıtlamaktı. Protagoras, kitabına şu sözlerle başlıyordu: «Tanrılar ne vardır diyebilirim, ne de var olmadıklarını söyleyebi-

(1) Şimdiki Lapseki (Çev. notu).

lirim. Birkaç nedene dayanıyor bunu bilemeyişimiz: Önce, konunun kendisi çapraşık ve karanlık; sonra da insanın ömrü kısa». Filozof, kutsal şeylere dil uzatmış olmakla itham edildiği için, Atina'dan kaçtı. Ne var ki, düşünce özgürlüğünü —sistemli olarak— yasaklayan bir politika yoktu. Protagoras'ın kitabının nüshaları toplatılıp yakılmıştı gerçi, ancak Anaksagoras'ın, —içindeki düşünceler yüzünden— mahkûm edilen kitabı ise Atina'da kitapçılardan —hem de ucuza— satın alınabilirdi. Bunun dışında, akılcı düşünceler, tiyatro sahnelerinde de ortaya çıkabiliyordu; oysa, dramatik temsiller, Diyonisos[2] şenliklerinde yapılan dinsel nitelikte törenlerdi. **Euripides,** kafası ileri düşüncelerle dolu bir adamdı, ve —bazı trajedilerindeki eğilimler hakkında başka türlü düşünceler ileri sürülebilirse de— çok kez, doğruluğuna inanılan düşüncelere karşı pek zıt sözler söyletirdi eserlerindeki kahramanlara. Euripides, bir avam politikacısınca, dinden sapmış diye koğuşturmaya uğratıldı. M.Ö. 5. yüzyılın son otuz yılında, ortodoks inançlara zıt düşüncelerin eğitim görmüş çevrelerde hayli yayılmış olduğunu aşağı yukarı kabul edebiliriz. Akılcı kişilerin etkinliği ve geniş bir zümreyi oluşturması dolayısıyle, özgürlüğü yasaklayacak bir örgütün kurulmasına olanak bulunamıyordu. Kutsal şeylere dil uzatma kanununun asıl kötülüğü, bunun, kişisel amaçlar ya da parti çıkarları için kullanılabilmesinde idi. Bildiğimiz baskılardan bazıları, açıkça bu nedenler yüzünden olmuştur; ötekileri ise, gerçek bir bağnazlık ve kuşkucu düşüncele-

(2) Yunan mitolojisinde şarap tanrısı (Çev. notu).

rin aydın ve varlıklı sınıflarda halk kitlelerine geçip yayılması korkusundan ileri gelmiş olabilir. Yunanlılar, onlardan sonra da Romalılar arasında, dinin halk kitleleri için yararlı ve gerekli olduğu düşüncesi, genellikle kabul edilen bir ilke idi. Aslında dinin «gerçekliğine» inanmayanlar bile, onun yararlı bir siyasal kurum olduğuna inanırlardı ve filozoflar da halk kitleleri arasında düşünceleri çelecek «gerçekler»i yaymaya, genellikle kalkışmazlardı. Yerleşik âyin ve inançlara inanamayanların, —görünüşte olsun— bunlara uygun hareket etmeleri, o zamanlar, şimdikinden çok daha fazla uyulan bir âdetti. Yüksek eğitimin halk kitlelerine değin yayılması, Yunan devlet adamları ile düşünürlerinin programlarına girecek maddelerden değildi. Aslında, böyle bir konunun, o günkü dünyanın koşulları içinde uygulamasına olanak bulunamayacağı da söylenebilir.

SOKRATES NİÇİN MAHKÛM EDİLDİ?

Ancak, bu noktada başka türlü düşünen ünlü bir Atinalı vardı: Filozof **Sokrates.** Sokrates, toplumun eğitimi yolunda çalışanların en büyüğü idi. Ne var ki, o, başkaları gibi yapmazdı. Yoksul bir kişi olduğu halde ,karşılıksız ders verirdi; öğrettikleri için para almazdı. Dersleri, bir tartışma biçimine bürünürdü hep; tartışmalar da, çok kez, hiç bir olumlu sonuca varamazdı. Yalnız, herkesçe kabul edilmiş olan düşüncelerden bazılarının savunulmasının olanaksız olduğunu ve gerçeği bulup tanıtlamanın güçlüğünü belirtmeye yarardı. Bu filozofun, bilim ve erdem üstüne belirli ve açık bazı düşünceleri bulundu-

ğu gerçektir ve bu düşünceler felsefe tarihinde pek önemli bir yer alırlar. Ne var ki, bizim konumuz için asıl önemli olanı, onun, tartışma ve eleştiride gösterdiği o yüce çabadır. Sokrates, konuştuğu kimselere —hem, kim olursa olsun, kendisini dinleyen herkesle konuşurdu—, halkın inandığı şeylerin hepsini akıl mahkemesine çekmeyi ve her sorunu açık bir kafa ile düşünmeyi, bu konularda çoğunluğun hükümlerine ya da otoritenin buyruklarına bağlı kalmamayı öğretirdi; kısacası, bir düşüncenin doğru olup olmadığını ararken, insanların çoğunun bu konudaki görüşlerine bakmamalı, gerçeğe götürecek başka yollar aramalıdır, derdi. Sokrates'in öğrencileri arasında sonraki kuşağın belli başlı filozofları olacak gençler vardı; ve bunlardan bazıları Atina Sitesinin tarihinde önde gelen roller oynadılar.

Atinalılar zamanında gazete olsaydı, gazeteciler Sokrates'i, tehlikeli bir kişi diye sergilerlerdi. O zamanlar gazete yoktu, ama komik temsiller vardı ki, bunlarda, filozoflar ve sofistler ile, onların görüşleriyle alay edilirdi. Bu çeşit temsillerden elimizde bir tane, **Aristofanes'in Bulutlar'ı** vardır ki, bunda Sokrates, —dine aykırı yıkıcı düşüncelerin ilginç bir temsilcisi olarak— gülünç bir biçimde sergilenmektedir. Böyle alaya almalar bir yana bırakılırsa, Sokrates, hiç bir fenalığa uğramadan, yaşlanıncaya dek hemşehrilerine ders vermeye devam edebilmişti. Ancak, yetmiş yaşına geldiğinde, dinsizlik ve gençlerin ahlâkını bozmak suçları ile itham edilerek koğuşturmaya uğradı ve ölüme mahkûm edildi (M.Ö. 399). Şurası gariptir ki, eğer Atinalılar

onun tehlikeli bir kişi olduğuna hükmetselerdi, kendisine böyle uzun süre katlanmazlardı. Bana kalırsa, Sokrates'in siyasal nedenlerle mahkûm edilmiş olduğu gerçeğe çok daha yakındır.[3] Sokrates, yaşadığı dönemdeki olaylara öyle bakıyor, onları öyle bir gözle görüyordu ki, sınırsız bir demokrasiyi sevmesi, ona içten yandaş olması, yani cahil bir çoğunluğun isteklerini toplum için iyi bir rehber sayma ilkesini kabul etmesi olanaksızdı. Devlet işlerinde oy sahibi olmak özgürlüğünü sınırlamak isteyenlerden yana idi herhalde ve bu tutumu herkesçe biliniyordu. Devletin anayasasını birkaç kez ortadan kaldıran siyasal savaşım sona erip de, demokrasi zafer kazanınca (M.Ö. 403), bu yönetim biçiminin dostu olmayanlara karşı büyük bir kin hüküm sürmeye başladı; Sokrates de işte bu akıma kurban gitti. Ama isteseydi kolayca kaçıp kurtulabilecekti. Artık bir daha öğretimde bulunmamak için söz verseydi beraat edeceği hemen hemen gerçekti. Çünkü, kendisine hâkimlik eden beş yüz bir Atinalı arasında, hakkında beraat oyu verenler büyük bir azınlıktı. Hükümden sonra bile, başka türlü bir dil kullansaydı, idam edilmeyecekti.

Sokrates, muhakemeyi büyük bir fırsat sayarak, tartışma özgürlüğü davasını, —o zamanın örfüne aykırı biçimdeki bir söylevle— herkesi hayran bırakarak savundu. Kendisinin en parlak öğrencisi filozof **Platon**'un yazdığı **Sokrates'in Sa-**

(3) Bu noktayı, Profesör Jackson, Encyclopaedia Britannica'nın 13'üncü basımında çıkan «Socrates» maddesinde açıkça belirtmektedir.

vunması'nda, onun mahkeme önünde verdiği söylevin ana çizgileri anlatılır. Kentin tanrılarını tanımadığı hakkındaki ithama karşı, yeterli bir savunmada bulunamadığı çok açık. Ancak, gençlerin kafalarını bozması ithamına karşı, özgür tartışma kuralını ele alarak yaptığı savunma pek parlak oldu. Savunma ile ilgili kitabın en değerli bölümü budur; Sokrates'in o söylevi gücünü bugün de korumaktadır. Bana göre, söylevin iki ana noktası şunlardır:

1. Sokrates, bireyin, kendi aklı ile bir eylemin yanlışlığına hükmedince onu, —herhangi bir otorite ya da mahkemenin zorlaması altında da olsa— yapmaktan, —her ne bahasına olursa olsun— çekinmesi gerektiğini ileri sürüyor. Yani Sokrates, bugünkü deyişle, **bireyin vicdanının beşerî kanunlara üstünlüğünü** savunuyor. Kendisinin bütün yaşamı boyunca süren çabalarını bir çeşit dinsel araştırmalar olarak gösteren filozof, yaşamını felsefî tartışmalara adamakla, insanlık üstünde bir rehberin buyruğuna uymuş olduğu inancındadır; ve kendi inancına uymaktan ayrılmaktansa ölüme gitmeyi yeğ tutmaktadır. Bakınız ne diyor hâkimlere: «Gerçeği aramaktan vazgeçmem koşuluyla benim beraatime hükmetmek önerisinde bulunursanız, size şöyle derim: Teşekkür ederim, Atinalılar, ancak ben, sizlere değil, beni o görevle yükümlü kılmış olduğuna inandığım Tanrıya uyacağım ve —soluğumla gücüm yettiği sürece— felsefe ile uğraşmaktan asla vazgeçmeyeceğim. Önüme çıkan her insana «yüreğini yalnız zenginlik ve şerefe kaptırıp, bilgelik ve gerçek ile nefsini düzeltmek kaygılarına uzak yaşamaktan utanmaz mısın?» demeye

devam edeceğim. Ölümün nasıl bir şey olduğunu bilmiyorum, belki de iyi bir şeydir, ama ondan da korkmam. Ancak görevden kaçmanın kötü bir şey olduğunu biliyorum. İyi olması olanağı bulunan bir şeyi ise, kötü olduğunu bildiğim bir şeye yeğ tutarım.»

2. Sokrates, özgür tartışmanın halk için yararlı olduğu inancındadır ve bunda ısrar eder: «Ben sizin için uyarıcı bir eleştirmenim. Sizi direşken kınama ve susturmaları ile harekete götüren, düşüncelerinizi durmadan mehenke vuran ve bildiğinizi sandığınız şeylerin gerçekte cahili olduğunuzu göstermeye uğraşan bir eleştirici. Her gün dinlediğiniz konuşmalarımda ortaya koyduğum sorunlar, tartışılması insanlık için en büyük iyilik olan konulardır. Böyle konularla mehenke vurulmayan bir hayat da yaşanmaya değmez.»

Düşünce özgürlüğü hakkının en eski savunması diyebileceğimiz bu sözlerde iki önemli nokta ileri sürülüyor: 1. Birey vicdanının yok edilmez hakkı. Daha sonraki özgürlük savaşımlarında bu davaya yeniden dönülecektir; 2. Tartışma ve eleştirinin sosyal önemi. Birinci iddia, kanıtlara değil, sevgiye dayanır; çünkü, bir çeşit insanlık-üstü bir ahlâk ilkesi kabulünü zorunlu kılmaktadır. Sokrat gibi yaşamamış, onun yaşam deneyimlerinden geçmemiş olanlar bu görüşü reddederler; filozofun bu konudaki iddiaları ağırlığını duyurmaz onlar üzerinde. İkinci iddia ise, iki bin yılı aşan bir deneyimden sonra, şimdi —etki ve kapsamı belki Sokrates'in hayalinden bile geçmemiş bir genişlikte— söylenebilir.

Sokrates'in yargılanmasının nedenleri ile yürütülme biçimi, bize, o zamanki Yunanistan'da hüküm süren hoşgörüyü de, hoşgörüsüzlüğü de gösterir. Filozofun uzun süre koğuşturmaya uğramaması, sonunda suçlanmasının siyasal, —ve belki aynı zamanda kişisel— nedenlerden ileri gelmiş bulunması, lehinde oy verenlerin büyük bir azınlık olması, bütün bunlar o ülkede normal bir düşünce özgürlüğü bulunduğuna; görülen hoşgörüsüzlüğün ise, zaman zaman ve çok kez —belki de— başka şeylere hizmet amacıyla yapılan kışkırtmaların sonucundan başka bir şey olmadığını gösterir. Bu bakımdan, filozof Aristoteles'in başından geçen olayı da hatırlatabilirim: Aristoteles, Sokrates'in ölümünden yetmiş yıl kadar sonra Atina'dan ayrılmak zorunda bırakıldı. Çünkü kutsal şeylere dil uzatma suçu ile koğuşturmaya uğramak tehdidi altında kalmıştı. Böyle bir suçlama ise, gerçekte, başka partiden olan bir kimseye saldırı için bahaneden başka bir şey değildi. Atina'da düşünce aleyhinde örgütlü bir baskı sistemi asla var olmamıştır.

BİR BASKICI FİLOZOF : PLATON

Ancak, ne gariptir ki, Yunanistan'da baskıcı bir anlayışı bulabilmek için, gözlerimizi filozoflara çevirmek gerekiyor. Sokrates'in en parlak öğrencisi olan **Platon**, yaşamının son yıllarında ülküsel bir devlet düşünmüştü. Bu devlette, —o zamanki din biçiminden hayli farklı— bir din bulunacaktı. Filozof, bu ülküsel devletin yurttaşlarını, o dinin tanrılarına inanmaya zorluyor, buna uymayanları ise ölüm ya da hapis cezası ile tehdit ediyordu. Hayalinde canlandırdığı bu çe-

lik gibi sert siyasal sistemde tartışma özgürlüğünün hiç bir biçimine yer vermiyordu. Platon'un bu düşüncesinde ilginç olan nokta şu idi: Ona göre, bir dinin doğru olup olmamasının hiç önemi yoktu; yalnız faydalı olması gerekiyordu. Ahlâk esaslarını, ibret verici masallar yoluyla aşılamaktan yanaydı. Mitolojinin şiddetle aleyhinde idi; batıl olduğundan değil de, insanlara doğruluğu öğretmeye yaramadığı için..

Atina'daki geniş özgürlüğün ürünü olarak bir yığın felsefe okulu ortaya çıkar ki, bunların hepsinin de ortak kaynağı Sokrates'in karşılıklı konuşmalarıdır. Platon, Aristoteles, Stoacılar, Epikürcüler, Kuşkucular, bu adlarla bilinen düşünce çabalarının —denebilir ki— insanlığın ilerlemesi üzerinde, öteki düşünce hareketlerinin hepsinden daha derin etkileri olmuştur; özellikle, yeni bir özgürlük dönemi açılarak modern bilimin doğuşuna değin..

Epikürcüler olsun, Stoacılar ya da Kuşkucular olsun, hepsinin görüşlerinde amaç, bireyin ruh dirliği ve esenliğine ermesi ve buna götüren yolu bulması idi. Bu görüşlerin, M.Ö. 3. yüzyıldan başlayarak, Yunanistan'da pek geniş biçimde propagandaları yapılmıştı ve diyebiliriz ki, o yüzyıldan sonra iyi eğitim görmüş Yunanlıların çoğu, az çok akılcı idi.

EPİKÜROS İLE LUCRETİUS

Epikuros'un dersleri, açıkça dine karşıdır. Ona göre, dinin temeli korkuya dayanıyordu; derslerinin başlıca amacı da, insanların kafasını bu korkudan kurtarmaktı. Epikuros, mater-

yalist idi: Evreni Demokritos'un atom kuramı ile açıklardı ve evrenin tanrıların yönetimi altında bulunduğu görüşünü kabul etmezdi.[4] Tanrıların varlığını yadsımazdı, ama insanlarla ilişkisi bakımından ele alındığında, onun kabul ettiği tanrılar sanki yoktular; uzak bir dünyada, «kutsal ve ebedî bir sessizlik» hoşnutluğu içinde yaşarlardı. Bu tanrılar, yalnız ve yalnız, Epikuros'un hayal ettiği ülküsel yaşama örnek olmaya yarardı.

Bu felsefede öyle bir güç vardı ki, eşsiz deha sahibi bir şair, ondan aldığı esinle büyük bir şiir yazdı. Bu ozan, Romalı **Lucretius**'tur (M.Ö. 1. yüzyıl). Lucretius, insanlığın büyük kurtarıcısı saydığı Epikuros'un felsefesinde, insanlara mutluluk müjdeleyen düşünceleri herkese duyurmak amacıyla **De Rerum Natura** (Varlıkların Niteliği Üstüne) adını verdiği şiiri yazdı. Şair, bu şiirinde, dine karşı düşmanlığını, —hemen hemen— vecde gelmiş bir dindar hıncı ile, açıklar. Söyleyişinde meydan okuma, lânet ve nefret yükselir derece derece; dinin insanlara işlettiği cinayetleri, kızgın demir gibi kelimelerle damgala-

(4) Epikur, kötülüğün kaynağını belirlemede ilâhiyatın uğradığı güç durumu şöyle anlatıyor: Tanrı, ya kötülüğü ortadan kaldırmak ister de kaldıramaz; yahut kaldırabilir de kaldırmak istemez; yahut ne kaldırmak ister, ne de kaldırabilir; ve yahut hem kaldırabilir, hem de kaldırmak ister. İlk üç olasılık, gerçekten tanrı olan için düşünülemez; bu durumda son olasılığın doğru olması gerekir. Öyle ise niçin kötülük vardır? Bundan şu sonuca varırız: Ortada, evrenin yöneticisi anlamında olmak üzere, bir tanrı yoktur.

yarak gösterir. Gökler dünyasının kale duvarlarına, —ardındaki dinsizlik ordularının başbuğu imişçesine— saldırır. Bilime dayanan kanıtları, yeni bir dünyanın ışıklar saçan esinleri diye anlatır. Hedefi tam ve yetkin bir huzur ve sükûn olan Epikürcü görüşün böylesine coşkun bir heyecan vecdi ile dile getirilmiş olması garip bir karşıtlık. Aslında, bu alanda bütün işi yapanlar Yunan düşünürleri olduğu için, bu latin poemi, yere serilen tanrılar üzerinde aklın zaferini yücelten bir manzumeden başka bir şey değilse de, yürekli ve meydan okuyan ruhundaki içtenlik, Lucretius'un eserine, özgür düşünce edebiyatında, daima seçkin bir yer verdirecektir. Bu şiir, ortodoks bir topluluk içinde yazılmış olsaydı, akılcılık tarihinde tutacağı yer ve uyandıracağı ilgi daha büyük olurdu kuşkusuz. Lucretius'un yaşadığı zamanda ise, aydın Romalılar, din sorunlarında zaten kuşkucu insanlardı; bazıları da Epikürcü idi, böylece, aralarında poemi okuyanların, bu dinsizlik şampiyonunun taşkınlıkları karşısında sarsılmış ya da onun etkisi altında kalmış olmalarından kuşku duyulabilir.

Stoacı görüşün de özgürlük davasına önemli hizmetleri olmuştur. Özgür tartışmaya izin verilmeyen bir ortamda bu görüş güç doğup gelişebilirdi. Stoacı görüş, otoriteye karşı bireyin haklarını savunmuştur. Sokrates, kanunların adaletsiz olabileceğini ve bu yüzden toplumların yanlış yola gidebileceklerini görmüştü. Ancak, bu konuda topluma rehberlik edecek bir ilke bulup ortaya koyamamıştı. Stoacılar, o ilkeyi, toplumların bütün âdetlerinden ve yazılı kanunlarından önce gelen ve onlara üstün olan doğa kanunun-

da buldular ve Stoacı çevrelerden aşıp yayılan bu görüş, Roma dünyasını etkinliği altına alarak Roma kanunları üzerinde etkili oldu.

ROMA'DAKİ HOŞGÖRÜ

Epikürcü ve Stoacı görüşler, bizi Yunandan Roma'ya götürür. Roma'da, cumhuriyetin son dönemleri ile imparatorluğun ilk dönemlerinde düşünce üzerinde hiç bir baskı ve kısıtlama yoktu. Bireye birinci derecede önem veren o görüşlerin geniş bir biçimde yayılmaları bundan ileri gelmiştir. Ülkede ileri gelenlerin çoğu, devletin resmî dinine inanmazdı, ancak, onu, eğitimden geçmemiş halk kitlelerini uslu tutmak için önemli sayardı. Roma'nın, halk kitleleri için yararlı birtakım batıl inançlar üretme politikasını bir Yunan tarihçisi öğerek anlatır. **Cicero** da bu görüşte idi. Dinin, batıl da olsa, sosyal bir araç olduğu için zorunlu sayılması, ilk çağda, dine inanmayanlar arasında genel bir eğilimdi. Bugün de —çeşitli biçimlerde— genel görüş budur; dinler, gerçek bakımından olamayınca, yararlılık düşüncesiyle savunulur. Bu savunma, **Machiavelli**'nin devlet yönetimi görüşünde yer almıştır: Machiavelli, devletin yönetimi için dinin zorunlu olduğunu ileri sürerek, hükümdarın, — boşluğunu bildiği halde bile — dini tutmak ve desteklemekle yükümlü olabileceğini söyler.

Yunan yazarlarının sonuncusu olan ve yazılarında bütün halka hitabeden **Lukianos** (M.S. 2. yüzyıl) hakkında da birkaç söz söylemek gerekir. Lukianos, mitolojiye saldırarak, açıkça alay etmiştir onunla. Yergi ve taşlamalarının, dine

inanmayan aydın kafalı kişileri eğlendirmekten başka bir şeye yaramamış ve dönemi üzerinde etkide bulunmuş olup olmadığını kestirmek olanağı yok. Bunlar arasında, etki bakımından en güçlüsü **Zeus Bir Trajedi Rolünde** adındaki eseridir. Lukianos'un, bu eserinde tasarladığı durum zamanımızın hayatına uygulansa şöyle bir biçim alır: Hıristiyanların Kutsal Üçübirliğini oluşturanlar — yani Baba (Allah), Oğul (İsa) ve Kutsal ruh— gökler dünyasının salonlarından birinde oturmuşlar, bazı melekler ve azizler ile, —İngiltere'de günden güne korkunç biçimde yayılan— dinsizlik konusu üstünde konuşuyorlar ve sonra da, bir çeşit telefon gereciyle, Londra'nın genel hitabet yerlerinden birinde özgür düşünen bir kişiyle kilise mensuplarından biri arasındaki çatışmayı dinliyorlar. Antropomorfizm'in[5] saçmalıklarıyla, hiç kimse, Lukianos'un yergi ve taşlamalarında görülenler kadar güzel alay edememiştir.

Geniş imparatorluğun her yanında bütün dinlere ve düşüncelere hoşgörüyle bakmak, Roma siyasetinin genel kuralı idi. Kutsal şeylere dil uzatma, cezayı gerektirmezdi. İmparator **Tiberius**'un şu özlü sözü bu kuralı dile getirir:

(5) **Antropomorfizm.** İnsan olmayan bütün varlıkları insanmışlar gibi tasarlama (İnsanbiçimcilik). İlkel insanlardan başlayan bu tasarım, önce cansızları canlı sanmakla belirmiştir. Daha sonra tanrılara, —çeşitli mitolojilerde görüldüğü gibi— insan biçimi, insan duygu ve düşünceleri yakıştırılmıştır. Örneğin, Yunan mitolojisindeki tanrılar, insanlar gibi sevişirler, döğüşürler, kıskanır ve yalan söylerler yerine göre.. (Çev. notu).

«Tanrılara hakaret edilirse, buna karşı yapılacak şeyi onların kendilerine bırakmalıdır.» Hoşgörü kuralının bir ayrıkı vardır: Hıristiyanlığa karşı uygulanan şiddet politikası. Bu doğulu dine karşı uygulanan işlem, Avrupa'da dinsel baskıların başlangıcı sayılabilir. Güçlü, insanlıktan anlayan ve bağnazlıktan uzak imparatorların böyle bir politikaya neden önem verdiklerini anlamakta yarar vardır.

HIRİSTİYANLAR NİÇİN BASKIYA UĞRADI?

Uzun bir süre, Romalılar arasında Hıristiyanların varlığından haberi olanlar, onların bir Yahudi tarikatinden kişiler olduğunu —nasılsa— işitmiş kimseler oldu ancak. Yahudilik, tekelciliği ve hoşgörüsüzlüğü yüzünden, hoşgörü sahibi insanlar olan paganlarca[6] hoşa gitmeyen ve kuşkulu görülen bir dindi. Gerçi, bu din ile Roma yönetim makamları arasında bazı çatışmalar olmuş ve Yahudilik bazı haksız saldırılara uğramış ise de, Yahudiliği kendi haline bırakmak ve Yahudileri salt kendi bağnazlıkları yüzünden doğan düşmanlık ve kinlere karşı korumak, imparatorların sürekli güttüğü bir politikaydı. Ne var ki, Yahudi dinine, yalnız o dinden olanların çerçevesini aşmadığı sürece hoşgörü gösterildi ise de, yayılıp genişlemesi olasılığı belirince ortaya yeni bir sorun çıktı. Roma ülkesi içinde bir arada dostça yaşayan inançların tümüne açıktan açığa düşman yeni bir inancın yayılmaya başladığını ve ona inananların insanlık düşmanı diye tanındıklarını gören bir hükümdar, bü-

(6) **Pagan.** Hıristiyan olmayan çoktanrıcı (Çev. notu).

yük edişeler duymaya başlayabilirdi. O inancın İsrailliler çevresinden aşarak genişlemesi, sonunda imparatorluk için bir tehlike olmaz mıydı? Çünkü, bu yeni mezhebin ruhu, Roma toplumunun gelenekleri ve temelleri ile taban tabana zıttı. İmparator **Domitian**, soruna bu açıdan bakmış olacak ki, Roma yurttaşlarının yeni mezhebe katılmalarını önlemek için, harekete geçerek şiddetli önlemler almaya başladı. Zulmüne uğrayanlar arasında Hıristiyanlar da bulunmuş olabilir; ancak, imparator, Hıristiyanın Yahudiden farklı olduğunu bilseydi bile, siyasal tehlike olmak bakımından, bu ikisi arasında hiç bir fark yoktu ona göre. Hoşgörüsüz ve Roma toplumuna düşman olması bakımından Hıristiyanlık, kendisinin asıl kaynağı olan Yahudiliğe benziyordu; ancak aralarında fark vardı: Hıristiyanlık yayılır, birçok kimseleri içine alırken Yahudilik kendi çevresi içinde kapalı idi.

Trajan döneminde, Hıristiyan olmanın ölümle cezalandırılan bir suç sayıldığını görüyoruz. Ondan sonra, Hıristiyanlık kanuna aykırı yasak bir din halinde kaldı. Ne var ki, kanun, sıkı ve mantığa uygun bir biçimde uygulanmıyordu. İmparatorlar, Hıristiyanlığı, olanaklar elverdikçe, kan dökmeden ortadan kaldırmak istiyorlardı. Trajan, Hıristiyanların koğuşturulmamasını, ad bildirilmeden yapılan suçlamalara aldırılmamasını, yaptıkları ihbarı tanıylayamayan ihbarcıların —kanuna göre— iftira ile cezalandırılmalarını ferman etti. Bu ferman ile himaye altına alınmış olduklarını Hıristiyanlar da onaylarlar. İkinci yüzyılda, bazı idamlar olmuş —gerektiği biçimde belgelenmiş olanlara bakılırsa sayıları da pek

fazla değildir bunların— ve Hıristiyanlar da, azap çekerek şehitlik mertebesine ermek için bunlara çanak tutmuşlardır. Nitekim, tutuklandıklarında, kaçıp kurtulmalarına göz yumulmuş olduğunu gösteren olaylar vardır. Genel olarak, Hıristiyanların uğradıkları baskılar, yönetim makamlarının isteği ile olmaktan çok, avam kesiminden gelen kışkırtmalar sonucu olarak yapılmıştır.. Halkın içinde avam çevreler, bütün tanrıları açıkça kötüleyen ve dünyanın yıkılmasına dua eden bu gizemli Doğu mezhebi karşısında korku ve nefret duyuyordu. Sel baskını, kıtlık, hele yangın gibi felâketler olunca, avamdan kişiler, bunları hep Hıristiyanların yaptıkları büyülere yoracak kafada insanlardı.

Bir kimse Hıristiyan diye suçlanınca, iddianın doğru olup olmadığını anlamak için, kendisine, tanrıların ve tanrılaştırılmış imparatorların heykellerine günlük yakmak önerisinde bulunulurdu. Razı olursa hemen salıverilirdi. Hıristiyanların imparatorlara tapma konusundaki muhalefeti —bu muhalefeti gösterenler de yalnız Hıristiyanlar ile Yahudilerdi— ise, Romalıların, gözünde, Hıristiyan dininin tehlikeli olduğunu gösteren en uğursuz belirti idi. Bu tapınmadan amaç, çeşitli inançları ve tanrıları ile birçok halkları içine almış olan Roma İmparatorluğu'nun birlik ve bağlaşıklığını simgelemekti; anlamı siyasaldı böylece. Bireyin, devlet ile bir ve ona bağlı olduğunu dile getiriyordu. Öyle olunca da, o tapınmayı kötü karşılayanların bağlılıklarından kuşku duyulmasında şaşılacak bir yön yoktu. Ancak, şu da unutulmamalıdır ki, bu tapınma, her yurttaş için zorunlu da değildi. İmpara-

torluk halkından, asker ya da sivil memur olarak, devlet hizmetine girenlerden başka, hiç kimse, bununla yükümlü tutulmazdı. Böylece, Hıristiyanlara uygulanan işlemin sonucu, askerî ya da sivil devlet hizmetlerinin onlara kapalı tutulmasından başka bir şey değildi.

O dönemde, Hıristiyanlık adına ortaya çıkan —ve bazıları imparatorlara hitap edilerek yazılmış olan— **Savunmalar** da, imparatorlarca okunmuş olsalardı, Hıristiyanlığın nasıl bir tehlike olduğunu doğrulamaya yarayabilirlerdi. Hıristiyanların, duruma egemen olunca, devlet âyinlerine müsaade etmeyecekleri bu savunmaların satırları arasında kolayca sezilebilirdi. O dönemde **Tatian**'ın yazdığı **Yunanlılara Bir Hitap** adındaki eser, Savunma yazarlarının, içinde yaşadıkları uygarlığa karşı duydukları sönmez kini —az çok kapalı bir deyişle— nasıl gizlemeye çalıştıklarını gösterir. O zamanki Hıristiyanlığa ilişkin kitapları okuyan bir kimsenin, bir ülkede Hıristiyanlar iktidarı ele alınca artık orada başka dinlere hoşgörüyle bakmayacaklarını sezmemesi olanaksızdı.[7] İmparatorlar,hoşgörü politikalarını, ayrık olarak, yalnız Hıristiyanlar hakkında uygulamadılar ise, hoşgörü ilkesini korumak amacıyla böyle davranmışlardır gene de.

Üçüncü yüzyılda, Hıristiyanlık gene yasak olmakla beraber, ona karşı artık iyiden iyiye göz yumuluyordu. Kilise, saklanmaya gerek duyma-

(7) Savunma yazarları (Apolojistler) hakkındaki bu görüşe tanık olmak üzere, bu konuyu ayrıntılarıyla inceleyen şu değerli eser okunabilir: A. Bouché - Leclercq, **Intolérance Religieuse et la Politique** (Dinsel Hoşgörüsüzlük ve Politika), Paris, 1911.

dan, örgütünü kurdu; kilise meclisleri, hiç bir müdahaleye uğramadan toplandılar. Bazı küçük ve yeri sınırlı baskı ve zorlama hareketleri oldu; yalnız —250 yılında Decius'un başlayıp Valerian'ın sürdürdüğü— bir büyük baskıya rastlıyoruz. Gerçekte, bütün bir yüzyıl boyunca, din uğruna kurban olanların sayısı fazla değildir; oysa, sonraları, Hıristiyanlar, din şehitleri hakkında bir büyük mitoloji meydana getirdiler. Dönemlerinde kilisenin tam bir esenlik içinde yaşadığını bildiğimiz imparatorlar bile birçok zulüm yapmış olmakla karalandılar.

Uzun süren ve sarsıntıları imparatorluğu yıkacak gibi görünen iç karışıklıklar, İmparator Diocletianus'ca bastırıldıktan sonra bu hükümdarın, devlet yönetiminde gerçekleştirdiği köklü reformlar sayesinde Roma'nın etkinliği ve gücü bir yüzyıl daha sürdü. Diocletianus, devletin siyasal güçlülüğünü sağlamlaştırmaya uğraşırken, bunu desteklemek için, bir yandan da, Roma ruhunu yeniden canlandırmak arzusu ile, resmî dine yeni bir hayat vermeye çalıştı. Bu amaçla, —bir azınlık durumunda olsalar da, hayli kalabalık bir topluluk olan ve etkinlikleri gittikçe artan— Hıristiyanları ortadan kaldırmak için bir baskı politikasına başvurdu. Bu baskı uzun sürdü, pek zalim ve kanlı oldu. Yasaklanmış inancı kesinlikle ortadan kaldırmak için tam bir azimle yapılmış olan —genel ve sistemli— baskı işte budur. Ancak, sonuçsuz kaldı. Hıristiyanlar, artık ezilip yok edilemeyecek derecede çoğalmışlardı. Diocletianus'un iktidardan çekilmesi üzerine, ülkenin iki ayrı bölümünde hüküm süren imparatorlar, onun bu politikasını yerinde bulmadık-

ları için, yayınladıkları hoşgörü fermanları ile bu büyük baskıya son verdiler. Bu fermanlar, dinsel özgürlük tarihi bakımından pek önemlidir.

Doğu eyaletlerinde yayınlanan birinci fermanda şöyle denilmektedir:

«Yollarını şaşırmış olan Hıristiyanları akıl ve doğanın yoluna çevirmeyi gönülden arzu ediyorduk. Onlar ki, babalarının kurmuş olduğu dini ve törenleri reddetmişler ve eski âyini küstahça hâkir görerek, hayallerinin dürtüsü ile aykırı kanunlar ve inançlar icat etmişler ve imparatorluğumuzun çeşitli eyaletlerinden topladıkları çeşit çeşit insanlardan bir dernek kurmuşlardır. Tanrılara tapınma kuralını güçlendirmek amacıyla yayınladığımız fermanlar Hıristiyanların birçoğunu tehlike ve felâketle yüz yüze getirdiği, birçokları bu yüzden ölüm azabına uğradığı ve daha birçokları da, —dinsizce delilikleri nedeniyle— herhangi bir dinî âyini açıkça yapamayacak duruma düştüğü için, alışık olduğumuz merhamet ve şefkatin eserlerini bu bahtsız insanlara yaymayı uygun bulduk. Buna göre, onların kendilerine özgü inançlarını serbestçe belirtmelerine ve gizli tapınmalarına müsaade ediyoruz. Ancak şu koşulla ki, onlar da yerleşik kanunlara ve hükümete, gereği gibi saygı ve bağlılık göstereceklerdir.»[8]

Constantin'in yayınladığı ve **Milan Fermanı** diye tanınan ikincisi de aynı nitelikte idi. Bu fermanda, imparatorun, uyruklarının esenlik ve mutluluğu kaygısı ve makamı göklerde olan Tan-

(8) Gibbon'un İngilizceye yaptığı çeviriden.

rının rızasını edinmek dileğiyle bu müsaadenin verildiği yazılmaktadır.

Roma hükümeti ile Hıristiyanlar arasındaki ilişkilerden, vicdan özgürlüğü ve baskı konuları genel bir sorun olarak ortaya çıktı. Resmî dini olmakla beraber, başka inanç ve tapmaların hepsine karşı tam bir hoşgörü gösteren bir devlet, kendi içinden, başka inançların tümüne uzlaşmaz bir düşmanlık besleyen ve —elinden gelince— kendisininkinden başka bütün inançları ortadan kaldıracak olan bir topluluğun ortaya çıktığını görüyor. Hükümet, kendi varlığını korumak için, bu fesatçı düşüncelerin yayılmasını önlemeye karar vererek, o dinden olmayı, inanç ayrılığından dolayı değil, doğuracağı sosyal sonuçlardan ötürü suç saymaktadır. O topluluğun üyeleri ise, vicdanî inançlarına aykırı hareket etmekten ve Tanrının lânetine uğramaktan çekindikleri için, inançlarından kopamıyorlar. Böylece, vicdan özgürlüğünün devlete karşı olan borçların hepsinden üstün bir esas olduğu savı ortaya çıkıyor, devlet ise bu yeni savı kabul edemeyecek durumdadır. Ve sonuçta baskılar başlıyor.

Baskı, yüreği temiz ortodoks paganlar gözünde bile, savunulamaz bir hareketti, çünkü faydasız, boşuna kan dökmekti; başka bir deyişle, büyük bir yanlış idi, çünkü başarıyla sonuçlanmamıştı. Ayrıca, baskı demek, iki kötüden birini seçmek demekti. Bu iki kötüden biri, şiddet ve zulüm, ötekisi tehlikeli düşüncelerin yayılması idi. Birincinin yeğ tutulması, yalnızca ikinciyi ortadan kaldırmak içindi; çünkü o, birinciden daha beter bir kötülük sayılıyordu. Ne var

ki, baskı, bu amacı iyice sağlayacak biçimde yerine getirilemeyince, ortaya bir kötü yerine iki kötü çıktı ve bu sonucu haklı göstermeye de olanak kalmadı. İmparatorların, Hıristiyanlığı tehlikeli ve topluma düşman saymaları, kendi anlayışlarına göre yerinde idi; ancak, bu durumda, ya Hıristiyanlığa hiç ilişmemeli, ya da onu kökünden silip süpürecek esaslı önlemler bulmalı idiler. Daha başlangıçta, göz açtırmayacak bir engizisyon sistemi kurabilmiş olsalardı, belki onu kökünden söküp atabilirlerdi. Hem bu, hiç olmazsa, siyasal bakımdan bir ileriyi görüş sayılırdı. Oysa, onların, son derece etkili ve kavrayıcı önlemler hakkında hiç bir düşünceleri yoktu ve karşılaştıkları sorunun niteliğini de anlamamışlardı; çünkü, bu bakımdan, kendilerine rehberlik edecek deneyimden de yoksun bulunuyorlardı. Korku salıp yıldırma ile başarıya ulaşacaklarını umdular. Hıristiyanlığı ortadan kaldırmak için giriştikleri uygulamalarda zaman zaman duraksama gösterdiler; birdenbire parlayıp çok geçmeden gevşedikleri, sonra tekrar şiddetlendikleri oldu; öyle olunca da, o uygulama gülünç kaçtı ve sonuç alınamadı. Son baskıların (M.S. 250 ve 303 yılları) başarılı olacağı hakkında hiç bir belirti yoktu. Ayrıca şu noktaya da dikkat edilmeli: Hıristiyanlığın kendi kitap ve yazılarını yok etmek için hiç bir çaba harcanmamıştı.

Ama asıl önemli nokta şu: Gözetilen amaca ulaşıldığında bile, bu uğurda yapılmış olan baskılar haklı olacak mıydı? İşte, bu sorun üzerinde hiç düşünülmemişti. Savaşımın eksenini bireyin vicdanı ile devletin otoritesi ve varsayılan çıkarları arasındaki karşıtlık oluşturuyordu. Bu

da, Sokrates'in ortaya çıkarmış olduğu sorundu ki, şimdi daha kapsamlı, daha ağır ve korkunç olarak gündeme giriyordu: Kanuna uyma borcu ile göze görünmeyen bir üste uyma borcu çatışınca sonuç ne olacaktır? Devletin görevi, bireyin vicdanına sıradan bir saygı göstermek midir, yoksa bir noktaya kadar saygı göstermek midir? Öyle ise hangi noktaya kadar? Hıristiyanlar, bu davanın çözümüne kalkışmadılar, sorunun genel niteliği onları ilgilendirmiyordu. Onlar, Hıristiyan olmayan hükümetten, salt kendileri için özgürlük istiyor ve yalnız bunu ileri sürüyorlardı; sözgelişi, hükümet, Hıristiyanların nefret ettikleri ve kendileri için iftiralarda bulundukları **Gnostik**[9] tarikatlerini ortadan kaldırsaydı, bu hareketi, Hıristiyanlar —belki de alkış tutarak— onaylayacaklardı, denirse pek abartılmış sayılmazdı. Herhalde şu da vardı ki, Hıristiyanların kendileri bir devlet kurduklarında, vaktiyle gerçekleşmesi için dua ettikleri ilkeyi bütünüyle unutacaklardı. Şehitler, vicdan uğruna ölmüşlerdi, yoksa özgürlük için değil. Bugün kiliselerin en büyüğü, yani Katolik Kilisesi, kendisinin denetimi altında olmayan modern devletlerden vicdan özgürlüğü istiyor, ama etkinliği ve gücü olduğu dönemlerde kendisinin de bu hakkı tanımış olması gerektiği gerçeğini bir yana bırakıyor.

KLASİK İLKÇAĞ'A GENEL BAKIŞ

Klasik İlkçağ tarihini, genel bir bakışla göz-

(9) **Gnostik, Gnostisizm.** Tanrısal bilgiye bütünüyle varılabileceğini savunan Hıristiyan tasavvufu (Çev. notu).

den geçirirsek, düşünce özgürlüğünün o dönemlerde, bir çeşit solunan hava gibi olduğunu görürüz. Bu özgürlük o denli doğal sayılırdı ki, hiç kimse onunla uğraşmazdı. Gerçi Atina'da yedi sekiz düşünür inanç aykırılığından dolayı cezaya çarpıldı; ancak, bunların birkaçının, belki de çoğunun cezaya uğramasında inanç ayrılığı bir bahaneydi yalnızca. Sonra böyle tek tük olaylar da, o devirlerde, genellikle, bilginin ilerlemesine peşin yargı ve batıl inançların engel olmamış ve bilimin, bilgisiz otoritelerce yolundan alıkonulmamış olduğu gerçeklerini değerden düşürmez. Eğitim görmüş Yunanlılar hep hoşgörülü kişilerdi; çünkü aklın dostu idiler ve ondan üstün hiç bir otorite tanımazlardı. Düşünceler, zorla değil, kanıt ve tanıtlamalarla kabul ettirilirdi. Hiç kimseden de, «Gökler Saltanatı»na, küçücük çocuklar gibi inanıvermesi, ya da zekâsını, yanlış yapmazlığı ileri sürülen bir otorite önünde secde ettirmesi istenmezdi.

Ne var ki, bu özgürlük, bilinçli bir politika ya da düşünülüp taşınılmış bir kanının ürünü değildi; öyle olduğu için de kararsızdı. Düşünce özgürlüğü, din özgürlüğü ve hoşgörü sorunları topluma zorla kabul ettirilmiş olmadıkları gibi, bunlar hiç bir vakit ciddî olarak incelenmiş de değillerdi. Roma yönetimi Hıristiyanlıkla karşılaşınca, bu küçük, ne idiği belirsiz ve —pagan düşünürlerin gözünde— ilgilenmeye değmez iğrenç tarikata yapılacak işlemin altından, sosyal bakımdan önemi pek derinlere varan bir ilke sorunu çıkacağını hiç kimse görmemişti. Düşünce özgürlüğünün sağlam bir temel üzerine yerleşebilmesi için, kuramsal ve pratik olarak, uzun bir

baskı denemesi geçirmek gerekti. Sonraları, Hıristiyan Kilisesinin de benimsediği o uğursuz baskı ve zulüm politikası ve doğurduğu sonuçlar, hiç olmazsa, insan aklını o sorunla uğraşmaya ve düşünce özgürlüğünün meşru ve haklı olduğu gerçeğini bulmaya zorlayacaktı. Yunanlılar ile Romalıların eserlerinde yaşayan özgür ruh, uzun süren bir karanlık dönemden sonra, dünyayı yeniden aydınlatacak ve —onların, temellerini sağlamlaştırmadan kaygısızca yararlandıkları— aklın egemenliği ilkesinin yeniden doğuşuna yardım edecekti.

III

AKIL HAPİSTE
(Ortaçağ)

HIRİSTİYANLARDAKİ HOŞGÖRÜSÜZLÜĞÜN KAYNAKLARI

Milan Fermanı'ndan —aşağı yukarı— on yıl sonra, Büyük Constantin Hıristiyanlığı kabul etti. Bu apansız karar ile yeni bir dönem başladı. Bin yıl sürecek olan bu dönemde, akıl zincire vuruldu, düşünce köle oldu, bilgi ise hiç ilerlemedi.

Hıristiyanlar, yasak bir tarikatin kişileri sayıldıkları iki yüzyıl içinde, dinsel inancın isteğe bağlı olduğu, zorla kabul ettirilemeyeceği ilkesini savunuyor ve dinlerine karşı hoşgörü gösterilmesini, bir hak olarak, istiyorlardı. Ancak, inançları, egemen bir din durumuna gelip de devlet gücüne dayandıklarında, o eski düşüncelerini bıraktılar. İnsanların evrenin gizleri hakkındaki düşüncelerini tam bir biçim birliği içinde toplamak amacıyla harekete geçtiler ve düşünceler üzerinde —az çok belirli— bir baskı politikası izlemeye başladılar. Bu politikayı, imparatorlar ve hükümetler de, —biraz da siyasal nedenlerle— benimsediler; çünkü, dinsel bölünüşler, kötü olaylara yol açtığından, devletin birli-

ği için zararlı görülüyordu. Ama, asıl ana ilke, kurtuluşun yalnız ve yalnız Hıristiyan Kilisesinde bulunacağı görüşüne dayanıyordu. Kilisenin görüşlerine inanmayanların ebedî cezaya mahkûm olacakları ve ilâhiyat yanlışlarını Tanrı'nın en kötü suçlar gibi cezalandıracağı hakkındaki köklü düşünce, onları, doğal olarak, baskıya götürüyordu. İnsanlara, kendi ebedî çıkarları adına, tek gerçek görüşü zorla kabul ettirerek yanlışların yayılmasını önlemek bir ödevdi. Sapıklar, sıradan canilerden daha kötü durumda idiler; insanların onlara yapacakları işkenceler ise, cehennemde karşılaşacakları azapların yanında, bir hiç hükmündeydi. Dinsel yanlışları yüzünden Tanrı'nın düşmanları olanları, —erdemli kişiler bile olsalar— yeryüzünden kaldırmak bir ödevdi. Yalnız erdemli olmak, insanları özürlü kılamazdı. Şunu da hatırlatmalıyız ki, Hıristiyanların görüşüne göre, paganlık, yani salt insanî erdemler alçaklık sayılırdı; vaftiz olmadan ölen küçük çocuklar, cehennemin dibinde —sonsuza değin— sürünmeye mahkûmdular. Bu gibi inançlardan doğan hoşgörüsüzlük, dünyanın tanık olduğu başka türlü hoşgörüsüzlüklerden —olsa olsa— çeşidi ve şiddeti bakımından farklı olabilir.

Hıristiyan Kilisesinin Kutsal Metinlerinin niteliği de bu hoşgörüsüzlük ilkelerinden —bir ölçüde— sorumlu tutulmalıdır. İlk Hıristiyanların, Kutsal Kitapları arasına Yahudi kitaplarını da sokmuş bulunmaları bir bahtsızlık olmuştur aslında; o kitaplar, aşağı düzeyde bir uygarlığın ürünüdür çünkü ve yabanca şeylerle doludur.

Eski Ahid'in,[1] Tanrıca gönderilmiş olduğuna inanarak, saygıyla, onaylama ve beğeniyle okuyanlara, ondaki insanlık dışı kural ve örneklerin, şiddet, zulüm ve bağnazlık örneklerinin, insanların ahlâkını bozarak ne büyük kötülüklere neden olduğunu anlatmak güçtür. Eski Ahid, baskı görüşü için bir zırhtı. Gerçek odur ki, Kutsal Metinler, manevî ve düşünsel ilerlemeye engel olmuşlardır; onlar, insanlık tarihinde belirli bir döneme özgü düşünceleri ile, o zamanın âdetlerini, Tanrı buyruğu diye kutsallaştırmışlardır çünkü. Hıristiyanlık, pek eski bir dönemle ilgili olan bu kitapları benimsemekle, insanlığın gelişme yoluna, koca bir kütük gibi, kötü bir engel koymuş oldu. Hıristiyanlar, programlarından Yehova'yı çıkararak, yalnız **Yeni Ahid** ile yetinip eskisini atmış olsalardı insanlığın tarihi başka türlü mü olurdu sorusu akla gelebilir. Evet, hiç kuşkusuz başka türlü olurdu..

Büyük Constantin ve kendinden sonra gelenlerin döneminde bir düziye yayınlanan fermanlar, pagan tanrılarına tapanlar ile sapık Hıristiyan tarikatlerine karşı ateş püskürüyordu. «Apostata» (paganlığa dönmüş) takma adıyla tanınan İmparator **Julien**, kısa süren hükümdarlığında (M.S. 361 - 363) yayınladığı, bütün inançları kapsayan hoşgörü ilkesi ile, eski düzeni yeniden kurmaya çalıştı ise de, Hıristiyanlığın okullarda öğretilmesini yasakladığı için o dinden olanları

(1) **Eski Ahid.** Hıristiyanların Kutsal Kitabı'nın (Bible) iki ana bölümünden birincisi; **Tevrat** diye de adlandırılır. Kutsal Kitab'ın ikinci ana bölümü ise, —dört İncil'le, daha birçok mektup ve vahyi kapsamak üzere— **Yeni Ahid** diye adlandırılır (Çev. notu).

zor bir duruma soktu. Ancak, pek kısa sürdü bu engel. Paganizm, sonuçta, **I. Theodos'un** (M.S. 4. yüzyılın sonları) şiddetli kanunlarıyla darmadağın edildi. Şurada burada, özellikle Roma ile Atina'da, bir yüzyıldan biraz daha fazla barınabildiyse de, artık önemini yitirmişti. Hıristiyanlar İlkçağın yerlere serilmiş ruhunu ezmekten çok, kendi aralarında boğuşmakla uğraştılar. Sapık **Priscillianus'un**, İspanya'da (4'üncü yüzyıl) idamı ile, dinden sapmanın ölümle cezalandırılması çığırı açıldı. İlginç olanı şu ki, o zamanlar, Hıristiyan tarikatlerine, birbirlerine karşı hoşgörü göstermelerini öğütleyen biri çıkmıştır. **Themistius**, aslında Hıristiyanlıkla uyuşamadığı halde, İmparator Valens'e, Hıristiyanlar aleyhindeki fermanlarını geri almaya özendirme amacıyla, hoşgörü kuramını şu biçimde açıklamıştı: «Bireyleiin dinsel inançları, devlet otoritesinin içine giremeyeceği bir yerdir. Otoriteye boyun eğme, insanları ancak ikiyüzlülükle, dış görünüşte bir teslim oluşa götürebilir. İnançların tümüne müsaade edilmelidir. Hükümet, doğru ya da sapık her mezhepten insanı arkasından götürerek halkın iyiliği için kullanmalıdır. Tanrının kendisi de, çeşitli biçimlerde ibadet istediğini açıkça belirtmektedir; insanın O'na varabileceği yollar çoktur.»

BASKI KURALLAŞIYOR

Kilise Babalarından hiç birine **Aziz Augustinus'tan** (ölümü 430) daha yüksek bir değer verilmediği gibi, hiç biri de ondan daha büyük bir otorite sayılmamıştır. Gelecek kuşaklara doğru yolu göstermek için baskı gerektir görüşünü ku-

rallaştıran O'dur. Bu kuralı, İncil'de bulduğu sağlam bir temel —İsa'nın, mesellerinden birindeki, «onları içeriye girmeye zorla» sözü— üzerine kurmuştur. Kilise, 12. yüzyılın sonlarına değin, dinden sapmaları ortadan kaldırmak için, bütün gücü ile çalıştı. Birçok baskılar yapıldı. Ancak, sistemli biçimde yapılmış değildi bunlar. Bugün elimizde, Kilise'nin dinden sapmaları şiddetle koğuşturmasının başlıca nedeninin, dünyasal çıkarlar sağlama düşüncesi olduğunu gösteren kanıtlar vardır; çünkü, bu koğuşturmalar, ancak sapık görüşler Kilise'nin gelirlerini düşürecek ya da toplum için bir tehdit sayılacak bir düzeye vardığı zaman, şiddetlenerek baskı halini alıyordu. 12. yüzyılın sonunda, **III. Innocentius** papa oldu. Batı Avrupa Kilisesinin, gücünün doruğuna ulaşması onun dönemine rastlar. Dinden sapanları, Hıristiyan dünyasından bütünüyle silip süpürmek tasarımı ve bu amaçla örgüt kurarak harekete geçilmesi bu papa ile ondan hemen sonra gelen papaların marifetidir. Fransa'nın güneyinde Languedoc bölgesinde dinden sapanlar çok büyük sayıdaydı. **Albigeois**'lar adı verilen bu halkın inançları pek zararlı ve tehlikeli görülüyordu. Oysa, Albigeois'lar, Toulouse Kontuna bağlı, çok çalışkan ve iyi ahlâklı insanlardı. Ancak, ruhbanlığın karşısında oldukları için, Kilise onlardan pek az para alabiliyordu. İşte bu nedenle, Innocentius, oranın kontunu, ülkesindeki sapıklığı kökünden söküp atmaya çağırdı. Kont, bu çağrıya uymak istemedi. Bunun üzerine, papa, Albigeois'lara karşı bir haçlı seferi ilan ederek, cihada katılacaklar için haçlılara verilmesi âdet olan tüm ödülleri vaadetti. Bütün günahla-

rın bağışlanması da ödüller arasında idi. Haçlılar, harekete geçti. İngiliz Simon de Montfort'un da katıldığı bir sıra kanlı savaşlar oldu. Bütün evler yakıldı; erkekler, kadınlar ve çocuklar toptan asıldı. Gerçi, sapıklık kökünden temizlenemedi, ama halkın direnişi de kırıldı ve savaş 1229 yılında, Toulouse Kontunun tam bir yenilgisiyle sona erdi. Bu olayların en önemli sonucu şu oldu: Kilise, Avrupa'nın kamu hukukuna, bir hükümdar, ancak, ülkesinde sapıklığı kökünden silmek koşuluyla tacını koruyabilir ilkesini soktu. Papanın buyruğunu yerine getirmekte duraksayan hükümdarlar tepelenecek, toprakları ellerinden alınacak, ülkeleri de, —Kilisenin buyruğuna uyarak, üzerlerine yürüyen— başka hükümdarlarca istilâ ve zaptedilebilecekti. Papalar, bu hareketleriyle öyle bir dinci sistem kurdular ki, bu sistemde, bütün öteki ilgiler, —en yüce görev olan— imanın arılığını korumak kaygısından sonra geliyordu.

ENGİZİSYON CEHENNEMİ

Ne var ki, dinden sapmayı kökünden silebilmek için, onun en gizli sığınaklarını bulup ortaya çıkarmak gerekti. Albigeois'lar gerçi tepelenmişlerdi, ama görüşlerinin zehiri silinememişti. Sapıkları arayıp ortaya çıkarmak için **Engizisyon** adıyla tanınan sistemi, 1233 yıllarında, Papa **IX. Gregorius** kurdu ve **IV. Innocentius**'un bir fermanı (1252) ile bu baskı makinesi, «her kentin, her devletin sosyal yapısının ayrılmaz bir ögesi olmak üzere», temelli ve düzenli bir örgüt durumuna getirildi.

Piskoposlar, Kilisenin üstüne aldığı bu göre-

vi gereği gibi yapacak yetenekte olmadıkları için, her ruhanî yönetim bölgesinde, amaca uygun keşişler seçildi ve sapıkları arayıp bulma işi, papalarca bunlara bırakıldı. «**Engizitör**» denen bu keşişlerin yetkileri sınırsızdı; onlar hiç bir gözetim ve teftişe bağlı olmadıkları gibi, kimseye karşı da sorumlu değildiler. Ancak, o dönemin cismanî hükümdarları da, dinden sapmalara karşı acımasızca kanunlar koyarak ayrıca hrekete geçmiş olmasalardı, engizisyon sistemini kurup işletmek kolay olmayacaktı. İmparator **II. Friedrich'in** —ki kendisinin bir özgür düşünen olduğu gerçektir— yayınladığı kanunlarda dinden sapmalar hakkında şöyle hükümler vardır: Bütün sapıklar kanun dışı sayılacaktır; bunlardan tövbe etmeyenler ateşte yakılacaktır; tövbe edenler zındana atılacaktır; gene sapıklığa dönenler idam edilecektir; bunların mallarına el konulacak, evleri yıkılacak, ikinci göbeğe kadar çocukları maaşlı hizmetlere alınmayacaktır; ancak, babalarının sapıklığını haber verenler ile diğer sapıkları bildirenler hükmün dışında bırakılacaklardır.

Friedrich'in kanunlarında, dinden sapanlar için en uygun ceza, bir direğe bağlanarak yakılmak idi. Sapıklık suçu için bu zalimce cezayı, ilk kez, bir Fransız kralının uyguladığı anlaşılıyor (1017). Şunu da hatırlayalım ki, Ortaçağ'da ve daha sonrları da, her türlü suçlar son derece zalimce cezalandırılırdı. İngiltere'de VIII. Henry döneminde, esirlerin, suda kaynatılarak öldürüldükleri olmuştur. Dinden sapma ise, suçların en kötüsü idi; ona karşı koymak, cehennem zebanilerine karşı koymak demekti. Sapıklar aleyhin-

deki zalimce hükümlere, halk kitlelerinin inançları da sağlam bir destek oluyordu.

Engizisyon, alabildiğine gelişince, Batı Hıristiyanlığını öyle bir ağ içine aldı ki, dinden sapanlar için onun örgütlerinden sıyrılabilmek artık kolay değildi. Çeşitli ülkelerdeki engizisyon uygulayıcıları, elbirliği yaparlar ve birbirleri ile haberleşirlerdi. Avrupa'nın kıta bölümünü engizisyon mahkemeleri, bir zincir gibi, boydan boya sarmıştı. İngiltere, bu sistemin dışında kalıyordu; ancak, IV. ve V. Henry'ler döneminde yayınlanan özel bir kanunla orada da sapıklık ateşte yakma cezası ile cezalandırılır oldu. Bu kanun, 1400 yılında çıkarılmış, 1533'te kaldırılmış, Mary döneminde yeniden uygulanmış, 1676'da kesin olarak kaldırılmıştır.

Engizisyon'un iman birliğini zorla sağlamak çabası, en çok İspanya'da başırılı oldu. Orada, 15. yüzyılın sonlarına doğru, kendisine özgü bazı nitelikleri bulunan bir sistem kuruldu. Bu örgüt, Roma'nın karışmalarına karşı pek kıskançtı. İspanyol engizisyonunun —ki 19. yüzyıla değin sürmüş, ancak o yüzyılda ortadan kaldırılmıştır— başarılarından biri, Morisco denilen, Hıristiyanlığı kabul etmiş **Magribîleri**[2] ülkeden söküp atmak oldu. Magribîler, Müslümanlıktan kalma eski inanç ve âdetlerinden birçoğunu koruyorlardı. Yahudiliği kökünden silmiş ve ülkeyi Protestan misyonerlerinin kendi mezheplerini yayma çabalarından korumuş olduğu da söylenir. Ancak, Engizisyon'un İspanya'yı Protestan-

(2) Mısır ötesi Kuzey Afrika halklarından olanlara verilen genel ad (Çev. Notu).

lığa karşı koruduğu tanıtlanamaz; çünkü, Protestanlık tohumları o ülkeye ekilmiş olsaydı bile, gelişmesine hiç de uygun olmayan bir yere düşmüş olacağı için, herhalde boy atmadan çürüyüp gidecekti. Bununla beraber, o örgüt, İspanya'da düşünce özgürlüğünü tümüyle kaldırdı.

Dinden sapmaları tepelemek için en etkili araçlardan biri, **İman Fermanı** idi. Bu ferman gereğince, bütün halk engizisyon hizmetinde sayıldığı için, herkes o örgüte hafiyelik etmekle yükümlü tutuluyordu. Zaman zaman, ülkenin çeşitli yerlerine giden heyetlerce bir bildiri yayınlanıyor ve oralarda sapıklık edenler varsa, bilenlerin ortaya çıkıp söylemeleri isteniyordu; bilip de haber vermeyenler, —bedensel ve ruhanî— korkunç cezalara uğruyorlardı. Bunun sonucu olarak, hiç kimsenin komşularına, hatta kendi ailesinden olanlara güveni kalmamıştı. Bütün bir halkı boyunduruğa vurmak, kafaları felce uğratmak ve herkesi kör bir itaat altında tutmak için bundan daha ustalıklı bir önlem bulunmamıştı. Engizisyon, hafiyeliği, yüksek bir din görevi düzeyine çıkardı.

İspanya'da dinden sapma ile suçlananların tabi tutuldukları yargılama yöntemi, bir gerçeği ortaya çıkarmak için kullanılacak akla uygun ve mantıkî önlemlerin hiç birini kabul etmemişti. Mahkemeye düşen, suçlu sayılırdı, suçsuz olduğunu kendisinin tanıtlaması gerekirdi; hâkim de, fiilen davacı durumunda idi. Aleyhte olan her tanıklık, iftira da olsa, kabul edilirdi. Bu türlü tanıklık için usuller pek gevşekti; tanıklığı red hakkı ise son derece dar ve sert hükümlere bağ-

lanmıştı. Yahudiler, Moriscolar ve hizmetçiler, sanık aleyhinde tanıklık edebilir, ancak lehinde tanıklıkta bulunamazlardı; aynı kural, sanığın dördüncü dereceye kadar hısımlarını da kapsıyordu. Engizisyonun yargılama yöntemince, şu düşünce ilke hükmünde oluyordu sonuçta: Tek bir suçlu cezasız kalmasın da, varsın yüz suçsuz acı çeksin.. Mahkûmun yakılması için odun getirenler, günahları bağışlanmak yoluyla, ödüllendirilirlerdi. Ancak enzigisyon mahkemesi, ateşte yakmak kararını kendisi vermezdi, çünkü Kilise, insan öldürmek suçu ile itham edilmemeli idi. Mahkeme, sanık hakkında, «hak yoluna gelmesi umulmayan sapık» hükmünü verince, «iyilik ve merhamet ile davranıla» öğütlemesiyle, onu sivil makama devreder, resmî deyimi ile «ondan elini çeker»di. Ancak, sivil makam, bu merhamet istemini kabul etmezdi; onun, mahkûmu idam etmekten başka bir şey yapması olanaksızdı, böyle yapmazsa, sapıklığı tutmuş, desteklemiş olurdu. Bütün hükümdarlar ve bütün yöneticiler, Engizisyon'dan kendilerine devredilen sanıkları, —hemen ve gereği gibi— cezalandırmakla yükümlü idiler; böyle yapmazlarsa, kendileri **Canon** adı verilen Kilise kanunları hükmü ile aforoz cezasına uğrarlardı. Şunu da söyleyelim ki, ateşte yakılarak idam edilenlerin sayısını, halkın imgelemi, gerçeğin çok üstüne çıkarmıştır. Ancak, bu sistemin yöntemlerine göre türlü işkencelere uğrayanlar ile ölüm cezasından başka cezalara mahkûm edilenlerin toplamı da abartılamayacak kadar büyüktür.

Bu baskılarda Kilisenin kullandığı adlî yöntemlerin, Kıta Avrupası ülkelerinde, ceza araş-

tırma ve yargılama yöntemleri üzerinde bozucu etkileri olmuştur. Engizisyon tarihi yazarlarından Lea, bu konuda şöyle diyor: «Engizisyon'un dünyanın başına saldığı belâlardan biri, —belki de en büyüğü— dinden sapmayı ortadan kaldırmak için kurup geliştirdiği yöntemlerin, 18. yüzyılın son yıllarına değin, Avrupa'nın büyük bir bölümünde, —ne nitelikte olursa olsun— her türlü suç sanıkları hakkında uygulanmasının âdet hükmünü almış olmasında görülür.»

Gibbon'un deyimi ile «saçmaları zulümlerle savunan» engizisyon uygulayıcıları, canavar cinsinden yaratıklar sayılırsa da, gerek onların, gerek onların kararlarını yerine getiren hükümdarların ilk dönemlerde tanrılara insan kurban eden rahip ve hükümdarlardan hiç de daha kötü olmadıkları söylenebilir. Tanrıların uygun rüzgâr estirmelerini yalvarıp yakarmak için, kızı İfigenia'yı kurban eden Yunan Kralı Agamemnon, belki de, yüreği evlât sevgisi ile dolu bir baba idi; ona, böyle hareket etmesini öğütleyen kâhinin de ahlâkça yüksek düzeyde bir insan olması olasıdır. Onlar, aslında, kendi inançlarının doğrultusunda hareket etmişlerdir. Ortaçağ'da ve daha sonraları da pek iyi huylu ve çok iyi ahlâklı kişiler, bir sapıklık kuşkusuna kapılınca, pek acımasız oluyorlardı. Sapıklığa karşı nefret «kurtuluş yalnız bizim dinimizdedir» inancından doğan bir çeşit bulaşık hastalık mikrobuna benziyordu.

Bu dogma'nın gerçek duygusunu zedelediği de görülmektedir. Ortada insanın ebedî kaderi davası vardı; işte bu yüzdendir ki —batıl ya da

uydurma bile olsa— hak sayılan imanı herkese kabul ettirmek amacıyla, her aracı kullanmak düpedüz meşru —hatta zorunlu— görülüyordu. Ve o amaca hizmet edecek mucizeler ve masallar uydurmaktan çekinilmediği gibi, bundan ahlâkî bir kaygı da duyulmuyordu. Gerçeği, her türlü ilişki ve çıkardan sıyrılmış olarak araştırmak çabası, ancak 17. yüzyılda değer ve itibar kazanabilecekti.

O ilke, —kendisiyle ilgili günah, cehennem ve öte dünya mahkemesi inançları ile birlikte— yukarıda anlattığımız sonuçları doğururken, Hıristiyanlığın başka birtakım inanç ve görevleri de, —bilimin karşısına sağlam bir kale gibi dikildikleri için— Ortaçağ'da bilginin yollarını tıkamış ve —19. yüzyılın ikinci yarısına değin— ilerlemeye engel olmuşlardı. Bütün bilimsel araştırma alanlarını, —Kilise'nin, Kutsal Kitab'ın otoritesine dayanarak doğru diye öne sürdüğü— batıl düşünceler kaplıyordu. Yahudiliğin dünyanın yaradılışı ve insanın cennetten kovuluşu hakkındaki söylentileri, Hıristiyanlığın kurtuluş inancına pek karmaşık ve çapraşık biçimde bağlanmış olduğu için, jeoloji, zooloji ve antropoloji alanlarında özgür bir düşünüşle araştırmada bulunmaya olanak vermiyordu. Kutsal Kitab'ın —harfi harfine— yorumuna göre, güneş, dünyanın çevresinde dönüyordu. Bunun gibi, Kilise, «antipodlar kuramı»nın dine aykırı olduğuna hükmetmişti. 16. yüzyılda yakılan Servetus'un üstüne atılan suçlardan biri de, onun Yahuda ülkesini çorak, yaşanmaz bir ülke diye nitelendiren bir Yunan coğrafyacısının dediklerine inanmış olmasıdır; onun bu inanışı, orayı sütle balın yanyana

aktığı bir yer olarak anlatan Kutsal Kitab'ın dediklerine zıt düşüyordu çünkü. Yunan hekimi Hippokrat, tıbbın ve hastalıkların incelenmesinde, denemeyi ve yöntemli araştırmaları esas alırdı. Ortaçağ'da ise, insanlar, barbarlık döneminin ilkel düşüncelerine dönmüşlerdi; hastalıkların, Şeytan'ın şerri, Tanrı'nın gazabı gibi, görülmez ve bilinmez nedenlerden ileri geldiğine inanıyorlardı. Aziz Augustinus, Hıristiyanların hastalıklarının ifritlerin işi olduğunu ileri sürüyor; Luther de, aynı düşünce ile, bunu Şeytan'ın üstüne atıyordu. Doğa üstü nedenlerden ileri gelen sonuçlara karşı koymak için gene doğa üstü çarelere başvurulması mantığa uygundu elbette. Hıristiyan azizlerinden kalma mucizeli özellikleri bulunan kutsal yadigârlar, pek büyük bir ticaret metaı olmuş ve Kilise de, bu sayede, geniş bir gelir kaynağı elde etmişti. Hekimler, çok kez, büyücülük ve imansızlık kuşkusu altında kalırlardı. Anatomi, —anlaşılan, biraz da— ölenlerin Ahirette dirilecekleri inancı dolayısıyle, yasaktı. Kilise adamlarının, 18. yüzyılda, çiçek aşısına karşı çıkmaları, aslında Ortaçağ hastalık anlayışının hortlamasıydı. Kimya, (yani el-kimya) şeytanî bir sanat sayıldığı için 1317'de papaca mahkûm edildi. Aslında dinine bağlı ve gayretli bir kişi olduğu halde, o zaman aykırı işlerden sayılan bilimsel araştırmalara yaradılıştan düşkünlüğü yüzünden **Roger Bacon**'un (13. yüzyıl) uzun süre hapiste yatması, Ortaçağ'da bilime karşı olan güvensizliğe iyi bir örnektir.

Ancak, o çağda, bilime karşı, —ilâhiyatçı gerekçelerle— böyle bir güvensizlik hüküm sürmüş olmasaydı bile, doğa üstüne bilgiler gene de az

ilerleyebilirdi. Çünkü, Yunan bilimi, Hıristiyanlığın güçlenmesinden beş yüz yıl önce, artık ilerlemez olmuştu. M.Ö. 2. yüzyıldan sonra hiç bir önemli buluş görülmez. Bu çöküşün açıklanması kolay değildir pek; nedenlerini Yunan ve Roma'nın o dönemdeki sosyal koşullarında aramak gerek herhalde. Ortaçağ'daki sosyal koşulların da —o dönemlerin egemen inançları bilime düşman olmasaydı bile— olayları, bilimsel anlayışla, yani çıkar kaygısından uzak olarak, incelemeye uygun oldukları kuşku götürür. Bilimin yeniden doğuşu, 13. yüzyılda belirmeye başlayan yeni sosyal koşulların hayli olgunluğa ermesine değin gecikmiştir. İlâhiyatçı peşin yargılar, bilime, asıl Ortaçağ'ın geçip gitmesinden sonraki dönemde, —o çağlardan artakalmış bir güç olarak— zarar vermiş olsa gerek. Bir başka deyişle, Hıristiyan görüşlerinin, İlkçağ ve modern uygarlıklar arasındaki o kara ve karanlıkçı dönemde bilime verdiği zarar, bilimin —onlara karşın— yeniden canlanarak artık ezilmez bir duruma gelmesi üzerine, karşısına engeller çıkararak yaptığı kötülükten daha az olmuştur.

BÜYÜCÜLERE YAPILAN BASKILAR

Büyüye, sihre ve ifritlere inanma, Ortaçağ'a, İlkçağ'dan kalmış bir mirastı aslında. Ancak, bu inanç, Ortaçağ'da, daha da korkunç bir biçim alarak, dünyaya dehşet saldı. İnsanlar, çevrelerini birtakım ifritlerin sarmış olduğuna ve bunların, her vesile ile, kendilerine kötülük etmek için fırsat kolladıklarına adamakıllı inanmışlardı. Öldürücü salgınlar, afetler, güney ve ay tutulmaları, kıtlıklar hep Şeytan'ın marifetiydi. An-

cak, bütün bu belâlara karşı koyabilecek gücün, Kilise âyin ve ibadetlerinde bulunduğuna da aynı derecede inanılıyordu. İlk Hıristiyan imparatorlarından bazıları sihire karşı kanunlar çıkarmışlardı gerçi; ancak, 14. yüzyıla değin, sihri kökünden silmek için sistemli bir harekete de geçilmedi pek. O yüzyılda, Avrupa'yı kırıp geçiren «Kara Ölüm» diye tanınan korkunç salgın, anlaşıldığına göre, görülmez ifritler dünyasının kafalara saldığı dehşeti bir kat daha arttırmış olacak ki, büyücülük yargılamaları çoğaldı. Büyücüleri koğuşturmak ve büyücülükle suçlanan —çoğu kadın— suçluları yok etmek gibi hareketler, o yüzyıl boyunca, Avrupa uygarlığının belirgin bir niteliği oldu. Böylesine bir davranışın gerekçesi ve yapılan baskıların dayanağı gene Kutsal Kitap'ta bulunuyordu: «Büyücünün yaşamasına katlanmayacaksın» ayeti, o en yüksek otoritenin açık bir buyruğu idi. Papa VIII. Innocentius, bu konuda yayınladığı bir fermanda, veba ve afetlerin büyücülerin eseri olduğunu söylüyordu. Böylece, onlarda gerçekten şeytani bir güç bulunduğuna en aklı başında olanlar bile inanıyorlardı.

Büyücülere yapılan baskıların hikâyesi kadar ruha kasvet veren başka bir şey yoktur. O baskılar da, hiç bir yerde, İngiltere ve İskoçya'da yapılanlar kadar acımasızca olmamıştır. Bunu özellikle belirtmemin nedeni, bu baskıların, ilâhiyatçı görüşlerin doğrudan sonucu olduğunu ve uzun süren o dehşet verici ve yürek paralayıcı uygulamanın, —ileride göreceğimiz gibi— ancak akılcılığın gelişmesiyle sona erdiğini belirtmektir.

Kilise etkinliğinin doruk noktasına vardığı dönemde, Hıristiyanlığın, insan ruhunu çepeçevre sarmak üzere kurduğu hapishanenin içinde, akıl zincire vuruldu. Akıl, gerçekte, eylemden çekilmedi, ancak eylemi dinden sapma biçimini aldı; yani —mecazlı bir deyişle— o zamanki insanlardan zincirlerini koparabilenlerin çoğu hapishane duvarlarını aşamadılar; özgürlükleri, ancak, —Ortodoksluk gibi— gene Hıristiyan mitolojisine dayanan birtakım inançlara varabilmekle sınırlı kaldı. Bunun bazı istisnaları da var. 12. yüzyılın sonunda, başka bir dünyadan gelen uyarıcı bir etki, kendisini duyurmaya başladı. Batı Hıristiyanlığındaki bilginler, Aristoteles'in felsefesini öğrendiler; hocaları da Yahudiler ile Müslümanlardı. Müslümanlar arasında, İlkçağ Yunan düşüncesini bilip anlamalarının bir sonucu olarak, hür düşünce, hayli geçerlik kazanmıştı. Özgür düşünür **İbn-ür-Rüşd**'ün (12. yüzyıl) Aristoteles'in felsefesine dayanan eserleri Hıristiyan ülkelerinde —hafif de olsa— bir akılcılık dalgası kabartmıştı. İbn-ür-Rüşd, maddenin ebediliğine inanıyor ve ruhun ölmezliğini yadsıyordu; felsefesi, genel çizgileriyle, «panteist»[3] idi. Ancak, Ehli Sünnet'in otoritesi ile bozuşup başına iş açmaktan da çekindiği için, **çifte gerçek** görüşünü öne sürüyordu. Ona göre, yanyana olmak üzere,

(3) **Panteizm.** Evrensel varlığın maddesel bir birlik olduğunu ileri süren öğretilerin genel adı (Kamutanrıcılık). Panteizme göre Tanrı, maddedir ve evrenin yaratıcısı ya da yapıcısı değil, evrenin bizzat kendisidir. **Panteist** de, bu görüşten yana olan kimse (Çev. notu).

birbirinden bağımsız ve birbirine zıt iki ayrı gerçek vardı: Felsefî gerçek ile dinî gerçek. Ancak, bu kuramı, onu, halife sarayından kovulmaktan kurtaramadı. İbn-ür-Rüşd'ün düşüncelerinin etkisi altında, Paris Üniversitesinde bir özgür düşünceliler okulu oluştu. Bu okuldan olanlar, dünyanın yaradılışı, Ahirette tam bedenle dirilme inançları ile öteki temel dogmaları, din bakımından doğru; akıl bakımından ise batıl görüyorlardı. Yalın düşünceli bir insan için, bu görüş, ruhun ölmezliği pazar günleri doğru, başka günler batıl ya da Hıristiyanlık imanının esasları salonda batıl, mutfakta doğrudur gibi bir anlam taşıyordu sanki. Bu tehlikeli hareket bastırıldı ve akıl için kurtarıcı bir ilke olan «çifte gerçek» görüşünü de **Papa XXI. Ioannes** mahkûm etti. İbn-ür-Rüşd ile benzerlerinin çevreye yayılan düşünceleri, —Güney İtalya'da Aquino kentinde doğduğu için Aquinas lâkabı ile tanınan - ünlü **Thomas**'ın (ölümü 1274) ilâhiyatçı görüşünün ortaya çıkışını etkiledi. Pek ince bir zekâya sahip olduğu için, Thomas, kuşkuculuğa eğilimliydi aslında. Thomas Aquinas, o zamana kadar tanrıtanımazlığın rehberi sayılan Aristoteles'i, ortodoks inanç cephesine çekerek, pek ince bir Hıristiyan felsefesi ortaya koydu ki, Katolik Kilisesince, bugün de geçerlidir ve otorite sayılır. Ancak, Aristoteles için, akıl ile iman tehlikeli iki bağlaşıktır; bu yüzden, Thomas'ın eserleri de, —bunlarda kuşku konularının güçlü bir deyişle anlatılmış olmasından dolayı—, kuşkuya düşenleri vesveseden kurtaracak çareler göstermekten çok, inananların inançlarını sarsmak amacıyla yazılmışa benzerler sanki.

ÜÇ YÜZÜK ÖYKÜSÜ

Tek başına kalan ve açığa vurulmayan bazı imansızlık biçimleri, şurada ya da burada zorunlu olarak var olmuş, ancak, hiç bir önemli sonuç doğurmamıştır. Dünyayı üç sahtekârın (Musa, İsa ve Muhammed) aldatıp ayarttığı hakkındaki —küfür nitelikli— söz, 13. yüzyılda söylenip durdu. Bu söz, özgür düşünceli İmparator II. Friedrich'e (ölümü 1250) yakıştırılır; Friedrich için de «modern kafalı insan» denir. Aynı düşünce, —biraz daha yumuşak biçimde olmak üzere— «Üç Yüzük Öyküsü»ne konu olmuştur ki, bu öykü de, —hiç olmazsa— o söz kadar eskidir. Bir Müslüman hükümdarı, zengin bir Yahudiyi, kendisinden para sızdırmak için, sarayına çağırır ve ona, —bir tuzak niteliği taşıyan— şu soruyu sorar: «Dostum, senin bilge bir kişi olduğunu sık sık işitir dururum. Gerçekten böyle isen, söyle bakayım, ortada üç din var: Yahudilik, Müslümanlık ve Hıristiyanlık. Sana göre, bunlardan hangisi hak dindir?». Yahudi kendisine bir tuzağın kurulduğunu anladığı için, hükümdara şu cevabı verir: «Sultanım, bir zamanlar zengin bir adam varmış. Bu adamın hazinesinde, değerine paha biçilemeyecek, emsalsiz bir yüzük bulunuyormuş. Adam, bu yüzüğü, —satılmaz, verilmez, değişilmez ebedî bir aile yadigârı olmak üzere— oğullarına bırakmak istemiş. Bu amaçla bir vasiyetname yaparak, ölümünden sonra yüzük kimin elinde bulunursa, bütün mülküne onun mirasçı olacağını açıklamış vasiyetnamesinde. O zengin kişinin yüzüğü kendisine bıraktığı oğlu da, zamanı gelince, bir vasiyet ile, kendi oğluna bırakmış onu ve böylece aile yadigârı elden ele,

kuşaktan kuşağa geçmiş durmuş. Sonunda, bir adamın eline geçmiş. Üç oğlu varmış o adamın ve her birini de aynı derecede severmiş. Yüzüğü bunlardan higisine bırakacağını bir türlü kestiremeyen adam, tutmuş, gizlice, o yüzüğe tıpı tıpına benzeyen iki yüzük daha yaptırmış. Birbirinden ayıdedilmesi olanaksız olan bu üç yüzüğü üç oğluna, ayrı ayrı vermiş. Bu nedenle, oğullarının her biri, kendisini tek mirasçı saymış ve kimse çıkıp da gerçek yüzüğü belirleyemediği için, asıl mirasçı belli olmamış bir türlü, uzlaşmazlık da bugüne değin sürüp gelmiş. İşte Sultanım, Tanrı'nın, üç kavmine verdiği üç din de, tıpkı buna benzer. Kavimlerin her biri, kendi dininin hak olduğuna inanır, ancak gerçekte asıl hak dinin hangisininki olduğu, öyküdeki asıl yüzük gibi, bugün de belli değildir.» 18. yüzyılda pek ünlü olan bu kuşkucu öykü, Alman şairi **Lessing**'in, hoşgörüsüzlüğün akla aykırılığını göstermek amacıyla yazdığı **Nathan der Weise** (Bilge Nathan) adlı dramına konu olmuştur.

IV

KURTULMA OLANAĞININ BELİRMESİ
(Rönesans ve Reform)

BİR UYANIŞ BAŞLIYOR

Ortaçağ'ın karanlığını silecek ve sonuçta aklı da hapishaneden kurtaracak olanlara yol açan düşünsel ve sosyal hareket, 13. yüzyılda, İtalya'da doğdu. İnsanların düşünce ve muhakemelerini örterek, onların kendilerini olduğu gibi, kendileri ile dünya arasındaki ilişkileri de anlamalarına engel olan, safdillikle bir çocuk temizliğinden dokunmuş sis perdesi, o yüzyılda sıyrılmaya başladı. Birey, —Yunan ve Roma'nın son dönemlerinde olduğu gibi— kendi varlığını duymaya, —bağlı olduğu ırk ve ülke içinde ayrıca bir kişilik olmak üzere— kendi öz değerini sezip anlamaya koyuldu. İnsanın çevresindeki dünya, Ortaçağ düşlerinin sislerinden kurtularak, belirginleşmeye başladı. Bu değişme, bazıları cumhuriyet olan, bazıları da despotlarca yönetilen, küçük İtalyan devletlerindeki siyasal ve sosyal koşullar içinde —ve onlar sayesinde— ortaya çıktı.

RÖNESANS VE HUMANİZM

Böylece yüzündeki peçeyi atan insanlık dün-

yasında, bu değişmeyi kendi amaçlarına yararlı duruma getirmek içni, bireyin bir rehbere gereksinimi vardı; o rehber de, eski Yunan ve Roma edebiyatında bulundu. Bunun içindir ki, daha sonra, İtalya'dan Kuzey Avrupa'ya değin yayılan bu değişikliğe toptan **Renaissance**, yani İlkçağ klasik kültürünün «yeniden doğuşu» adı verilir. Ancak, klasik edebiyata karşı uyanan ilgi, —yeni ülküler gösterip yeni görüşlere yol açarak, o harekete renk ve büyümesine hız vermiş olmakla beraber— 14. yüzyılda başlayan düşünce ve anlayış değişikliğinin kendisini belirtmek için aldığı bir biçimden başka bir şey değildi. Onun başka bir biçim alması olanağı da düşünülebilir. Bu değişmenin asıl adı **Humanizm**'dir.

O dönemin insanları, yeni bir uygarlık çağına geçmekte olduklarının pek farkında değil idiler. Rönesans kültürü de, ortodoks inançlara karşı, düşünce planında, hemen, açık ya da genel bir başkaldırı uyandırmamıştı. Dünya, Ortaçağ ortodoks öğretimine karşı yavaş yavaş bir hasım tavrı alıyordu; birden ve şiddetli hiç bir düşmanlık gösterilmiyordu. Din ile otorite arasındaki savaş, sistemli bir biçimde, ancak 17. yüzyılda başlayacaktı. Hümanistler, ilâhiyatçı otoriteye hasım olmadıkları gibi, dinî dogmaların egemenlik savına da karşı değildiler. Onlar, yalnızca, dünyaya karşı salt insanî bir meraka gönül vermiş kişilerdi ve bütün ilgilerini de o yöne çevirmişlerdi. Zehirli tohumlarla dolu olan pagan edebiyata tapıyorlardı. En büyük önem, eğitimin dünyevî yanına verilmişti; din ve ilâhiyat ise, ayrı birer daireye konarak orada saklanıyordu. Çelişmelere karşı duyarlı olan kurgucu kafada bazı kişiler,

eski dini yeni düşüncelerle uzlaştırmaya çare aramış olabilirler. Ancak, Rönesans dönemi düşünceleri, genel olarak, bu iki dünyayı birbirinden ayrı tutmaya ve dine karşı, gerçek bir boyun eğişten uzak, görünüşte bir uysallık gösterme yanlısıydılar.

MONTAİGNE İLE CHARRON

Rönesans'ın bu iki yüzlülüğüne örnek olarak, Montaigne'i (16. yüzyılın ikinci yarısı) gösterebilirim. Montaigne'nin akılcılığı destekleyen Essais (Denemeler)'inde, ikide bir, su katılmamış Katolik görüşlere rastlanır ki, bunlar, kendisinin içten düşünceleridir aslında. O, bu iki görüşü uzlaştırmaya hiç kalkışmamıştır; Montaigne, bunların karşısında, akıl ile din arasında köprü bulunmadığı hükmüne varan, kuşkucu bir tavır almıştır. İnsan aklı, ilâhiyat vadisinde âciz kalmaktadır; o yüzden, din, aklın erişemeyeceği, karışamayacağı bir yükseklikte tutulmalı ve alçak gönüllülükle kabul edilmelidir. Ancak, Montaigne, dini alçak gönüllülükle kabul etmekle beraber, kuşkucu bir görüşte olduğu içindir ki, aklı kendi ülkesinde değildi. Onun gözünü büyüleyen, İlkçağ'ın filozof ve bilgelerinden Cicero, Seneca ve Plutark idi. Ölüm sorunundan söz ederken, Hıristiyanlığın avundurularına değil, o filozof ve bilgelere döner. Montaigne, Fransa'daki din savaşlarına ve Saint Barthe'lemy kırımına (1572) tanık olmuştu; dine karşı kuşkucu bir tavır almasında bu olayların etkisi olsa gerek. Baskılarla ilgili düşüncesini şöyle dile getirir: «İnsanın kendi kanıları uğruna başka insanları

kebap etmesi, o kanılara yüksek bir değer vermesi demektir.»

Montaigne'deki kuşkuculuğun mantıksal sonuçları dostu **Charron**'da görülür. Charron, **Traité de la Sagesse** (Bilgeliğin Kitabı) adı ile bir eser yayınlamıştır. Yazar, bu kitabında, gerçek ahlâkın temelinin dine dayanmadığı düşüncesini ileri sürerek, Hıristiyanlık tarihini, bu dinin ne denli kötülüklere yol açtığını göstermek için gözden geçirir. Ruhun ölümsüzlüğünden bahsederken de, bunun, genel olarak en çok kabul edilmiş, inanılması en faydalı, ancak insan aklının en zayıf biçimde tanıtlayabildiği bir görüş olduğunu söyler. Ne var ki, kitabının sonraki basımında gerek bir düşüncesini, gerek diğer bazı düşüncelerinde değişiklik yapar. Çağdaşlarından bir cizvit,[1] Charron'u, tanrıtanımazların en tehlikelisi ve en kötüsü diye nitelendirmiştir. Oysa, Charron tanrıtanır idi; ancak, o dönemde ve hayli sonraları, Hıristiyan olmayan bir tanrıtanırı tanrıtanımaz saymakta hiç bir sakınca görülmezdi. Eğer Kral IV. Henri korumasaydı, kitabının yasaklanacağı ve Charron'un da başının belâya uğrayacağı gerçekti. Bu kitabın özel bir önemi vardır; çünkü bizi, Montaigne'in temsil ettiği Rönesans havasından —yeni ve az çok saldırgan— akılcılık çağına doğrudan doğruya geçiren o eser olmuştur.

14, 15 ve 16. yüzyıllarda, önce İtalya'da, sonra başka ülkelerde hümanizmin yaptığı iş, —için-

(1) **Cizvit** (Jesuit). «İsa Derneği» adı verilen bir Hıristiyan derneğinin üyesi (Çev. notu).

de, aklın özgürlüğe, bilginin ilerleme yoluna kavuşabileceği— bir düşünce atmosferi yaratmak oldu. Kitap basma sanatı, bu dönemde bulundu; dünyanın bazı bölgeleri bu dönemde keşfolundu ki, bütün bunlar, otoritenin ileride uğrayacağı yenilgiye olanaklar hazırlayan güçlü etkenlerdi.

Ancak, özgürlüğün zaferini sağlayan başka nedenler de vardır; yoksa, yalnız düşünce yoluyla özgürlük ortaya çıkamazdı. O dönemin en büyük siyasal olayları şunlardır: Avrupa'da Papalık iktidarının çökmesi ve Kutsal Roma - Cermen İmparatorluğu'nun dağılması sonucu olarak, yeni ve güçlü monarşilerin gelişmesi. Kilise politikasına dünyasal ilgi ve çıkarların egemen olduğu bu monarşilerden de, ilerde, modern devlet doğacaktı. Rönesansın başarı kazanmasına olanak veren işte bunlardır. Reform'un Kuzey Almanya'daki zaferi, Kilise'nin topraklarını ele geçirmekle büyük yararlar elde edecek olan prenslerin, bu harekete, —dünyasal ilgiler dolayısıyle— yandaş olmalarının sonucudur. İngiltere'de, bu konuda, hiç bir halk hareketi görülmedi; değişikliği, siyasî iktidar, kendi amaçları için yaptı.

REFORMCULARIN HOŞGÖRÜSÜZLÜĞÜ

Reform'un başlıca nedeni, Kilise'de görülen genel ahlâkî bozuluş ile, —Kilise'nin yaptığı— zulmün katlanılma çizgisini aşmış olmasıdır. Uzun süre, Papalığın en büyük arzusu, ruhanî otoritesini kendi dünyevî çıkarlarının sağlanması yolunda kullanarak, cismanî bir devlet durumuna gelmekti; politikasının eksenini dünyasal ilgi ve çıkarlar oluşturuyordu. Bütün Avrupa devletleri de, kendi politikalarında Papalığın bu po-

litikasını esas tutuyorlardı. 14. yüzyıldan başlayarak, bunların tümü Kilise'nin düzeltilmesi gereğini anlamışlardı ve düzeltileceği de vaad edilmişti. Ancak, işler, gittikçe daha çok kötüleştiği için, baş kaldırmadan başka çare kalmadı. Luther'in öncülük yaptığı ayaklanma aklın dogmalara karşı baş kaldırısı değildi; bu ayaklanma, Kilise'nin halktan para çekmek için tuttuğu yollar, özellikle o dönemde göze en çok batan **Indulgeans**[2] satışları biçimindeki kötü ve çıkarcı uygulamalar karşısında giderek genişleyen ruhban karşıtlığının sonucuydu. Luther, Papanın günahları bağışlama yetkisinin esaslarını araştırdı ve bunun hiç bir dinsel temele dayanmadığını görünce, Katolik mezhebinden ayrılarak kendi mezhebini kurdu.

Reform'un, dinsel özgürlüğü ve bireyin kendi başına hüküm verme hakkını sağladığı yolunda bir düşünce vardır ki, temelden yanlıştır. Ama tarihi yüzeysel biçimde okuyanlar bugün de yaparlar bu yanlışı. Reform'un yaptığı, gerçekte, yeni birtakım siyasal ve sosyal koşulları ortaya çıkartmaktan başka bir şey değildir. Bu koşullar içinde, sonuçta din özgürlüğü de sağlanmıştır. Ayrıca, Reform'un, kendi içindeki tutarsızlıklarının bir sonucu olarak, hareketin ileri gelenleri arasında ortaya çıkan uyuşmazlıklar, sonuçta bireyin kendi başına hüküm verme hakkının kabulüne yol açıp olanak sağlamıştır. Ancak, Reform hareketinin başında bulunanların kafalarında, kendi görüşlerinden başka görüşlere katlanacak-

(2) **Indulgeance.** Günahların bağışlanması için para ile satın alınan bir çeşit berat (Çev. notu).

ları düşüncesi asla yer almamıştır. Onlar, bir otoritenin yerine, başka bir otoriteyi geçirmişlerdir. Kilise'nin otoritesi yerine Kutsal Kitab'ın otoritesini koydular; ne var ki, Luther'in anlayışına göre Kutsal Kitab'ın ya da Calvin'in anlayışına göre Kutsal Kitab'ın otoritesiydi bu. Hoşgörüsüzlük ruhu bakımından eski Kilise ile yeni Kilise arasında hiç bir fark yoktu. Mezhep kavgaları, özgürlük uğrunda yapılmıyordu; birtakım dinsel görüşler için oluyordu. Eğer Fransa'da, Protestanlar yenselerdi, gerçektir ki, Katoliklere karşı, onların daha önce kendilerine yaptıklarından fazla liberal davranacak değillerdi.

Luther, vicdan ve ibadet özgürlüğüne kökünden karşıydı; böyle bir özgürlük, onun okuduğu Kutsal Metinlerin öğrettiklerine uymazdı. Kendisinin ve yandaşlarının da o türlü işlemlere uğrayabilecekleri korkusu ile, önceleri zor ve baskı aleyhinde bulunmuş, sapıkların ateşte yakılmalarını dinsel yönden mahkûm etmiş olabilir. Ancak, etkinlik ve güç kazanıp da durumunu güven altına alınca, Luther, daha önceki düşüncelerinin tersine, devletin görevinin hak dini zorla kabul ettirerek iğrenç sapıklığı kökünden söküp atmak olduğunu, yurttaşların da, din konusunda ya da diğer konularda, hükümdarlara karşı sınırsız bir bağlılıkla yükümlü bulunduklarını ve devletin imanı savunmaktan başka bir amacı olamayacağını ileri sürdü, **Anabaptistler'in**[3] kı-

(3) **Anabaptistler.** «Anabatizm» adı verilen bir Hıristiyan tarikatinden olanlar. Anabatizm, teorelde, küçükken yapılan vaftizin hiç bir değeri bulunmadığı ve bunun için büyüklerin yeniden vaftiz edilmeleri gerektiği inancından doğmuş bir Hıristiyan tarikatidir. Bu an-

lıçtan geçirilmeleri gerektiğini söyledi. «Kurtuluş yalnız bizim dinimizdedir» dogması, Katolikleri de Protestanları da aynı yere koymuştur.

Hoşgörüsüzlükte, Calvin'in kapkara bir ünü vardır. O, Luther gibi, cismanî hükümdarın mutlak yetki ve etkinliğinden yana değildi; devleti Kilise'nin yönetmesini, yani genellikle «teokrasi» denen yönetim biçimini istiyordu ve Cenevre'de böyle bir yönetim kurmuştu. Ne var ki, o kurulan yönetimde, özgürlük katledildi; batıl sayılan inançlar hapisle, sürgünle ve ölümle bastırıldı. Servetus'un uğradığı ceza, Calvin'in sapıklığa karşı açtığı savaşta en tanınmış marifetlerinden biridir. Üçübirlik inancına karşı yazı yazmış olan İspanyol Servetus —biraz da Calvin'in çevirdiği dolaplarla— Lyon'da hapsedilmiş ve hapistan kaçarak Cenevre'ye sığınmıştı. Orada, dinden sapma suçundan yargılanarak —Cenevre hükümetinin kendisi üzerinde hiç bir yargılama yetkisi olmadığı halde— ateşte yakılmaya mahkûm edildi (1553). Baskı ilkelerini formüllere bağlamış olan Melanchthon da, bu olayı, —hatıralarda yaşasın, gelecek kuşaklar için örnek olsun diye— öğdü. Ne var ki, gelecek kuşaklar, bir gün bu örnekten utanacaklardı. Cenevre'nin Calvinistleri, 1903 yılında, bu olay için bir kefaret anıtı dikmek zorunluğunu duydular; bu anıt ile, «Büyük Reformcumuz» dedikleri Calvin'in «yaşadığı yüzyıla ait olan» o yanlışın da özürlü olduğunu anlatmak istediler.

---

layış giderek İsa'nın kaba kamulculuğuna dönüşmüş ve İncil'in dinsel kamulculuğunu gerçekleştirmek için büyük köylü ayaklanmalarının dinsel temeli olmuştur (Çev. notu).

İşte böylece, Reformcular da, kendisinden ayrılmış oldukları Katolik Kilisesi gibi, özgürlükle hiç ilgilenmediler; onların da tek kaygısı «hak» oldu. Ortaçağ'ın ülküsü, dünyayı sapıklardan temizlemekti. Protestanların amacı da, kendilerine karşı olan bütün insanları ülkelerinden dışarı atmak olmuştu. Halk, toptan güdülerek bir ağıla sokulacak ve orada hükümdarlarının buyurduğu imanı kabul edecekti. Katolik imparator ile Protestan Alman prensleri arasındaki çatışmaları sona erdiren dinsel barışın (1555) ortaya koyduğu ilke bu idi. **Catherine de Medici**, bir yandan Fransız Prhotestanlarını kıyımdan geçirirken, öte yandan Kraliçe Elisabeth'e, kendisinin de İngiliz Katoliklerini ortadan kaldırabileceğini bildirerek, o ilkeyi kabul etmiş ve onaylamıştı.

Protestan mezhepleri, aydınlanma hareketini de temsil etmezler. Avrupa kıtasında, Reform, özgürlüğe olduğu kadar, aydınlanmaya da düşmandı. Ve bilim, Kutsal Kitap'la anlaşmazlığa düşünce, Papa'dan yüz bulmadığı gibi, Luther'den de güler yüz göremezdi. İster Protestanlarca, ister Roma Kilisesince yorumlansın, Kutsal Kitab'ın sihirbazlar hakkındaki hükmü daima idamdı. Almanya'da bilimin gelişmesi, bu yüzden, uzun süre engellerle karşılaştı.

REFORM'UN SONUÇLARI

Bununla beraber, Reform öncülerinin amaçlarına aykırı olan o sonuç, hayli geç olarak, dolayısıyle gerçekleşti. Başta, Batı Hıristiyanlığının böyle iki büyük bölüme ayrılması, tek bir ilâhiyat otoritesi yerine, birçok ilâhiyat otoritelerinin —buna, bir tek Tanrı yerine birçok tanrıların

da diyebiliriz— ortaya çıkmasına, bu da Kilise otoritesinin genellikle zayıflamasına neden oldu. Dinsel gelenek kırılıp koptu. Ayrıca, Protestan devletlerde, en yüksek dinsel gücü hükümdar temsil ediyordu; hükümdarın ise, Kilisenin çıkarları yanında, göz önünde tutacağı daha birçok çıkarlar vardı; siyasal nedenler de, kendisini, er ya da geç, Kilisenin hoşgörüsüzlük ilkesinde değişiklik yapmaya zorluyordu. Aynı nedenlerden, Katolik devletler de, sapıklara hoşgörüde bulunmamak görevini bırakmak zorunda kaldılar. Fransa'da mezhep kavgaları, Protestanlara karşı —sınırlı da olsa— bir hoşgörü siyasetinin kabulü ile sona erdi. Almanya'daki Protestanlık davasını dışarıdan desteklemek politikasını güden Kardinal Richelieu, bu siyaseti ile, din davasını dünyasal ilgilerin nasıl unutturduğuna güzel bir örnektir.

Bunun gibi, Katolik Kilisesine karşı, Protestan baş kaldırısını düşünce planında haklı gösteren yön, bu baş kaldırının, bireyin kendi başına hüküm verme yetkisi, yani din özgürlüğü ilkesine dayanması idi. Ne var ki, Reform yandaşları, bu ilkeyi, yalnız kendileri için kabul ediyorlardı; kendi mezheplerinin kurallarına kesin biçimini verir vermez de, onu fiilen yadsımış idiler. Bu, Protestanların durumunda göze en çok çarpan bir tutarsızlıktı; çünkü, kendilerinin bir yana atıverdikleri o ilke büsbütün ortadan kalkamazdı. Ayrıca, Protestan görüşler, hiç bir mantığın savunamayacağı dayanıksız bir temel üzerinde duruyordu; ve bu durum, kafaları, —zorunlu olarak— bir tutarsızlıktan başka bir tutarsızlığa sürüklüyordu. Otoriteye inanacak olduktan

sonra, Luther mezhebinin nevzuhur Augsburg inancı ya da İngiliz Protestanlığının otuz bir maddesi, Roma Kilisesinin yıllanmış otoritesine niçin yeğ tutulmalıydı? Eğer Roma aleyhine bir hükme varacak isek, bunu akıl aracılığıyla yapmamız gerektir; ancak, bu sorunda bir kez aklımızı kullanmaya başladıktan sonra, artık Luther'in, Calvin'in ya da ötekilerin durduğu yerde, —bunlardan birinin vahye mazhar olduğunu kabul etmedikçe— neden biz de duralım? Onların reddettikleri batıl inançları biz de reddediyorsak, onların koruyup sakladıkları batıl inançların hepsini ya da bir bölümünü reddetmemize, onların otoritesinden başka hiç bir şey engel olamaz. Ayrıca, Protestanların Kutsal Kitab'a taparcasına düşkünlükleri de, kendilerinin önceden düşünemedikleri bazı sonuçları doğurdu.[4]

İnançların kaynağı olan Kutsal Metinler, herkese açık bir kitap durumuna geldi. Genel dikkat, —o güne değin hiç görülmemiş bir derecede— bunların üzerine çevrildi. Ancak, bu metinlerin, 19. yüzyıla değin, herkesçe okunduğu da söylenemez. Metinlerin incelenmesi, eleştiriye yol açtı; dogmaların vahiy yoluyla inmiş olması inancının zor kabul edilebileceği anlaşılmaya başlandı. Ve, sonunda Kutsal Kitap insafsızca bir açımlama işlemine tâbi tutuldu ki, bu da, aklı başında inananların gözünde o kitabın otorite niteliğini zayıflattı. Kutsal Kitap eleştirisi akımı, da-

(4) Aslında böyle bir tehlike Almanya'da sezilmişti; nitekim, bu yüzdendir ki, 17. yüzyılda Alman üniversitelerinde Kutsal Kitap üstüne incelemeler hoş karşılanmıyordu.

ha çok Protestan çevrelerde geçerli olduğu için, Kutsal Kitab'ın bu yeni durumu da —bir bakıma— Reform'un sonuçlarından sayılmak gerekir. Ve Protestanlık, akılcılık yolunda işte böyle bir atlama taşı rolü oynaması bakımından, özgürlük davasına hizmet etmiş oldu.

Bununla beraber, o dava, Reformcular arasında, yalnız bir mezhepçe, doğrudan doğruya ve ısrarla tutulup desteklenmiştir. Yoldaşları, öteki Protestan mezheplerince kâfir gözüyle görülen bu mezhebi, Reform Hareketinden bahsedenlerin çoğu hiç hatırlamazlar. **Socinistler**'i kastediyorum. Onların bu davada pek uzaklara varan etkilerinden gelecek bölümde biraz bahsedilecektir.

Reform Hareketinin belirtilmesi gerekli bir başka sonucu da, bu hareketin etkisi altında Roma Kilisesinin de yenileşmek zorunda kalmış olmasıdır. Reform Hareketinden sonra kendi varlığını korumak için mücadeelye girişen bu kilise, yenileşmek zorunluğunu duydu. Din işlerinde ciddî ve samimi olan Papa **III. Paulus** (1534) ile onu izleyen birtakım papalar, Papalığın maddî ve manevî bütün olanaklarını yüzyıllarca sürecek bir mücadele için örgütlendirdiler. Cizvit tarikatı ile Roma'da Engizisyon örgütünün kurulması, Trent Konsili, kitap vb. basımının sansüre tâbi tutulması, yasak kitaplar için **İndex**[5] çıkarılması bu yeni ruhun belirtileri ve ortaya çıkan yeni duruma karşı koymak için harekete geçirilen önlemlerdi. Papalıktaki bu yenilikler, Katolik Kili-

(5) **İndex.** Papalıkça okunması yasaklanan kitaplar listesi (Çev. notu).

sesine iman etmiş olanlar için bir mutluluk oldu. Ancak, onun, burada bizi asıl ilgilendiren yönü, bu yenileşmenin, aslında, özgürlüğü etkili bir biçimde ezmek amacı ile ortaya çıkarılmış olmasıdır. Floransa'da halka dürüst ve ahlâka uygun yaşamayı öğütleyen **Savonarola**, ahlâksızlığı ve sefihliği ile dillere destan olan **Papa VI. Alexander** döneminde idam edilmiştir (1498). Savonarola, Kilisenin yenileşmesinden sonraki dönemde ortaya çıkmış olsaydı, azizlerden biri olurdu. **Giordano Bruno** da o dönemde yakıldı.

BRUNO İLE VANİNİ YAKILIYOR

Giordano Bruno, bir açıdan Epikuros'un düşüncelerine —ki evrenin sonsuzluğu kuramını ondan almıştı— dayanan bir dinsel felsefe kurmuştu. Ancak Epikuros'un materyalizmi, bu sistemde, «Tanrı maddenin ruhudur» görüşüyle, panteist bir mistisizm biçimine bürünmüştü. Kopernik'in, hem Katoliklerce, hem de Protestanlarca reddedilen yeni buluşunu, —yani dünyanın güneş çevresinde döndüğü gerçeğini— kabul eden Bruno, bir adım daha atarak, durağan yıldızların birer güneş olduğunu ve bunların çevrelerinde dönen, göze görünmez gezegenleri bulunduğunu da ileri sürüyordu. Bruno, sistemini Kutsal Kitap'la uzlaştırma yolunu bile aradı; halka hitap ettiği için, onların peşin yargılarına göre bir dil kullanmak zorunda olduğu kanısındaydı. Bruno, dinden sapma kuşkusu altında kaldığı için, İtalya'dan ayrılarak, önce İsviçre'ye, sonra Fransa, İngiltere ve Almanya'ya gitti; 1592 yılında —bir yalancı dostun ayartmasıyla— Venedik'e dönünce, Engizisyonun emriyle, tutuklandı.

Sonunda, Roma'da idama mahkûm edilerek Campo de Fiori denen yerde ateşte yakıldı (1600). Orada, bugün, 20. yüzyılın başlarında —Papalığa karşın— Bruno için dikilmiş bir anıt yükselmektedir.

Bruno'nun bu başına gelenler hakkında çok şeyler söylenmiştir; çünkü, dünyanın ünlü kişilerindendir o. İtalya'dan başka hiç bir ülkede, o dönemde, böylesine ünlü ve yüceltilmeye lâyık bir kurban çıkmamıtşır. Ancak, başka yerlerde de, aykırı inançları yüzünden kanları dökülmüş masumlar vardır. Fransa'da V. Henri ile Richlieu ve Mazarin adlı kardinallerin —bir ölçüde— hoşgörülü yönetimleri altında, 1660 sonlarına değin, başka ülkelerdekinden fazla özgürlük vardı. Bununla beraber, Bruno gibi Avrupa'da dolaşıp duran **Lucilio Vanini** adlı İtalyalı bir bilgin Toulouse'da, dinsizlik ve tanrıtanımazlıkla suçlanarak, önce dili koparılarak, sonra da ateşte yakılarak cezalandırıldı. Protestan İngiltere, Elizabeth ve I. James dönemlerinde, Roma engizisyonundan geri kalmadı; ancak kurbanları öyle tanınmış kişiler olmadığı için, onun din uğruna çabaları —haksız yere— unutuluverdi. Bununla beraber, araya kazaya benzer bir olay girmemiş olsaydı, o da, Giordano Bruno'dan daha az ünlü olmayan bir kişiyi idam etmek şerefini kazanabilecekti. Şair **Marlowe**, tanrıtanımazlıkla suçlanmıştı; ancak, hakkında tam koğuşturmaya geçileceği sıralarda, bir meyhanede —iğrenç bir kavgada— öldürülüverdi (1593). Kendisiyle beraber aynı suçla itham edilen diğer bir dramatist, **Kyd**, işkenceye uğradı. Gene o dönemde böyle bir suçtan koğuşturmaya uğrayan **Sir Walter Raleigh**

de vardır, ama mahkûm edilmemiştir. Ancak, başkaları onun gibi talihli çıkmadılar. Elizabeth döneminde Norwich'te üç ya da dört kişi Hıristiyanlığa aykırı inançlarından dolayı yakıldılar. Bunlardan biri, Cambridge'in Corpus Christi Koleji üyelerinden **Francis** Kett'tir. Bu gibi sorunlarla doğrudan doğruya kendisi uğraşan I. James döneminde de, **Bartholomew** Legate, birçok tehlikeli inançlara bağlı olmakla suçlandı. Kral, bu adamı huzuruna çağırttı ve kendisine, her gün İsa'ya ibadet edip etmediğini sordu. Legate, bilgisizlik yıllarında İsa'ya ibadet etmiş olduğunu, ancak yedi yıldan beri ibadette bulunmadığını söyledi. Kral, «Defol alçak herif!» diye Legate'i tekmeledi ve «sarayımda yedi yıldan beri Tanrımıza ibadet etmeyen bir adam oturuyor, demelerini istemem» sözleriyle onu kovdu. Legate, bir süre Newgate'de hapsedildikten sonra, düzelmesi olanaksız sapık hükmüyle, Smithfield'de yakıldı (1611). Bu olaydan bir ay sonra, **Wightman** adında biri de, aykırı inancından dolayı, Coventry piskoposunun emriyle, Lichfield'de yakıldı. Bu iki insan yakma olayından herhalde kamunun vicdanı incinmiş olacak ki, bunlar, İngiltere'de imansızlık edeniyle ateşte yakılanların sonuncuları oldular. Gerçi, Püritenlerin[6] hoşgörüsüz yönetimleri döneminde 1648 yılında çıkarılan bir kanunla, Üçübir-tanrı inancı ile, İsa'nın tanrılığını, Kutsal Kitab'ın Tanrı'dan vahyedilmiş olduğunu ve öteki dünyayı yadsıyanlar için ölüm,

(6) **Püritenlik.** Protestanlık temeline dayanan aşırı sofu ve tutucu, her türlü yeniliğe karşı, zenginliği dince de seçkinlik sayarak İngiliz kapitalist burjuvazini oluşturan Hıristiyanlık anlayışı (Çev. notu).

başka türlü sapıklıklar için de hapis cezası konulduysa da, hiç bir idam olayı görülmedi.

KOPERNİK İLE GALİLEO

Rönesans hareketi ile beraber, modern bilimin ilk belirtileri görülmeye başladı. Ancak, doğanın incelenmesine karşı olan Ortaçağ batıl inançları, 17. yüzyıla değin bütünüyle silinip gidemedi; bunlar, —özellikle İtalya'da— daha sonraki yüzyıllara değin sürüp durdu. Modern astronominin tarihi, **Kopernik**'in, Dünya'nın hareketleriyle ilgili gerçeği ilk kez ortaya çıkaran kitabı ile başlar. Bu kitabın çıkması, özgür düşünce tarihinde çok önemli bir olaydır; çünkü bilimle Kutsal kitap arasındaki uyuşmazlığa açık ve kesin biçimini veren bu kitap olmuştur. Kopernik'in kitabını yayınlayan —çünkü o sırada kendisi ölüm halindeydi— Osiander, bu eser yüzünden kopacak gürültü ve kıyameti göz önüne alarak, önsözde, kendiliğinden, —ve gerçeğe aykırı olarak— Dünya'nın hareketi düşüncesinin, yalnızca bir varsayım olmak üzere öne sürüldüğünü açıkladı. Kopernik'in kuramı, hem Katolikler, hem de Protestanlarca reddedildiği gibi, ilâhiyatçı peşin yargıların etkisi altında kalmayan bazı kimseleri —bunlardan biri Bacon'dır— de inandıramamıştır. İtalyan bilgini **Galileo Galilei** Kopernik kuramının doğruluğunu, —karşı durulamaz biçimde— tanıtladı. İcat ettiği teleskopla, Jupiter'in uydularını buldu, Güneş'in lekeleri üzerindeki gözlemleri Dünya'nın hareketini doğruladı. Büyük Dükasının koruması altında yaşadığı Floransa'da, bütün kilise kürsülerinden onun bu heyecan uyandıran buluşları lânetlendi. «Ga-

lile'liler, niçin gözlerinizi göklere dikip durursunuz»[7] dediler. Bununla da kalınmadı, Dominik tarikatinden iki keşiş, onu, Engizisyon'un Kutsal Makamına ihbar etti. Bilimsel buluşlarının Roma'da incelenmekte olduğunu işiten Galileo, Kopernik sisteminin apaçık olan doğruluğunu Kilise büyüklerine kabul ettirebileceğini sanarak, Roma'ya gitti. İlâhiyatın nelere gücü yeter olduğunu düşünememişti. Kutsal Makam, 1616 yılı şubatında, Kopernik sisteminin aslında saçma ve Kutsal Metinlerin öğrettiklerine aykırılığı bakımından da bir sapıklık olduğuna hükmetti. Papanın tavsiyesiyle, Kardinal Bellarmin, Galileo'yu çağırtarak, kendisine bu düşüncelerinden ve bunları öğretmekten vazgeçmesini öğütledi; yoksa Engizisyon'ca harekete geçileceğini söyledi.

Galileo, bu öğüte uyacağını vaad etti. Kopernik'in kitabı Index'e geçirildi. Şu noktayı belirtmek gerekir ki, Galileo'nun «Güneşin lekeleri» ile ilgili kitabında Kutsal Kitap'tan hiç bahsedilmediğine göre, Kutsal Makam, bu kitap hakkında verdiği hüküm ile, aslında ilâhiyata ilişkin bir sorun hakkında değil, bilimsel bir sorun üstüne hüküm vermiş oluyordu.

Galileo, bir süre için susturulmuş oldu; ancak, sonuna değin de sessiz kalamazdı o. Yeni Papa VIII. Urbanus döneminde, daha büyük bir özgürlük bulacağını umdu; Papanın yakınları arasında kendisine uygun durumda birçok kimseler

(7) Galileo adı, İsa'nın vaftiz edildiği Galile'ye mensup anlamına gelir; Galilei soyadı da «Galileliler» demektir. Bu cümle dolayısıyle Galileo imâ edilmektedir (Çev. notu)

de vardı. Galileo, eski ve yeni kuramlarla ilgili kanıtları, —kendisi bunlar hakkında hiç bir hüküm vermiyor görünerek—, yanyana ortaya koyarsa bir engelle karşılaşmayacağını sandı. İki sistem —Ptoleme ile Kopernik'in sistemleri— üstüne bir kitap yazdı ve girişinde, bu iki kuramın lehinde ve aleyhinde ileri sürülen kanıtları ortaya koymak amacıyla —ve yalnız bu amaçla— kitabı kaleme aldığını belirtti. Ne var ki, kitabın ruhu, Kopernik'in görüşünü yansıtıyordu aslında. Papalık sarayının yöneticisi Padre Riccardi'den, kitabını bastırmak için, —kendi kanısınca— açık bir izin aldı ve eser 1632 yılında yayınlandı. Ancak, Papa, yayıma razı olmadığı için, eser bir komisyonca yayınlandı ve Galileo de Engizisyon önüne çağırıldı. O yıllar Galileo yaşlı ve hastaydı. Engizisyon önünde uğratıldığı aşağılatıcı durumun öyküsü pek üzücüdür. Mahkeme üyelerinden biri, Dominik tarikatinden Macolano, bilim eğitiminden geçmiş bir insan olmasaydı ve bu yanıyla, kendisinin kudret ve yeteneğini anlayacak durumda bulunmasaydı, Galileo, çok daha ağır bir işlemle karşılaşabilirdi. Sorguya çekildiğinde, Galileo, «Dialogo...» adını verdiği kitabında, Dünya'nın hareketi kuramından yana olduğunu yadsıyarak, eserinde, Kopernik'in düşüncelerinin inandırıcı nitelikte şeyler olmadıklarını nedenleriyle göstermek istediğini ileri sürdü. Bu savunma, kitabının girişinde söylediğine uygun olmakla beraber, kendisinin asıl görüşüne baştan aşağıya zıttı. Böyle bir mahkeme önünde kendisini savunmaya uğraşan bir insan için, —o insan bir kahraman olmadıkça— tutulacak tek yol da bu idi. Daha sonraki bir oturumda, büyük bir

aşağılanma ile, kitabında Kopernik lehinde pek güçlü kanıtlar koymuş olduğunu itiraf zorunda kalarak, bu kuramı red ve iptal etmeye hazır olduğunu söyledi. Son oturumda, Galileo, işkence ile korkutuldu. Bunun üzerine, o da, Kutsal Makamın 1616 yılında verdiği karara değin Kopernik sisteminden yana iken, o günden beri Ptoleme kuramının doğruluğuna inandığını açıkladı. Ertesi gün de, doğrudan doğruya kendisinin tanıtlamış olduğu bilimsel gerçeği açıktan açığa red ve inkâr etti. Bunun üzerine, kimseyle görüşmemek koşuluyla, kentin dışında bir yere çekilerek orada yaşamasına müsaade edildi. Galileo, hayatının son aylarında, bir dostuna şöyle yazmıştı: «Kopernik sisteminin batıl olduğunda özellikle biz Katolikler için kuşku yok. Kutsal Metinlerin reddedilmesi ve çürütülmesi olanaksız otoritesiyle o sistem iptal edilmiştir. Kopernik ile öğrencilerinin varsayımları için dayanılabilecek bir tek sağlam kanıt vardır ki, o da her şeye kadir olan Tanrı'nın işine hiç bir sınır çizilemeyeceğidir. Bir şey bize bir biçimde görünüyor diye, Tanrı'nın yüce gücünü yalnız o biçime bağlamamalıyız ve aldanmamız olasılığı da bulunabilen şeyler üzerinde ısrar edip durmamalıyız». Bu sözlerdeki gizli ve ince alay açıktır.

Roma, Güneş sistemi gerçeğinin öğretimine 18. yüzyılın ikinci yarısına değin müsaade etmedi. Galileo'nun kitapları da, tâ 1835 yılına dek İndex'te kaldı. Bu yasak, İtalya'da, doğa bilimlerini de kapsıyordu.

Roma'nın Index'i, bize, yeni düşüncelerin alabildiğine yayılmasını kolaylaştırmasından dolayı, kitap basımının düşünce özgürlüğü savaşındaki yerinin büyük anlamını hatırlatır. Otorite, bu yeni buluşun tehlikesini çabucak sezdi; ve akla güçlü bir yandaş olacağı görülen kitap basımını kendi boyunduruğu altına almak için önlemlere başvurdu. Papa VI. Alexander, ruhsatsız kitap basmayı yasaklayan fermanı ile, basılacak eserlerin sansürden geçirilmesi kuralını koydu (1501). Fransa'da, Kral II. Henri, resmî olarak ruhsat almadan kitap basmayı, karşılığı ölüm cezası olan bir suç diye ilan etti. İngiltere'de, Elizabeth döneminde, ruhsatsız kitap basılamazdı; Londra ile Cambridge ve Oxford kentlerinden başka yerde basımevi açılmasına da izin verilmezdi; basma işlerine ilişkin kuralların uygulanmasına Star Chamber[8] bakardı. 19. yüzyıla değin, hiç bir ülkede, kitap basma, gerçek anlamıyla serbest değildi.

Reform ile Roma Kilisesindeki yenileşme hareketi, Rönesans'a karşı bir tepki olmak üzere doğmuş bulunmakla beraber, Rönesans'ın temsil ettiği, bireyin değer kazanması, yeni bir dünya görüşü, dünyasal bilgilerin değer ve itibara ulaşması gibi hayatî değişiklikler ortadan silinmeyip kaldılar; bunların, Katolik ve Protestan devletlerin aşağılatıcı hoşgörüsüzlüklerine karşın, akılları özgürlük amacına doğru çekip götürmesi kaçınılmazdı. Aklın ve genişlemekte olan bilginin ilâhiyatçı otoriteyi tâ temelinden nasıl

(8) Star Chamber, saray mahkemesi (Çev. notu).

yıktığını ileride göreceğiz. Felsefî düşünce ile tarihî eleştirinin ve doğa bilimlerinin hep birden katıldıkları bu yürüyüşün her adımında, akıl ile iman arasındaki uyuşmazlık bir kat daha derinleşti; açık ya da belirsiz kuşku arttı; ve Hümanistlerden gelerek, içinde daima, —bilinç altında ya da bilinçli— bir kuşkuculuk gizli olan lâiklik hareketi, insanlar için, öteki dünyaya ilgi yerine, bu dünyada, yeryüzünde mutluluk aramak düşüncesini geçirdi. Ve bu sürekli zihnî ilerleme ile birlikte hoşgörü eğilimi de genişledi; özgürlük düşüncesi birçok şampiyonlar daha kazandı. Bir yandan da siyasal olayların zorlayışıyla, iktidarlar, bir tek dini tutup korumak siyasetine, başka Hıristiyan mezheplerine de serbestçe gelişme olanağı vermek önlemlerini karıştırmak zorunda kaldılar ve böylece «Kurtuluş ancak bizim dinimizdedir» ilkesi, —dünyasal gereklerin bir sonucu olarak— bozuldu. Din özgürlüğü, tam bir inanç özgürlüğüne doğru atılmış büyük bir adım oldu.

V

DİNSEL HOŞGÖRÜ

ASOKA'NIN HOŞGÖRÜSÜ

Dinine içtenlikle bağlı olduğu kadar, hoşgörülü bir insan da olan Hind hükümdarı Asoka, M.Ö. 3. yüzyılda, birbirine düşman iki dinin, Brahmanizm ile Budizm'in çatışmalarına son vermek için, ülkesinde, her iki dinin birbirine eşit saygı görecekleri hakkında bir ferman çıkardı. Asoka'nın bu konudaki fermanları, hoşgörü fermanlarının en eskisi diye anılır hep. Avrupa'da hoşgörü ilkesi, —daha önce gördüğümüz gibi— ilk kez Roma'nın imparatorluk fermanlarında açık bir biçimde belirlenerek, Hıristiyanlara karşı uygulanan baskılara son verilmiştir.

16. yüzyıldaki mezhep kavgalarının, modern biçimi ile ortaya çıkardığı bu sorun, kuşaklar boyunca, yöneticilerin başlıca sorunlarından biri olduğu gibi, leh ya da aleyhinde sayısız kitabın da konusu oldu. Hoşgörü, tam olmayan bir dinsel özgürlük demektir ve derece derecedir. Hoşgörü, yalnız bazı Hıristiyan mezheplerine ayrılmış olabilir; yalnız Hıristiyan mezhepleri için olur da, başka mezhepler için olmayabilir; her din ve mezhep için olur da, yalnız özgür düşünenler için

gerekli görülmez; ya da Tanrı'ya inananlara hoşgörülü davranılır da, ona inanmayanlara uygulanmaz. Hoşgörü, bazı medenî haklara sahip olmayı içerdiği halde, diğer bazı hakları bunun dışında bırakabilir. Din ve mezheplerine hoşgörülü davranılan kimselerin, devlet hizmetlerine ya da serbest mesleklere girmeleri yasaklanabilir. Bugün, Batı ülkelerinin birçoğunda uygulanan din özgürlüğü, işte böyle çeşitli aşamalardan geçerek bugünkü biçimini alabilmiştir.

SOSİNİZM

Modern anlamıyla hoşgörü ilkesini, İtalyan reformcuları arasında, «Üçübirlik» görüşünü bırakarak, «Bircilik» (Unitarizm) mezhebini kurmuş olan zümreye borçluyuz. Reform, İtalya'da da yayılmıştı, ancak, Roma bu hareketi bastırmayı başardığı için, sapıkların çoğu İsviçre'ye kaçmak zorunda kaldı. Bunların içinde, Üçübirlik inancına karşı olan zümre, orada Calvin'in hoşgörüsüz yönetimiyle karşılaşınca, Transilvanya ve Polonya'ya göç ederek görüşlerini o ülkelerde yaydılar. «Bircilik» mezhebini kuran, —genellikle Socinus adıyla tanınan— **Fausto Sozzini**'dir. Bu mezhebin kurallarına göre, baskı yasaktır. İnsanları imana getirmek için zorlamanın yasak olması, bu mezhebin görüşünün mantıkî sonuçlarından biridir. Çünkü, Luther ve Calvin'in zıddına olarak, Sosinistler, Kutsal Metinlerin yorumu konusunda bireysel usavurmaya öylesine geniş bir alan bırakıyorlardı ki, bir kimseye Sosinizm mezhebini zorla kabul ettirmek o mezhebin esasları ile uyuşmayan bir eylem oluyordu. Demek oluyor ki, Sosinizm'de, Üçübirlik

görüşündeki mezheplerin hiç birinde bulunmayan, güçlü bir akılcılık ögesi vardı.

İşte bu Sosinist anlayışın etkisiyledir ki, Fransız hümanisti **Castellion** (1515 - 1563), Servetus'un yakılmasını kınamak için çıkardığı küçük kitapta, hoşgörü ilkesini apaçık bir dille açıkça savundu ve bu yüzden Calvin'in kin ve nefretine uğradı. Castellion, yanlışın suç olmadığını ileri sürüyor ve —Tanrı'nın ahret için herkesin alnına yazması ve Üçübirlik gibi— karanlık sorunlara kiliselerin verdikleri önemi alaya alıyordu. «Tevrat ile İncil arasındaki fark, günahların bol keseden bağışlanması ya da birinin işlediği sevabın başka birinin hesabına geçirilmesi gibi sorunları tartışmak, olsa olsa bir prensin atla mı, yoksa araba ile mi geleceğini ya da beyaz elbise mi, yoksa kırmızı elbise mi giyinmiş olarak çıkacağını tartışmaya benzer» diyordu. Ona göre, baskı ile birlikte olması zorunlu ise, din bir belâdır.

Sosinistler ile onların etkisi altına girmiş olanlar, Polonya'dan kovularak, Almanya'ya ve Hollanda'ya yerleştikten sonra, uzun süre, hoşgörü ilkesini savunan yegâne mezhepler oldular. Bu ilke, onlardan, **Anabaptistler**'e ve Hollanda reformcu kilisesinin **Arminius** koluna geçti. İngiltere'de iç savaş ve Commonwealth (Cromwell'in kurduğu cumhuriyet) gürültülerinde, —mensupları, «Independents», yani bağımsızlar adıyla hayli önemli roller oynamış olan— İngiliz **Congregationalist** mezhebinin kurucusu da vicdan özgürlüğü ilkesini Hollanda'da öğrendi.

Socinus, bu ilkenin devlet kilisesi (resmî

din) ortadan kaldırılmadan da gerçekleşebileceğini düşünüyordu. Devlet ile egemen durumdaki mezhep arasında, —başka mezheplere de tam bir hoşgörü esasını içeren— sıkı bir birleşme tasarlıyordu. Avrupa devletlerinde din özgürlüğü işte «yargısal» (jurisdictional) deyimiyle anlatılan bu sistem sayesinde gerçek olabilmiştir. Ancak, başka ve daha yalın bir biçim de vardır: Dini devletten ayırarak, bütün din ve mezhepleri birbirine eşit durumda görmek. Sorunun Anabaptistlerce yeğlenen çözüm biçimi bu idi. Onlar, devletten nefret ediyorlardı; din özgürlüğü de kendilerince pek aziz değildi. Onlara göre ideal sistem, bir Anabaptist ilâhiyatçı düzeni idi; bu olamadığı içindi ki dini devletten ayırma yolunu yeğliyorlardı.

DİNLE DEVLET AYRILIYOR

Avrupa'da kamu oyu, din ve devlet ayrılığını kabul edecek derecede olgunlaşmış değildi; nitekim, en etkin din topluluklarının hepsi de hoşgörü ilkesini kötü bir ilgisizlik gibi görmekteydiler. Oysa, dini devletten ayırma esası, 17. yüzyılda, Atlantik'in öte yakasında, Yeni Dünyanın bir köşesinde, uygulama alanına sokuluverdi. İngiliz Kilisesi ile devletinin hoşgörüsüzlüğünden kaçan Püritenler, Kuzey Amerika'da Yeni İngiltere (New England) kolonilerini kurmuşlardı. Ne var ki, kendileri de hoşgörü sahibi değillerdi; hem yalnız Anglikan ve Katoliklere değil, Baptist ve Quakerlere karşı da hoşgörüleri yoktu. Püritenler, kolonilerinde kurdukları ilâhiyatçı yönetimlere kendi mezheplerinden olanların dışındakileri sokmadılar. Bunların arasında bulu-

nan **Roger Williams**, —Hollandalı Arminius'un mezhebinden olan kişilerden öğrendiği— dini devletten ayırmak düşüncesini iyiden iyiye benimsemişti. Bu görüşü, bir sapma sayıldığı için, kendisini Massachusets'ten çıkardılar.O da, Puritan kolonicilerin baskılarına uğrayanlar için bir sığınak olmak üzere, Providence kentini kurdu. Roger Williams, burada demokratik bir cumhuriyetin temellerini attı; bu cumhuriyetin Anayasasına göre, devleti yönetenler, yalnız sivil yönetim işleri ile uğraşacaklar, din işlerine hiç karışmayacaklardı. Böylece ortaya çıkan Rhode İsland Cumhuriyetinde, çok geçmeden başka kentler de kuruldu ve II. Charles, verdiği bir beratla (1663) yeni cumhuriyetin Anayasasını onayladı. Bu kanun, hangi mezhep ve tarikatten olursa olsun, Hıristiyan olan her yurttaşın tüm siyasal haklardan tam bir biçimde yararlanmasını sağlıyordu. Hıristiyan olmayanlara hoşgörüyle bakılıyor, ancak, bunlar Hıristiyanların yararlandıkları siyasal haklardan yoksun bırakılıyorlardı. Böylece, bir noktaya kadar olan din özgürlüğü, tam değil, eksikti. Ancak, bir süre sonra, Yahudilerin de siyasal haklardan yararlanmaları kabul edildi; bu da, Rhode İsland Cumhuriyeti halkının ne denli özgür bir hava içinde yaşadığını gösterir. Gerçekten, hoşgörü ilkesine dayanan ve din işlerinin yönetimini sivil hükümetin elinden bütünüyle almayı kural olarak kabul eden ilk modern devleti kurmak şerefi Roger Williams'ındır.

Hoşgörü ilkesi, Maryland Katolik Kolonisinde de kabul edildi; başka bir biçimde ama. Lord Baltimore'un etkinliği sayesinde, bu kolonide, 1649 yılında, bir hoşgörü kanunu çıkarıldı. İlk kez

bir yasama meclisinden çıkmış bulunmasından dolayı önemli olan bu belge ile, bütün Hıristiyanlara tam bir özgürlük tanındı. Kanunun hükümlerine göre, İsa'ya iman edenlerden hiç kimse, mezhep ve tarikat ayrılığından dolayı, —hiç bir biçimde— incitilmeyecekti. Ancak, Hıristiyan olmayanlar için hükümler ağırdı. Tanrı'ya dil uzatan ya da Üçübir inancına, ya da Üçübir esasını oluşturan öğelerden herhangi birine karşı sataşıcı bir dil kullananlar ölüm cezasına çarptırılıyorlardı. Maryland Cumhuriyetinin Hıristiyanlara karşı gösterdiği hoşgörü öylesine çekici oldu ki, Virginia'nın Protestan kolonicilerinden çoğu oraya göçtüler ve giderek çoğunluk onlardan oluştu Maryland'da. Bunlar, siyasal yönetimi ellerine geçirince çıkardıkları bir kanunla (1654), Baptistler ile Prelatistleri hoşgörü ilkesinin dışında tuttular. 1660 yılında Baltimore ailesi yeniden yönetimi ele aldığında, din özgürlüğü eskisi gibi kabul edildi. Ancak, İngiltere'de III. William'ın tahta çıkması üzerine, iktidar, gene Protestanlara geçti ve Maryland'da Katoliklerin kurdukları hoşgörü ilkesi de sona erdi.

Anlaşılacağı gibi, bu cumhuriyetlerin ikisinde de özgürlük tam değildi; ancak, Rhode İsland'daki daha geniş ve esaslı idi; burada özgürlük ilkesinin kökleri, besinini, Socinus'un görüşlerinden alıyordu.[1]

Koloniler, İngiltere'den ayrılarak, bağımsız bir devletler birliği durumuna gelince, ilan edi-

(1) Hoşgörü ilkesini, —eksiksiz olarak— 1682 yılında, Pennsylvania Quaker kolonisinde Penn gerçekleştirmiştir.

len Federal Anayasa (1787), laiklik likesini mutlak olarak kabul etmiş, ancak dini devletten ayırıp ayırmamak sorununun çözümünü, birliği oluşturan devletlerin kendi isteklerine bırakmıştır. Bununla beraber, din ve devlet ayrılığı bu devletlerin hepsinde genel bir kural durumuna geldi; çünkü, her devletin, kendi ülkesi içindeki çeşitli mezheplerin ilişkilerini karşılıklı hoşgörü ilkesine göre ahenkli bir durumda tutabilecek bir hükümet sistemi kurmanın güçlüğü ve bu sorunun çözümü için de dini devletten ayırmadan başka çare bulunamamış olmasıdır. Şu noktayı da eklemek gerekir: Maryland ile Birliğin güney devletlerinin birkaçında, tanrıtanımazlar, bazı siyasal haklardan hâlâ yoksun bulunmaktadırlar.

İngiltere.de dini devletten ayırma siyaseti, —eğer «Bağımsızlar» (Independent) fırsat ve olanak bulmuş olsaydılar— Commenwealth döneminde denenebilecekti. Cromwell'in etkinliği ve gücü engel oldu buna. Yeni millî kiliseye, Presbyteristler, Bağımsızlar (Independent) ile Baptistler alındı; öteki Hıristiyan mezheplerine de serbestçe ibadet hakkı tanındı, ancak Katolikler ile Anglikanlar dışında tutuldu bunun. Ne var ki, parlamentonun elinde güç olsaydı, bu hoşgörü de kuru bir laf olup çıkacaktı. Presbyteristler, hoşgörü siyasetini, şeytan işi olarak görüyorlardı ve ellerinden gelseydi, «Bağımsızlara» (Independent) yapmayacakları baskı yoktu. Ne var ki, Cromwell'in o mutlak egemenliği altında, Anglikanlar bile esenlik içinde yaşadılar ve hoşgörü ilkesinin kapsamına Yahudiler de alındı. O sıralarda, birçok çevrelerden, bu ilkenin bütün mezhepler için uygulanması gereğini savunan

sesler yükseldi.[2] Bu davanın en şerefli avukatı olan şair **Milton**, kilisenin devletten ayrılmasından yanaydı.

MİLTON'UN BÜYÜK SAVUNMASI

Milton, **Areopagitica: A speech for the liberty of unlicensed printing** (Büyük Savunma: Ruhsatsız eser basma özgürlüğü lehinde söylev) adıyla, İngiliz Parlamentosuna hitap ederek yayınladığı söylevde, basın özgürlüğünü, —genel olarak düşünce özgürlüğü lehinde de kullanılabilecek— sağlam kanıtlarla parlak bir biçimde savunur. Sansürün, «yalnız sahip olduğumuz bilgi ve hüneri işlettirmemekle yeteneklerimizi körleştirmekle kalmayarak, gerek dinsel, gerek medenî alanda yeni buluşlara engel olmak ve onları güdükleştirmek bakımından da her türlü bilimsel faaliyeti bezginliğe ve gerçeği de sekteye» uğratacağını söyler. «Çünkü, bilim, yeni düşüncelerin söylenip ortaya çıkarılması ile ilerler. Gerçek de özgür tartışmalarla bulunur.» Eğer, gerçeğin suyu «sürekli bir akışla ilerlemezse, uyuşukluk ve gelenek bataklığı içinde bulanır kalır». Sansürcülerin müsaadesiyle çıkan kitaplar, —Bacon'un dediği gibi— «ancak zamanın gereklerine uygun dil kullananlar olacağı» için, ilerlemeye hizmet etmezler. Sansürün şiddetle hüküm sürdüğü ülkeler, bu yöntemin ahlâk için faydalı olduğunu belirtecek nitelikte örnekler değildir: «İtalya ile İspanya'ya bakın, bütün şiddeti ile faa-

(2) Özellikle **Chillingworth**'un «Religion of Protestants» (1637) ve **Jeremy Taylor**'un «Liberty of Prophesying» (1646) adlı kitapları.

liyette olan Engizisyon sansürü, o ülkeleri —bir parça olsun— daha iyi, daha namuslu, daha akıllı, daha iffetli bir duruma getirebildi mi?». Gerçekten, buna İspanya şu cevabı verebilirdi: «Biz daha ortodoksuz, asıl önemli olan da budur.» Dikkate değer bir başka nokta da şu: Milton, düşünce özgürlüğünü, siyasal özgürlükten üstün tutmakta ve «bütün başka özgürlüklerden önce, bana öğrenme, söyleme, vicdan ve serbestçe tartışma özgürlüğünü verin» demektedir.

Monarşi ve Anglikan Kilisesinin yeniden kurulması üzerine, resmî mezhebe karşı olanlar aleyhine çıkarılan bir sıra kanunlarla, din özgürlüğü söndürüldü. «**Act of Toleration**» adı verilen dinsel hoşgörü kanunu (1689) devrimin eseridir ve İngiltere'de bugün hüküm süren din özgürlüğünün temeli o kanuna dayanır. Hoşgörü kanunu, Presbyteristlere, Congregationistlere, Baptistlere, Quakerlere ibadet özgürlüğü tanımıştı, ama yalnız onlara. Katolikler ile Unitaristler bu müsaadenin açıkça dışında tutuldukları gibi, II. Charles'in din özgürlüğünü baskı altına alan kanunlarının bu iki mezhep aleyindeki hükümleri de yürürlükte kalmakta devam etti. Böyle bir uygulama, İngilizlere özgü bir önlem biçimiydi: Mantıksız, tutarsız ve hoşgörüyle hoşgörüsüzlükten oluşan bir alaşım. Ne var ki, o dönemin durum ve koşullarıyla, kamunun anlayış ve görüşlerine de uygundu bu.

JOHN LOCKE

Aynı yıl (1689) içinde, **John Locke**'un o ünlü **Letters Concerning Toleration** (Hoşgörü Üstüne Mektuplar)ının ilki, Latince olarak yayınlandı.

Onu izleyen üç mektupta, filozof tezini geliştiriyor ve verdiği örneklerle açıklıyordu. Tezin en belli başlı kanıtı, sivil hükümetle ilgili işlerin dinden bütünüyle ayrı olduğu ilkesine dayanıyordu. Devlet, yurttaşlarının medenî çıkarlarını korumak ve desteklemek için kurulmuş bir topluluktur yalnız. Medenî çıkarlar deyince de, hayat, özgürlük, sağlık ve mülkiyet kavramları öngörülüyordu. Ruhlara özen gösterme sorunu, kimsenin, hele hele devlet adamlarının karışacağı işlerden değildir. Çünkü, devlet adamları, bu konuda ancak dıştan güç kullanabilirler; oysa, gerçek din, aklın içten kanması demektir, akıl ise —niteliği bakımından— inanmaya zorlanamaz. Bunun içindir ki, bir devletin, dine uyulması amacıyla kanunlar çıkarması boşunadır; çünkü, ceza tehdidi ile olmayan kanun yararsızdır, bu konuda ceza ise yersiz ve uygunsuzdur. Neden? Ceza ile aklı inandırmaya ve kandırmaya olanak yoktur çünkü.

Ayrıca, ceza ile insanların inançlarını değiştirmek olanağı olsa bile, bu yol, ruhları kurtuluşa götürmez. Devletin başında bulunanların iradelerine körü körüne boyun eğerek ülkenin dinini kabul etmekle, daha çok insan mı kurtuluşa erecek sanki? Dünyadaki hükümdarlar başka başka dinlere inanırlar; böylece yalnız bir ülkenin dini hak olabilir. Demek oluyor ki, geri kalan ülkelerin insanları, hükümdarlarının tuttuğu dini kabul etmekle kendilerini hüsrana atmış olacaklardır. Bunun «anlamsızlığını arttıran ve —tüm evreni kapsayan— Tanrı kavramına hiç uymayan yanı da, —zorunlu olarak varacağı— insanların sonsuz mutluluk ve felâketlerini doğ-

dukları yere borçlu oldukları» sonucunda görülür. Locke'un üstünde ısrarla durduğu kanıt işte budur. Eğer,bir devletin, bir inancı kendi yurttaşlarına zorla kabul ettirmesi meşru olursa, hak dinin egemen olduğu bir ya da birkaç ülkenin dışındaki ülkelerin tümünde insanların batıl bir dine inanmış olmaları gerektiği çıkar sonuçta. İngiltere'de Protestanlık destekleniyorsa, aynı kurala göre, Fransa'da da Katoliklik desteklenecektir: «İngiltere'de doğru ve iyi olan, Roma'da da, Çin'de de, Cenevre'de de doğru ve iyi olacaktır.» Hak mezhebin egemen olmasına en iyi fırsat ve olanağı ise, ancak hoşgörü ilkesi verebilir.

Locke, puta tapanlara da tam bir özgürlük verilmesinden yanadır. Puta tapanlardan anladığı da, Kuzey Amerika'daki «Hintliler»dir. Bu «masum paganları» eski dinlerini unutmaya zorlayan din yardakçılarını acı sözlerle eleştirir. Ne var ki, kendisinin hoşgörü ilkesi de, —Hıristiyanlık çerçevesini aşmış olmakla beraber— tam değildir. Önce, Katolikleri dışında tutmuştur bu ilkenin; ilâhiyatçı dogmalarından ötürü değil, «sapıkların bulunduğu yerde imanın korunamayacağını öğretmeleri» ile «aforoz edilen kralların taç ve mülklerini yitireceklerini» kabul etmelerinden, bir de yabancı bir hükümdarın —Papanın— himayesi altına girip, onun hizmetine koşulmuş olmalarından dolayı. Bir başka deyişle, Katolikler, politika bakımından tehlikeli insanlardır. Locke'un hoşgörü ilkesinin dışında tuttuğu bir başka zümre de tanrıtanımazlar. «Tanrı'nın varlığını yadsıyanlara asla hoşgörüde bulunulmamalı. Toplumsal bağları oluşturan vaatler,

ahidler ve andlar, bir tanrıtanımaz için geçerli olamaz. Yalnız düşüncede bile olsa, Tanrı düşüncesi ortadan kalkınca, bütün o bağlar kopar. Ayrıca, dinlerin tümünü yıkıp yok etmeye çalışan tanrıtanımazlığın, bir dinmişçesine, hoşgörü ilkelerinden yararlanmaya kalkışmasına hakkı yoktur.»

Görülüyor ki, Locke da, yaşadığı dönemin ön yargılarından kurtulamamıştır. Katoliklerle tanrıtanımazları hoşgörü ilkesinin dışında tutmakla, gene kendisinin «yerine getirilmesi insanın gücü dışında olan şeyleri kanunla yerine getirmeye çalışmak boşunadır. Şunun doğru ya da bunun hak olduğuna inanmak bizim kendi irademize bağlı değildir» ilkesi ile çelişmeye düşmüştür. Bu ilke, Protestanlara olduğu gibi Katoliklere, Tanrı'ya inanlara olduğu gibi inanmayanlara da uygulanabilir. Şu da var ki, Locke, yaşadığı dönemde fazla yaygın olmayan tanrıtanımazlığı salt bir düşünce ürünü ve dolayısıyle insan iradesine bağlı olarak ele almış da olabilir. Bu anlayışa göre, büyük çağdaşı Spinoza'yı, Locke'un kendi devlet düzeninin dışında tutması gerekecektir.

Bütün bu sınırlamalarına karşın, Locke'un «Toleration»i, değeri pek yüksek bir eserdir ve bunda ileri sürdüğü kanıt, bizi, kendisinin gidebildiğinden de ilerilere götürmüştür. Locke, lâiklik ilkesini, kayıtsız şartsız olarak tutmaktadır; bunun mantıksal sonucu da dinin devletten ayrılmasıdır. Ona göre, Kilise, yalnızca «isteyenlerin gönül rızalarıyla katılacakları özgür bir topluluktur». Bir görüşünü daha belirteyim: Eğer, kâfirlerin zorla dine sokulması gerekiyorsa, bu-

nu Tanrı, «gökteki kendi ordularıyla, Kilisenin en güçlü evlâtlarının bütün ejderlerini[3] kullanarak yapabileceğinden daha kolaylıkla yapar». Bu, İmparator Tiberius'un söylediği sözün daha ince biçimidir aslında. Eğer batıl inançlar, Tanrı'ya karşı bir saldırı ise, bunlarla uğraşmak, gerçekte O'nun kendisine düşen bir iştir.

DEFOE'NUN GİZLİ ALAYI

Resmî mezhebe uymayanların (nonconformists) hoşgörü ilkesinden yararlanmaları, aşırılıkçı Anglikanların hiç hoşuna gitmiyordu. Bunların oluşturduğu parti, 18. yüzyılın başında, karşıt mezheplerden olanların özgürlüklerini tehdit ediyordu. Bu durum, kendisi de, resmî mezhebe şiddetle karşı koyanlardan biri olan, **Defoe**'yu **The Shortest Way with the Dissenters** (Karşıt Mezhepten Olanlara Yapılacak Kestirme İşlem) adlı kitapçığı yazmaya götürdü (1702). Bu kitapçık, hoşgörü ilkesine hücum biçiminde görünen gizli bir alay idi. Defoe, karşıt mezhepten olanları, —doğru yola getirilmeleri olanaksız— baş kaldıranlar gibi göstererek, onlar hakkında yumuşak bir siyaset izlenmesini yararsız buluyor ve toplandıkları fesat ocaklarının basılarak, vaizlerinin asılmasını, topluluk üyelerinin de sürülmesini öneriyordu. Yüksek Anglikan Partisi üyelerinin duygu ve düşüncelerinin korkunç bir karikatürü olan bu kitapçık, önce ciddî sanıl-

(3) Fransa Kralı XIV. Louis'nin Dragon (Ejder) birliklerini göndererek Huguenotları (Fransız Protestanları) kılıçtan geçirtmesine telmihte bulunuluyor (Çev. notu).

dığı için, karşıt mezhepten olanları bile korkuttu. Ancak, resmî Kilisenin kodamanlarını hayli kızdırdı. Defoe, para cezasına mahkûm oldu, üç kez de siyaset alanında teşhir edildikten sonra, Newgate hapishanesine gönderildi.

İNGİLTERE'DEKİ OLUMLU GELİŞMELER

Ne var ki, muhafazakârların bu tepkisi kısa sürdü. 18. yüzyılda, Hıristiyan mezhepleri arasında, göreli bir hoşgörü siyaseti egemen oldu ve yeni yeni mezhepler ortaya çıktı. Resmî Kilisenin bağnazlığı hafifledi; ona bağlı din adamlarının çoğu akılcı düşüncelerin etkisine kapılmıştı. Kral III. George karşı çıkmasaydı, Katolikler, daha o yüzyıl içinde siyasal haklarını bütünüyle elde edeceklerdi. Katolikler için Pitt'in istediği, Burke'nin de parlak bir biçimde savunduğu bu haklar, 1829 yılında ve İrlanda'da ihtilâl tehlikesi belirdikten sonra tanınabildi ancak. Bu arada, kanunî hoşgörü ayrıcalığı, 1813'te Unitaristler'e de tanındı. Ne var ki, onların bütün siyasal haklardan yararlanabilmeleri, ancak 19. yüzyılın ilk yarısının sonlarına doğru kabul edildi. Son olarak, 1859'da, Yahudiler de, bütün haklarıyla yurttaşlığa alındılar.

İngiltere'de, 19. yüzyılda, din özgürlüğü alanında yapılan işlerin başlıcaları, Liberallerin eseridir. Liberal Partinin bu konudaki siyasetinin hedefi, tam bir laiklik ve kilisenin devletten ayrılması —yani Locke'un devlet kuramının mantıksal sonuçları— idi. 1869'da, İrlanda'da, kilise devletten ayrılınca, bu ülkü bir parçasıyla gerçekleşmiş oldu; şimdi yarım yüzyıldan sonra, Libe-

ral Parti, aynı siyaseti Wales ülkesinde de uygulama yollarını aramaktadır. Devletin din siyasetindeki değişikliğin böyle bölüm bölüm gerçekleştirilmesi, İngiliz siyaset ve psikolojisinin pek kendine özgü yanlarından biridir. Britanya İmparatorluğu'nun öteki ülkelerinde dinle devlet ayrılığı egemen bir ilkedir; oralarda, devletle herhangi bir mezhep arasında hiç bir bağlantı yoktur; kiliselerden hiç birinin de, devlet açısından, her isteyenin kendi dileği ile katılabileceği bir topluluktan başka bir niteliği görülmez. Şu da var ki, İngiltere'de, devletin resmî dini bulunduğu halde bile, laiklik düşüncesi ilerleyebilmiştir. Buna örnek olmak üzere, 1870 tarihli Eğitim Kanunu (Education Act) ve üniversitelerde dinî sınavların kaldırılması (1871) gösterilebilir. Özgürlük alanındaki öteki kazanımlardan başka bir bölümde, akılcılığın ilerlemesi konusunu incelerken, bahsedeceğim.

FRANSA'DAKİ GERİLEME

Fransa'da, dinin 17. yüzyıldaki durumu ile 18. yüzyıldaki durumunu karşılaştırırsak, o ülkede durumun, İngiltere'dekinden bütünüyle başka bir görünümde olduğunu görürüz. İngiltere'de din özgürlüğüne doğru büyük bir ilerleme görüldüğü halde, Fransa'da, bu bakımdan bir gerileme vardır. 1676 yılına değin, Fransız Protestanları (Huguenotlar) hoşgörü ayrıcalığından yararlanıyorlardı; o tarihten sonra ise, —aşağı yukarı— yüzyıl kadar kanun dışı sayıldılar. Ne var ki, özel bir ferman (**Nantes Fermanı**, 1598) ile yararlandıkları hoşgörü ayrıcalığı da pek dar bir çerçevedeydi aslında. Örneğin, orduya kabul

edilmiyorlardı; Paris ile diğer birçok kent ve bölgelere giremezlerdi. Fransa'yı XIII. ve XIV Louis'ler döneminde yönetmiş olan iki büyük kardinal **(Richelieu** ile **Mazarin)** o fermanın hükümlerine içtenlikle uydular. Ancak, XIV Louis 1661 yılında yönetimi eline alınca, Protestanlara karşı bir dizi kanunlar çıkardıktan başka, Nantes Fermanını da kaldırdı (1676) ve onlara karşı baskılar başladı.

Fransız kilise adamları, Kutsal Kitab'ın şu bilinen «onları içeriye girmeye zorla» âyetine ve Aziz Augustinus'a dayanarak, bu politikanın yerinde ve haklı olduğuna hükmettiler. Onların bu kanıtlarına karşı, Hollanda'ya sığınmış bir Fransız Protestanı olan **Bayle**, hoşgörü ilkesi üstüne bir savunma yazdı. **«Onları İçeriye Girmeye Zorla» Metninin Felsefî Yorumu** adıyla yayınlanan (1686) bu kitap, önem bakımından, Locke'un, gene o yıllarda yazılmış bulunan kitabı ile aynı çizgidedir. İki yazarın da ileri sürdükleri kanıtların çoğu birbirinin aynıdır. Roma Katoliklerini hoşgörü ilkesinin dışında tutma konusunda da, aralarında, aynı nedenlere dayanan bir hüküm birliği vardır. Bayle'in eserinde görülen en ilginç düşünce şudur: Yanlışı, zor kullanarak ortadan kaldırmak ilkesi doğru bile olsa, hiç bir gerçek bu kuramı uygulamamızı haklı ve yerinde gösterecek kadar kesin değildir. Bu büyük bilginin akılcılığa yaptığı hizmeti gelecek bölümde göreceğiz.

Büyük bir Protestan kitlesinin Fransa'dan göçüp gitmesine karşın, XIV Louis, ülkesinde sapıklığın kökünü kazımak arzusunu gerçekleşti-

remedi. 18. yüzyılda, XV. Louis döneminde, Protestanların varlığına hoşgörü ile bakıldı. Ne var ki, gene kanun dışı idiler, nikâhları meşru sayılmıyordu ve her an baskıyla yüz yüze idiler. Yüzyılın ortalarında, en çok akılcıların yönettiği ve daha sonraları aydın kafalı Katoliklerce de desteklenen yayınlarla, Protestanların zor ve baskı yüzünden çektikleri üzgü ve sıkıntılara son verilmesi istendi. Bu yayınların sonucu olmak üzere çıkarılan **Hoşgörü Fermanı** (1787), Protestanların durumunu az çok iyileştirdi, ancak bazı meslekler gene de kapalı kaldı onlara.

VOLTAIRE'IN AÇTIĞI BÜYÜK SAVAŞ

Hoşgörüsüzlüğe karşı açılan mücadelenin en atılgan ve güçlü önderi **Voltaire**'dir. Onun bazı göze batacak derecede haksız baskı olaylarını kamuoyu önünde sergileme konusunda yaptıkları, hoşgörü davasına, genel tartışma ve kanıtlardan daha çok hizmet etmiştir. Bu baskılar içinde en kötüsü **Jean Calas** olayıdır. Toulouse'lu bir Protestan tacir olan bu adamın oğlu intihar etmişti. Halk arasında dolaşan bir söylentiye göre, bu genç, Katolik mezhebine dönmeye karar vermiş olduğu için, Protestanlık damarı kabaran babası ve anası ile erkek kardeşi, bir dostlarının da yardımıyla, kendisini öldürmüşlerdi. Gencin babası ve anası ile erkek kardeşleri yakalanıp zincire vurularak mahkemeye verildi ve suçlu olduklarını tanıtlayan hiç bir kanıt bulunmadığı halde, salt var sanılan bağnazlık hıncı savına dayanılarak, hepsi de mahkûm edildi. Jean Calas, işkence çarkına geçirilerek, kemikleri kırılmak suretiyle öldürüldü; oğlu ile kızı, ayrı

ayrı manastırlara kapatıldı, karısı da sefalet ve açlıktan ölmeye bırakıldı. Dul kadın, o sıralarda Cenevre dolayında oturan Voltaire'in özendirmesi ve tavsiyesi ile, Paris'e gitti, orada iyi karşılandı, tanınmış hukukçular kendisine yardım ettiler, sorun hakkında adlî araştırma yapıldı, Toulouse Mahkemesinin hükmü bozuldu ve kral haksızlığa uğrayanlara tahsisat bağladı. Voltaire'e göre, böyle bir skandal, olsa olsa eyaletlerde olabilirdi: «Paris'te bağnazlık güçlü bile olsa, sürekli aklın denetimi altındadır» diyordu.

Sirven Olayı, sonucu feci olmamakla beraber, yukarıda anlatılana benzer. Bunda da sorumlu olan gene Toulouse yönetimidir. Sirven, Katolik olmasın diye, kızını kuyuda boğmuş olmakla suçlanarak, —karısı ile beraber— idama mahkûm edilmişti. Bereket versin, adam, ailesiyle birlikte, İsviçre'ye kaçmayı başardı ve orada Voltaire'i bularak derdini anlattı. Voltaire, bunların da suçsuz olduklarına kanaat getirdi. Dokuz yıllık bir çabadan sonra, mahkemenin kararı, —bu kez Toulouse'da— bozuldu. Voltaire, 1778 yılında, Paris'e gittiğinde, halk kendisini «Calas ile Sirven'lerin savunucusu» diye alkışladı. Voltaire'in baskılara karşı —gönüllü olarak— fiilen giriştiği mücadele, bu konuda onun Calas olayı dolayısıyle hoşgörü lehinde yazdığı kitaptan çok daha yararlı olmuştur. Voltaire'in kitabı, Locke ve Bayle'in bu konudaki eserlerine oranla zayıftır. Onun savunduğu hoşgörünün çerçevesi de daha dardı. Voltaire, devlet yönetimindeki mevkilerin, yalnız devletin resmî dininden olanlara verilmesini istiyordu.

ROUSSEAU'NUN RESMÎ DİN GÖRÜŞÜ

Voltaire'in hoşgörüsü dardı gerçi, ama çağdaşı **Rousseau**'nun savunduğu resmî din görüşüne oranla geniş sayılabilirdi. Rousseau, İsviçre'de doğmuş olmakla beraber, Fransız edebiyat ve tarihi içinde yer alır. Ne var ki, Cenevre'de Calvinist gelenekler içinde yetişmiş olmasının düşünceleri üzerinde birtakım etkileri görülür. Onun tasarladığı ideal devlet, kendi özellikleri içinde, herhangi bir teokrasiden biraz daha «hallice»dir. Rousseau, bu devlet için, «religion civile» adıyla bir çeşit dogmasız Hıristiyanlığı, resmî «yurttaşlık dini» olmak üzere kabul ediyordu. Ancak, kendisinin esas saydığı bazı dogmaları, yurttaşlar, ceza tehdidi altında, kabul etmek zorunda idiler. Bir Tanrı'nın varlığı, gelecekte iyilerin ödüllendirilip kötülerin cezaya uğrayacakları, imanın esaslarını kabul etmiş olanların hepsine karşı hoşgörüyle davranmak bu türlü dogmalardandı. Bu esasa göre kurulacak bir devletin Hıristiyan mezheplerinin tümünü ve Tanrı'ya inanan görüşlerin birçoğunu içerisine alacak derecede «geniş mezhepli» olacağı söylenebilir. Ne var ki, insanları, zorunlu sayılan inançların kabulü ile yükümlü tutuğu için, hoşgörü ilkesini yadsımış olmaktadır. Rousseau'nun tasarımı, Fransız Devrimi sıralarında uygulanan din politikasındaki denemelere esin kaynağı olması bakımından önemlidir.

DEVRİM'İN FRANSA'YA GETİRDİKLERİ

Devrim, Fransa'ya din özgürlüğünü getirdi. Hareketin ileri gelenlerinin çoğu, inanç bakımından «ortodoks» değildiler; yani Katolik Kilisesi'-

nin yerleşik kurallarını tanımıyorlardı. Bunlar, «Akılcı» idiler, ancak akılcılıkları 18. yüzyıl türündendi. İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi'nin (1789) girişindeki «Ulu Varlığın huzurunda ve koruması altında» sözleri ile de Tanrı'nın varlığı görüşü —yalnız bir tek kişinin muhalefeti dışında— resmî olarak kabul edilmiş, onaylanmıştı. Bildiride, asayişi bozmamak koşuluyla, herkesin istediği dine girebilmesi ve dinî düşüncelerinden dolayı hiç kimsenin rahatsız edilmemesi esasları kabul olunmuştu. Katoliklik, «egemen» mezhep olarak kabul edilmişti; —Yahudiler dışında— Protestanlar, devlet ve belediye hizmetlerine alınıyorlardı. O günlerin en büyük devlet adamı olan **Mirabeau**, «hoşgörü» ve «hâkim» gibi deyimler kullanılmasının şiddetle karşısına çıktı. «Benim açımdan en geniş anlamıyla din özgürlüğü öylesine kutsal bir haktır ki, onu «hoşgörü» kelimesiyle belirtmek bile, bana göre, bir çeşit istibdattır; çünkü, hoşgörüde bulunmak iktidarın elinde olunca, hoşgörüde bulunmamak da onun dileğine bağlı kalır» diyordu. Aynı itiraz, **Thomas Paine**'in iki yıl sonra çıkan **Rights of Man** (İnsan Hakları) adlı eserinde de görülür: «Hoşgörü kavramı, hoşgörüsüzlüğün karşıtı değil, sahtesidir. Bunların ikisi de istibdat biçimleridir. Biri, vicdan özgürlüğünü kendine sakladığını, ötekisi ise, onu başkalarına da bağışladığını ileri sürmektedir.» Ateşli bir tanrıtanır olan Paine, bu sözlerine şunları da ekler: «Bir parlamentoya, Yüce Tanrı'ya, bir Yahudi ya da Müslümanın ibadetini kabul etmek özgürlüğünü lâyık gören ya da bahşeden» yahut «Yüce Tanrı'ya onu yasaklayan kanun» adıyla bir tasarı getirilmiş olsaydı, bü-

tün üyeler, yerlerinden fırlayarak, bu önerinin Tanrı'yı yadsımak olduğunu söyler ve kıyameti koparırlardı. Ve bu durumda, din sorunlarında hoşgörü denilen şeyin de maskesi düşerek içyüzü ortaya çıkardı.»

Devrim iyi başlamıştı, ancak bütün yürüyüşü boyunca Mirabeau'nun ruhu egemen kalamadı. Din politikasının 1789'dan 1801 yılına değin uğradığı değişiklikler, özellikle üstünde durulmaya değer; çünkü, bu değişiklikler, yıktıkları iktidarın hoşgörüsüzlüğünü ortadan kaldırmış olmakla öğünen kişilerin, zihniyetçe vicdan özgürlüğü ilkelerinden ne denli uzak olduklarını gösterir. Devlet dini, Ruhban Heyetinin Teşkilâtı Kanunu (1790) ile, yeniden düzenlenince, Fransız yurttaşlarının, Papanın otoritesine bağlı olmaları yasaklandı ve piskoposların atanmaları da illerdeki seçicilere bırakıldı. Böylece, Kilisenin emredici durumdaki etkinliği kraldan millete geçti. İnanç ve ibadete dokunulmadı. Monarşinin düşüşü üzerine kurulan demokratik cumhuriyet döneminde (1792 - 1795), Kilisenin bu örgütü saklı tutuldu ise de, Fransa'yı Hıristiyanlıktan uzaklaştırma hareketi başladı ve Paris Komünü, bütün mezheplerin kiliselerinin kapatılmasını emretti. Katolikliğin şiddetle aleyhinde olan hükümet, bu egemen mezhebe karşı kuvvet kullanmaktan çekindi; çünkü açıktan açığa yapılacak bir baskı, millî savunmayı zayıflatabileceği gibi, Avrupa'yı da kızdırabilirdi. Devrimciler, batıl inançların, derece derece, kendiliğinden kalkacağını saflıkla umuyorlardı. Robespierre, Fransa'yı Hıristiyanlıktan uzaklaştırma politikası aleyhinde demeçte bulunduğu halde, kendisi

iktidara geçtiğinde (1795), Ulu Varlığa ibadet âyinini, devlet dini olmak üzere, kabul edildi. «Fransız halkı, Ulu Varlığı ve Ruh'un ölümsüzlüğünü kabul eder ve onaylar» denildi; başka mezheplerin özgürlüğü de saklı tutuldu. Böylece, birkaç ay için, Rousseau'nun düşüncesi, —az çok— gerçekleştirilmiş oldu. Bu da hoşgörüsüzlük demekti aslında. Tanrıtanımazlık, bir alçaklık olarak görülüyordu ve «Robespierre gibi düşünmeyen herkes tanrıtanımaz» sayılıyordu.

Demokratik cumhuriyeti, burjuva cumhuriyet izledi (1795 - 1799). Onun politikası da, var olan dinî zümrelerden herhangi birinin egemen duruma geçmesine engel olmak, tüm mezhepler arasında dengeyi korumakla beraber, en güçlü mezhep olan Katoliklik aleyhine çalışmaktı; çünkü, Katolikliğin, başka mezheplere karşı, hatta cumhuriyet için büyük bir tehdit olduğu varsayılıyordu. Tasarlanan plan, bir yandan yeni akılcı mezheplerin gelişmesini desteklemek, diğer yandan da laik bir eğitim örgütü kurarak, göksel dini baltalamaktı. Bu amaçla, 1795 tarihli Anayasa ile dinle devlet birbirinden ayrıldı, her türlü ibadetin serbest olduğu ilan edildi ve Katolik rahiplerinin, o güne değin devlet hazinesinden aldıkları maaşları kesildi. İlkokullar laikleştirildi. Din dersi yerine İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi ile Anayasa ve Cumhuriyet Ahlâkı dersleri okutuldu. Yeni politikanın coşkun yandaşlarından biri, «Sokrates ile Marcus Aurelius ve Cicero'nun dini, yakında, bütün dünyanın dini olacaktır» diyordu.

Ortaya, **Theofilanthropi** adıyla, yeni bir akıl-

cı din çıktı. Yüzyılın filozof ve şairlerinin, Voltaire'in ve İngiliz yaradancılarının (deist) «doğal din» dedikleri işte bu idi; Rousseau'nun arındırılmış Hıristiyanlığı değil. Yeni din, Hıristiyanlıktan ileri ve ona üstündü. Görüşleri şöylece özetlenebilirdi: Tanrı, ruhun ölümsüzlüğü, kardeşlik, insanlık; başka dinlere saldırıda bulunmamak, onların hepsini de saygı ile yüceltmek, aynı mezhepten olanların aile içinde ya da bir tapınakta toplanarak, birbirlerini ahlâkî eylem ve hareketlere isteklendirmek ve özendirmek. İktidarın, bazen gizli, bazen de açıkça koruduğu bu mezhep, eğitim görmüş aydın tabadan kişiler arasında hayli geçerlik kazandı ve yayıldı.

Lâik devlet düşüncesi, yeni rejim sayesinde, halkça benimsenmişti ve o yüzyılın sonunda Fransa'da gerçekten bir din huzuru hüküm sürüyordu. Konsullük (1799) döneminde, aynı sistem yürürlükte kaldı ise de, Napolyon, Theofilanthropi'yi korumadı. Var olan düzene karşı pek az hoşnutsuzluk görüldüğü halde,Napolyon, 1801 yılında, onu devirerek Papa'yı sahneye çıkardı. Katoliklik, çoğunluğun mezhebi olduğu için, yeniden devletin özel koruması altına alındı; rahiplerin maaşları gene devletçe ödenmeye başlandı ve Kilise üzerinde Papa'nın otoritesi, —açık bazı kısıtlamalarla— yeniden tanındı; bununla beraber, başka din ve mezhepler için tam bir hoşgörü siyaseti de saklı tutuldu. İşte, Fransız Cumhuriyeti ile Papalık arasındaki andlaşmanın (konkordato) sonucu bu oldu. Andlaşma, yüksek otoritenin kararı ile gerçekleşmişti; oysa, millete sorulsaydı, bu değişiklik aleyhinde oyunu verirdi. Bu görüşün doğruluğundan kuşku du-

yulabilir. Ancak, Napolyon'un, Papayı, alet gibi kullanarak, vicdanları denetim altına almak yoluyla imparatorluk kurma tasarımını daha kolay gerçekleştirmek için o siyseti izlediği görülmektedir.

Kiliseye karşı uyguladığı politikalardan ve akılcı düşünürlerin ilkelerine dayanan yeni mezhep denemelerinden başka, Fransız Devrimi'nin kendisi de, hoşgörüsüz bir imanın aklı zor ve baskı altına almasına örnek olmuş olmasından dolayı, konumuzu ilgilendirmektedir.

Devrimin önderleri, birtakım ilkelere uygun bir siyaset uygulayarak, Fransa'ya yeni bir canlılık vereceklerine ve insanların sürekli bir mutluluğa nasıl kavuşturulabileceğini dünyaya göstereceklerine inanmışlardı. Eylemlerinde, yol göstericilerinin akıl olduğunu söylüyorlardı; ilkeleri ise iman maddeleri idi ve —herhangi bir doğa-üstü inancın dogmaları gibi— akıl ölçüsüne vurulmadan, körü körüne kabul edilmişti. Bu dogmalardan biri, Rousseau'nun insanın, doğuştan iyi, adaletli ve düzen sever bir varlık olduğu hakkındaki batıl görüşü, öteki de insanların doğuştan eşit oldukları hayali idi. Kanunlarla, bir toplumun, bütün geçmişi toptan silinerek, karakteri kökünden değiştirilebilir sanılıyor ve kafalarda bu çocukça görüş hüküm sürüyordu. «**Özgürlük, eşitlik, kardeşlik**» kuralı, dinî inançlar düzeyinde bir inanç olmuş, —göklerden inmiş bir vahiy gibi— ruhları sarıp büyülemişti. Hıristiyanlığın ya da Protestanlığın yayılmasında olduğu gibi, bunun yayılmasında da aklın payı azdı. Bu üçlü kural, insan doğasının gerçek-

leri karşısında kör kalan ve iktisadî olguları hiçe sayan, bağnaz «Akıl» çömezlerince eylem alanına geçirilince, eşitlikten, kardeşlikten ve özgürlükten —özellikle özgürlükten— başka her şeye benzemişti. Bir dini yaymada alışılmış alet olan «dehşet», hiç bir zaman, onların yaptıklarından daha acımasızca uygulanmamıştı. Görüşlere itiraz eden «sapmış» oluyor ve sapmışların akıbetine uğruyordu. Hem, —dinî hareketlerin çoğunda olduğu gibi— bağnazların hışmına uğrayanlar da en yumuşak huylu ve en az aksi kafalı insanlardı. Akıl adı, aklın egemenliği dönemini açmakta olduklarına inananlarca yapıldığından daha çok kötüye kullanılmamıştır.

Bununla beraber —öteki iyi şeyler arasında— din özgürlüğü de devrimden doğdu: Önce, dini devletten ayırma biçiminde, sonra da andlaşma (konkordato) ile. Andlaşma, monarşilerden ve cumhuriyetlerden geçerek, yüzyıldan fazla sürdükten sonra, 1905 yılının Aralık ayında ortadan kaldırılarak yeniden dinle devlet ayrılığı sistemine dönüldü.

ALMANYA'DAKİ GELİŞMELER

Alman devletlerinde din özgürlüğünün tarihi, —çok yönden başka türlü olmakla beraber— dar biçimde bir hoşgörünün ilk kez bir savaş sonucunda ortaya çıkmış olması bakımından, o özgürlüğün Fransa'da görülen gelişmesine benzer. 17. yüzyılın ilk yarısında Almanya'yı ikiye bölen —ve İngiltere'deki iç savaşlarda olduğu gibi din ile siyasetin birbirine karıştığı— Otuz Yıl Savaşı, Westfalya Barışı (1648) ile sona ermişti. Bu andlaşma ile Katolik, Luteryen ve Reformlu mezhep-

leri, Kutsal Roma İmparatorluğunca, birbirine hukukî bakımdan eşit oldukları kabul edildi; geri kalan mezhepler ise bu hükmün dışında bırakıldı.

Bununla beraber, imparatorluğu oluşturan Alman devletlerinden her birine, bunlardan hangisini isterse ona hoşgörüde bulunmak hakkı verildi. Bir başka deyişle, her hükümdar, bu üç mezhepten hangisini beğenirse, kendi uyruklarını o mezhebi kabule zorlayacak, diğer mezheplere de hoşgörülü davranabilecekti. Ancak, diğer mezheplerden birini ya da ikisini de onaylayabilir ve bunların dışında kalan mezhepleri kabul etmiş olanların kendi ülkesinde oturmalarına ve —kendi evlerinde olmak koşuluyla— âyin ve ibadetlerini yapabilmelerine de izin verebilirdi. Böylece, hoşgörü, her hükümdarın kendi politikasına göre, devletten devlete farklı bir biçim alıyordu.

Başka yerlerde olduğu gibi, Almanya'da, özellikle Prusya'da da, hoşgörünün çerçevesinin genişlemesi siyasal gereklerle olmuştur; gene başka yerlerde olduğu gibi orada da hoşgörü düşüncesinin kuramcı savunucuları kamuoyu üzerinde büyük etkilerde bulunmuşlardır. Ancak, hoşgörü davasının Almanya'daki savunucuları, İngiltere ve Fransa'da olduğu gibi, ahlâkî ve düşünsel nedenlere değil, başta hukukî esaslara dayanıyorlardı. Onlar, bunu bir kanun sorunu sayarak, konuyu, devletle Kilisenin hukukî ilişkileri bakımından ele alıyorlardı. Oysa, özgün bir İtalyan düşünürü olan **Padua'lı Marsilius** (13. yüzyıl), sorunun üstüne, bu yönden, çok daha

önceleri eğilmişti. Marsilius, Kilisenin maddî zor ve baskı kullanmaya yetkili olmadığını ve cismanî iktidarın, dinden sapanları, Tanrı buyruğuna aykırı hareket ettiklerinden dolayı değil, onlara kendi ülkesinde hak tanımayan devletin kanunlarına karşı gelmiş oldukları için cezalandıracağı esasını savunuyordu.

Christian Thomasius, din özgürlüğünü âdil bir kanun anlayışının mantıksal sonucu sayan kuramın belli başlı yayıcısı olarak görülebilir. Yayınladığı bir seri kitapçıkla, zor ve baskı yetkisini elinde tutan hükümdarın ruhanî işlere karışmaya hakkı olmadığı; ruhban heyetinin de dünyasal işlere karışınca ya da dini vaaz ve öğretimden başka araçlarla savunmaya kalkışınca, kendi yetki sınırlarını aşmış olacağı düşüncesini yaydı. Ona göre, cismanî iktidarın da sapanlara karşı, —sapma bir suç olmadıkça— zor ve baskıda bulunmaya hakkı yoktu. Oysa, sapma, bir suç değil, bir yanılgıdır; çünkü onun irade ile ilgisi yoktur. Thomasius, ayrıca, halkın refah ve mutluluğuna, iman birliğinin hiç bir yararı olmadığını ve —devlete bağlı kalmak koşuluyla— herkesin dilediği mezhebe girebileceğini ileri sürer. Ne var ki, Thomasius'un hoşgörüsü de gerçekte tam değildir; —çağdaşı Locke'un yazılarının etkisi altında kalmış olduğu için— Locke'un hoşgörü ilkesinin dışında tuttuğu zümreleri o da dışında tutmuştur bu ilkenin.

Hukukçuların etkilerinin yanında, **Pietist Hareketi**'nin —bu hareket, Lüterci kilisenin din adamlarının biçimci görüş ve davranışlarına karşı, dinsel vecdin bir tepkisi olarak doğmuştur—

de hoşgörü ruhu ile dolu olduğunu; ve aynı davayı, 18. yüzyılın ikinci yarısında, büyük yazarların, özellikle **Lessing**'in desteklediğini de belirtmeliyiz.

BÜYÜK FRIEDRICH'İN ROLÜ

Ne var ki, Almanya'da din özgürlüğünün yerleşmesini etkileyen en önemli olay, öyle görünüyor ki **Büyük Friedrich** gibi bir akılcının Prusya tahtına çıkması olmuştur. Bu hükümdar, tahta çıkışından (1740) bir iki ay sonra, din politikası sorunuyla ilgili bir resmî belgenin kenarına, herkesin cennete istediği yoldan gitmesine müsaade edilmek gerektiğini yazmıştır. Friedrich'in, ahlâkın dinden bağımsız olduğu ve böyle olduğu için her dinle uyuşabileceği ve gene bu nedenle insanın, hangi mezhepten olursa olsun, iyi bir yurttaş —yani bir devlet için asıl gerekli unsur— olabileceği hakkındaki düşünceleri, mantıksal olarak, tam bir din özgürlüğünün doğmasına yol açtı. Katolikler Protestanlar ile eşit haklara sahip oldular ve —Westfalya Andlaşmasının hükümlerine aykırı olarak— bütün yasak mezhep ve tarikatlar, hoşgörü ilkesinin kapsamına alındı. Hatta Friedrich, ülkesinin bir bölümüne Müslüman olanları getirtmeyi bile düşünmüştü. Onun bu politikası, İngiltere'de III. George'un, Fransa'da XV. Louis'nin ve papaların gölgesindeki İtalya'nın güttükleri politika ile tam çelişme halindedir. Modern Avrupa'da, ilk kez, bir ülkede tam bir din özgürlüğünün büyük din yerici Voltaire'in dostu olan bir hükümdarca gerçekleştirilmiş bulunması tarihte öylesine

önemli bir olaydır ki, ne denli durulsa üzerinde gene de azdır.

Büyük Friedrich'in siyaseti ve ilkeleri, 1794 yılında, II. Friedrich Wilhelm döneminde yayınlanan Prusya Devletleri Genel Kanunu'na geçti. Bu kanun ile kayıtsız şartsız vicdan özgürlüğü sağlanmış ve ülkede üç büyük mezhep (Lütherci, Reformlu ve Katolik mezhepler) aynı hak ve ayrıcalıklarla birbirine eşit duruma getirilmiştir. Bu, «hukukî» sistemdir; Prusya'daki üç kilisenin her biri, İngiltere'de Anglikan Kilisesinin tek başına tuttuğu yeri tutmaktadır. Almanya'nın geri kalan bölümleri, Prusya'nın açtığı yolda yürümüşler ve Kutsal Roma Cermen İmparatorluğu'nun son işlemlerinden biri ile (1803), Weltfalya Andlaşması'nın hükümlerinin değiştirilmesine kadar, eski durumu korumuşlardı. Bundan sonra, Alman İmparatorluğu'nun kuruluşuna (1870) değin süren dönem içinde ise, bütün Alman ülkelerinde din özgürlüğü yerleşti.

AVUSTURYA

Avusturya'da İmparator II. Josef, 1781 yılında, Hoşgörü Fermanı'nı yayınladı. Bu ferman, o dönemde, Katolik bir devlet için geniş bir önlem olarak görülebilir. Josef, içtenlikle bir Katolikti; ancak, kafası, çağının aydın düşüncelerine kapalı değildi. Büyük Friedrich'e hayrandı ve fermanı da İngilizlerin 1689 tarihli kanunu gibi değildi; gerçekten bir hoşgörü ruhundan esinlenmişti. Bu ferman, yalnız Lüterci ve Reformlu mezhepleri ile, Roma'yla birleşmiş Yunan Kilisesini kapsıyordu, böylece sınırlı idi. Avusturya'da din özgürlüğü 1867 yılına dek gerçekleşemedi.

Josef'in fermanı, İtalya'da Avusturya yönetimindeki devletlerde de uygulandığından, bunların din özgürlüğü düşüncesine hazırlanmaları için yararlı oldu. Şu noktayı belirtmek gerekir ki, İtalya'da, 18. yüzyılda, hoşgörü düşüncesi, bir akılcı ya da filozofça değil, aslında Katolik bir kilise adamı olan **Tamburini** tarafından savunulmuştur. Tamburini, —dostu Trautmansdorf'un adını kullanarak— «Dinî ve medenî hoşgörü üstüne» adını taşıyan bir kitap yayınladı (1783). Bu kitapta, kilise ile devletin yetki alanları kesin çizgilerle birbirinden ayırt edilmekte, baskı ve Engizisyon mahkûm edilmekte, vicdan üzerine baskının Hıristiyanlığın ruhuna aykırı olduğu söylenmekte ve hükümdarın, ancak halkın güvenlik ve çıkarı için zor ve baskıya başvurabileceği ilkesi ortaya konmaktadır. Bu yazar da, —Locke gibi— tanrıtanımazlığa karşı zor ve baskının haklı olduğu düşüncesindedir.

Napolyon'un İtalya'da kurduğu yeni devletlerde, —çeşitli derecelerde olmak üzere— hoşgörü siyasetine rastlanırsa da, bu bakımdan gerçek özgürlüğü Piemonte'ye **Cavour** getirdi (1848); ve bu önlem, 1870 yılında kurulan İtalya Krallığının ülkesinde daha baştan uygulanan tam özgürlük siyasetine zemin hazırladı. İtalyan Birliğinin kuruluşu, her bakımdan, modern devlet düşüncesinin Kilisenin geleneksel ilkelerine olan üstünlüğünü gösteren en parlak belirti ve en dramatik harekettir. O ilkeleri, pek büyük bir inançla korumakta olan Roma, 19. yüzyılda Avrupa'yı baştan aşağıya istilâ eden liberal düşüncelere karşı, ısrarla, —hatta diyebiliriz ki kahra-

manca— direndi durdu. Papalığın siyasetine öncülük edenler, uzak bir geçmişte kurulduğu halde, değişmeden varlığını sürdürmek ve asla eskimemek savında bulunan bir kurum karşısında, liberal düşüncelerin nasıl bir tehlike oluşturduğunu gerektiği gibi kavramışlardı. Papa **XVI. Gregorius**, yayınladığı bir Papalık bildirisi ile (1832), özgürlüğe karşı Kilisenin otoritesini kesinlikle savundu. Kilisede, çağın liberal anlayışına uygun bir değişiklik yapmak düşüncesini destekleyen, —Lammenais ve arkadaşları gibi— bazı genç Fransız Katoliklerini paylama amacıyla yayınlanmıştı bu bildiri. Papa, «her ferdin vicdan özgürlüğüne kavuşması sağlanmalıdır» düşüncesini «boş ve yanlış bir kural, daha doğrusu delilik» diye kötüledikten sonra şöyle diyordu bu bildirisinde: «Bu zararlı yanlışa zemin hazırlayan, kilise ve devlet için bir felâket olarak, alabildiğine yayılmış çeşitli ve sınırsız düşünce özgürlüğüdür; ve bazıları, —aşırı bir küstahlıkla— onu, dine yararlı sayacak derecede ileri gidiyorlar. Gençlerdeki ahlâk bozukluğu, dinî ve en yüce kanunları aşağılama ve dünyadaki genel bir zihniyet değişikliğinin kaynağında bu vardır. Kısacası, o sınırsız düşünce özgürlüğü, toplum için felâketlerin en öldürücü olanıdır. Çünkü zenginlik, güç, şan ve şeref ile yücelişinin doruk noktasına ulaşmış devletlerin salt o kötülük —ölçüsüz düşünce özgürlüğü, tartışma serbestliği ve yeniliklere düşkünlük— yüzünden mahvolduklarını tarih göstermektedir. Ne çeşitten olursa olsun, her yazılanı yayınlama özgürlüğü de bunlar arasındadır. Gerçi, bazı kimseler, aşırı bir şevkle onu alkışlamaya kalkışıyorlarsa da, o öylesine

öldürücü ve lânetli bir özgürlüktür ki, karşısında ne denli nefret duysak azdır.» Bir kuşak daha sonra, Papa **IX. Pius** da, «Çağın yanlışları» hakkında buna benzer bir bildiri yayınlayarak (1864) bütün dünyayı hayretler içinde bıraktı. Bununla beraber —ve Kilisenin ilkeleriyle modern uygarlığın gidişi arasındaki temelli zıtlıklara karşın— Papalık, mahkûm ettiği düşüncelerin artık gündelik ve beylik olup çıktığı bir dünyada, bugün de hüküm sürmekte ve saygı görmektedir.

Batılı milletlerin, 15. yüzyılda egemen olan birlik sisteminden, 19. yüzyılda —genel bir kural durumuna gelen— özgürlük sistemine geçişleri, ağır ve güç, mantıksız ve dalgalı oldu; genellikle, siyasal zorunlulukların sürükleyişi ile, seyrek olarak da birtakım görüş ve kararlardan esinlenerek gerçekleşti bu gelişme. Din özgürlüğünün, soruna hukukî açıdan bakınca, iki farklı sistem biçiminde gerçekleştirilmiş olduğunu gördük: 1) «Hukukî sistem», 2) «Dini devletten ayırma sistemi.» Ne var ki, hukukî hoşgörü, pratikte, birçok hoşgörüsüzlüklerle birlikte bulunabilir ve kanun açısından, özgürlük, —kanuna sokulamayacak birçok noktalar dolayısıyle —ondan yararlanacak olanları birçok yoksunluklarla yüz yüze getirebilir. Örneğin, yerleşik dine aykırı bir düşüncenin açıklanması, insanın bir memuriyete girmesine ya da terfi etmesine engel olabilir. Bu iki sistemden hangisinin hoşgörülü bir sosyal ortam yaratmaya daha elverişli olduğu tartışılmıştır. «Din özgürlüğü» hakkındaki kitabından bu bölümü yazarken çok yararlandığım Ruffini, hukukî sistemden yana. Hükmüne kanıt olarak da, düşünce özgürlüğünün gerçekten dostu olan.

Socinus'un bu sisteme, ruhî bakımdan hoşgörülü olmayan Anabaptistlerin ise dini devletten ayırma sisteminden yana olduklarını söylüyor. Bundan daha önemli olan bir olayı da, en etkin kilisenin ya da kiliselerin devletin denetimi altında bulunduğu Almanya, İngiltere ve İtalya'da, Amerika Birleşik Devletleri'ni oluşturan ve dini devletten ayırmış olan federe devletlerin çoğunda olduğundan daha fazla özgürlük bulunduğu ve düşüncelere karşı daha çok hoşgörüyle davranıldığıdır. Amerikalılar, Amerikan Bağımsızlık Savaşında çok yararlılık göstermiş bulunan Thomas Paine'e karşı, yüz kırk yıl önce, yalnız dine aykırı bir kitap yayınlamış olmasından ötürü, şaşılacak ölçüde nankör davrandılar. Özgür düşünceli Amerikalılar, birçok üniversitelerde bile engellerle karşılaşır ve yer bulamazlar. Bu da tanıtlar ki, dini devletten ayırma, hoşgörüyü sağlamak bakımından şaşmaz bir sistem değildir. Bununla beraber, gerek federal devlet, gerek federe devletlerce hukukî sistem kabul edildiğinde, Amerika'da, kamuoyunun başkalaşacağını sanmak için de bir neden göremiyorum. İki sistemden hangisinde olursa olsun, verilen kanunî özgürlüğün bütün anlamıyla hüküm sürebilmesi için, kanımca, kamuoyunun hoşgörü ruhunu lâyıkıyla benimsemiş olması gerekir ki, bu da sosyal koşullara, özellikle, eğitim görmüş tabakadan olanların kültür düzeylerine bağlıdır.

Bu bölümde ana çizgileriyle açıklanan tarihî olaylardan şunu anlıyoruz: Hoşgörü, Reform Hareketi dolayısıyle, Kilisedeki birliğin bozulması sonunda doğan siyasal durum ve koşullar ile zorunlulukların ürünüdür. Bunun anlamı da şu-

dur: Hoşgörü ilkesini kabul eden devletlerde, yönetimin başında, bulunanlardan büyük bir zümre, bu değişikliği iyi karşılayacak anlayışta insanlardan oluşmuş bulunuyordu; bu yeni anlayış ise, en çok, Rönesans Hareketiyle yayılan kuşkuculuk ve akılcılık akımlarının etkisi altında oluşarak, dinî inançlara içtenlikle bağlı birçok kimselerin ruhlarına, —derinden derine işleyen güçlü telkinlerle— bilinçsiz bir biçimde nüfuz etmişti. Bundan sonraki iki bölümde, akılcılığın, 17, 18 ve 19. yüzyıllarda —dinin zararına olarak— nasıl ilerlediği anlatılacaktır.

VI

AKILCILIĞIN GELİŞMESİ
(17 ve 18. Yüzyıllar)

AKIL EGEMENLİĞİNİ KURUYOR

Son üçyüz yıl boyunca, akıl, yavaş yavaş, ama sürekli olarak, Hıristiyan mitolojisini yıkmakta ve doğaüstü vahiy savlarının iç yüzünü ortaya sermektedir. Akılcılığın ilerlemesi, doğal olarak, iki dönemde olur: 1) 17. ve 18. yüzyıllarda, Hıristiyan ilâhiyatını ve ona dayanak olan Kutsal Kitabı reddeden düşünürler, en çok, dinin esaslarında buldukları tutarsızlıklar ile çelişme ve mantıksızlıkların ve bunlardan doğan ahlâkî güçlüklerin etkisi altında kalmışlardı. Vahyin yanlışlığına belirti sayılacak bazı bilimsel olaylar biliniyordu, ancak bilime dayanan kanıtlar ikinci derecede idi. 2) 19. yüzyılda, bilimin çeşitli alanlarındaki buluşlar, bir saflık ve bilgisizlik çağında dokunmuş olan din kumaşının dokusunu —olanca gücüyle— hırpaladı; tarihî eleştiri de, —o zamana değin yalnız sağ duyunun keskin, fakat yöntemsiz eleştirilerine maruz bulunan— kutsal belgelerin otoritesini yöntemli bir biçimde yıktı.

Gerçeğin, insanın umutları, korkuları ya da

geleceği üzerinde yapacağı etki kaygısından ve her türlü çıkar ilgisinden arınmış bir gerçek aşkı, her çağda eşine az rastlanır bir meziyetti; eski Yunan ve Roma'dan sonra ise, büsbütün az rastlanır oldu. Bu meziyet, bilimsel zihniyet demektir. Modern incelemelerin, —daha önce görülen birkaç öncüye karşı saygısızlık etmeksizin— 17. yüzyılda başlamış olduğunu söyleyebiliriz. O yüzyıl içinde, çıkar ilgisinden arınmış gerçek aşkını kendilerine rehber edinmiş birtakım ünlü düşünürler görüyoruz. Bu pek parlak zekâlı insanlar arasında bazıları, Hıristiyan inancına göre olan evren tasarımının akla uygun olmadığı sonucuna varmış ve —yaradılışlarının gereğine göre— bir bölümü o tasarımı reddettiği halde, birkaçı da, —büyük Fransız düşünürü Pascal gibi— muhakeme etmeden iman yoluna dönmüşlerdi. Yerleşik dine bağlı olduğunu söyleyen Bacon da —belki içinden— yaradancı (deist) idi; ama, her ne olursa olsun, desteklenmesi ve yayılması için pek çok çalıştığı bilimsel araştırmalar alanından otoriteyi dışarda tutmak düşüncesi bütün yazılarının ruhudur. Yalnız modern metafiziğin kurucusu olmakla değil, bilime olan daha birçok özgün hizmetleriyle de büyük bir ün kazanmış olan Descartes —çekingen yaradılışı yüzünden— din otoriteleriyle uyuşmaya çare aramış olabilir. Ancak, felsefi yöntemi bakımından, akılcı düşüncenin ilerlemesine kuvvetle etkili olmuştur. Yüzyılın büyük zekâları, genellikle aklı, otorite zararına olmak üzere, yüceltme eğiliminde idiler. İngiltere'de, bu ilkeyi, Locke, öyle sağlam bir biçimde kurdu ki, bütün 18. yüzyıl boyunca süren ilâhiyat tartışmalarının-

da, her iki taraf da, hep akla dayanır oldular; ünlü ilâhiyatçılardan hiç biri, artık imanı akıldan daha yüksek düzeyde bir güç gibi kabul edemiyordu.

Aklın derece derece gelişen egemenliğinin en göze çarpan örneği, büyücülük konusuna karşı kamu oyunda sessizce oluşan değişiklikte görülür. Kutsal Kitab'ın «büyücünün yaşamasına katlanmayacaksın» buyruğunu yerine getirmek için, I. James'in ünlü çabalarını, Cromwell'in yönetimi döneminde Püritenlerin, şeytanla uyuşan kocakarıları yoketmek konusundaki üstün çabaları çok gerilerde bırakmıştı. Krallığın yeniden kurulmasından sonra ise, eğitim görmüş kimseler arasında büyüye inananlar azaldı; gerçi buna hâlâ inanan güçlü yazarlar var idiyse de, büyücülük suçu yüzünden idam edilenler birkaç kişiydi artık. En son mahkemeye verilen büyücü kadın Jane Wenham'dır ki, 1712 yılında, Hertfordshire'de bir kilise adamının tahrikiyle koğuşturmaya uğramıştı. Jüri, kadını suçlu buldu; ancak, hâkim, kadının lehinde bir kanıya vardığı için, onu cezadan kurtarmayı başardı. Büyücülük aleyhindeki kanun da 1735 yılında ortadan kaldırıldı. John Wesley, «büyücülüğe inanmamak Kutsal Kitab'a inanmamaktır» sözü ile tam bir gerçeği dile getirmiştir aslında. Fransa ve Hollanda'da da imanın zayıflaması ile şeytanın bu yoldaki çabalarına karşı ilgisizlik aynı zamanda ve yan yana gelişmiştir. İlâhiyatın pek güçlü olarak hüküm sürdüğü İskoçya'da 1722 yılında bir kadın yakıldı. Bu batıl inancın modern bilimle modern felsefenin doğduğu yüzyılda genel bir bi-

çimde rağbetten düşmesi yalnızca bir rastlantı değildir.

HOBBES DİNDE BASKIYI SAVUNUYOR

17. yüzyıl İngiliz düşünürlerinin belki en parlağı olan **Hobbes**, hür düşünücü ve materyalisti. Dostu, Fransız filozofu **Gassendi**'den çok etkilenmişti. Gassendi, —Epikürcü bir biçimde olarak— materyalizmi yeniden canlandıran adamdır. Ne var ki, Hobbes, bir düşünce özgürlüğü şampiyonu değildi; —tersine— uzlaşmaz bir biçimde, zor ve baskıdan yanaydı. **Leviathan** adlı eserinde ortaya koyduğu siyaset kuramına göre, hükümdar, her bakımdan olduğu gibi, inanç sorununda da mutlak bir hüküm ve güç sahibidir; uyrukların görevi, hükümdarın göstereceği dini kabul ederek, onu uygulamaktır. Böylece, dinî baskı savunulmuş olmakla beraber, kiliseye, bağımsız olarak, hiç bir güç tanınmıyordu. Ne var ki, Hobbes'in kuramına temel olan ilkeler, akılcı idi. Ahlâkı dinden ayırıyor ve «gerçek ahlâk felsefesi» ile «gerçek doğa kanunları doktrini»ni bir ve aynı şey sayıyordu. Hobbes'un din hakkındaki asıl görüşü, şu düşüncesinden çıkarılabilir: Görünmeyen şeyler karşısında bilgisizlik ve vehimden doğan korku, insanın kendisinde olunca din denilen, başka türlü korkan ya da başka türlü tapanlarda olunca batıl inanç adı verilen duygunun tohumunu oluşturur. II. Charles döneminde Hobbes susturuldu ve kitapları da yakıldı.

SPİNOZA'NIN PANTEİZMİNİN ANLAMI

Hollandalı Yahudi filozof **Spinoza**, Descar-

tes'dan ve —siyaset felsefesi konusunda da— Hobbes'dan hayli yararlanmıştır. Ne var ki, onun felsefesi, —ustalarınnı cesaret edebildiklerinden çok daha geniş ve açık biçimde— ortodoks inanca zıddır. Spinoza, Tanrı adını verdiği son gerçeği, mutlak bir yetkinlik, kişisel olmayan bir varhk ve —nitelik bakımdan da— düşün ve mekânda uzluk «sıfat»larından oluşan bir cevher olarak görür. Spinoza'ya göre, mutluluk, Tanrı sevgisinden başka bir şey olmayıp, bu da sabit ve değişmez kanunlara bağlı olan doğa —insanın doğası da girer bunun içine— düzenini gözlemleme yoluyla onun marifetine ermek demektir. O, doğada özgür irade ve «batıl inanç» dediği gai nedenler bulunduğunu kabul etmeyerek, reddeder böyle düşünceleri. Felsefesine bir ad vermek gerekirse, ona, bir çeşit panteizm diyebiliriz. Eğer, tanrıtanımazlık, genellikle kabul edildiğini sandığım anlamına göre, kişi halinde bir Tanrı tanımamak demek ise, bir tanrıtanımazdır Spinoza. Şu noktaya dikkat etmek gerekir ki, 17 ve 18. yüzyıllarda, tanrıtanımaz (atheist) kelimesi, hür düşünenler hakkında uluorta kullanılan bir kötüleme deyimi olmuştu; ve bu nedenle, kendilerine «tanrıtanımaz» damgası vurulmuş olan kimselerin, gerçekte —genellikle— «yaradancı» (deist) olduklarına, yani kişi halinde bir Tanrıya inanmakla beraber, vahyi yadsıdıklarına hükmedebiliriz.[1]

Spinoza'nın atak felsefesi, çağının genel dü-

(1) Bugün —genellikle— kullanılan deyim «theist» ise de, ben bu kitapta, bu anlamda olarak yanız «deist» kelimesini kullanmayı yeğledim.

şünce eğilimine uygun düşmediği için, ancak daha sonraki dönemlerde düşünceler üzerinde derin etkiler yaptı. Spinoza zamanında, yazıları ile çok etkili olan ve düşünceleri çağa pek uygun düşen düşünür **John Locke** idi ki, —az çok ortodoks biçimde— Anglikan mezhebindendi. Lock'un felsefeye en büyük hizmeti, otoritenin yetki ve yeteneği dışındaki alanlara karışması karşısında, aklın hakkını, büyük bir güçle savunmasında görülür.

LOCKE VE TOLAND

Essays on the Human Understandig (İnsan İdraki Üstüne Denemeler) adlı eserinin (1690) amacı, bütün bilgilerin deneme yoluyla edinilmiş olduğunu göstermektir. Locke, imanı, bütünüyle aklın hükmü altına koyar. Hıristiyanlığın vahiy esasını kabul etmekle beraber, vahyin en yüce hâkim olan akıl ile çelişmesi halinde vahyin teroklunacağını; ve, vahyin bize, aklın verdiği gibi, kesin bilgi veremeyeceğini söyler. «Vahye yer vermek için aklı ortadan kaldıran kimse, aslında ikisinin de nurlarını söndürmüş olur; ve yaptığı iş, âdeta, bir kimseyi, pek uzaklardaki gözle görülmeyen bir yıldızı teleskopla görmek için gözlerini çıkartmaya inandırma gibi bir şey olur». Hıristiyan vahyinin akla zıt olmadığını göstermek için **The Reasonableness of Christianity** (Hıristiyanlığın Akla Uygunluğu) adıyla yayınladığı kitap, sonraki yüzyıl içinde İngiltere'de ortaya çıkan bütün dinsel uyuşmazlıklar için başvurulan bir eser olmuştur. Gerek ortodoks inançtan yana olanlar, gerek onlara karşı bulunanlar, vahye dayanan bir dinin bütün kuralları için tek ölçünün akıl

olduğunda —coşkunlukla— birleşiyorlardı. Katoliklikten Protestanlığa geçmiş bir İrlandalı olan **Toland**, —Locke'un doğrudan doğruya etkisi altında olarak— **Christianity Not Mysterious** (Hıristiyanlık Esrarlı Bir Şey Değildir) adıyla, pek heyecan uyandıran bir kitap yayınlandı (1696). Toland, Hıristiyanlığın hak olduğunu kabul ederek, onda hiç bir esrarlı yön bulunamayacağı sonucuna varır; çünkü, ona göre, esrarı, yani akıl ermeyecek dogmaları akıl kabul edemez. Âkil bir Tanrı, insanlara, ancak onları aydınlatmak amacıyla vahiyde bulunur, yoksa zihinleri bulandırmak için değil, Toland'ın Hıristiyanlığı hak olarak kabul etmesi, —kitabını okuyan zeki bir insanın gözünden kaçmayacağı gibi— yalnızca görünürde bir ifadeden başka bir şey değildir. Bu kitap önemlidir, çünkü Locke'un felsefesinin mantıksal sonucunu o çıkarmıştır ortaya. Toland'ın ünü öylesine yayılmış olacak ki, Lady Mary Wortley Montagu, Belgrad'da bir «Türk efendisi» ile konuşurken, bu zat ona, Toland'ın ne âlemde olduğunu sorar.

Akıl ile otorite arasındaki çatışmanın bu aşamasında şu özellik görülür: İlâhiyata hücum eden akılcılar, —18. yüzyılın ileri gelen Fransız düşünürleri bir yana— genellikle, hücum ettikleri düşüncelerin doğruluğuna inanıyorlarmış gibi görünürler. Bunlar, görünüşte, kendi düşüncelerinin dine dokunan bir yönü olmadığını ileri sürerek, akıl ile imanın alanlarını birbirinden ayrı tutabiliyorlar; vahyin asıl kendisine itiraz etmeden bunun gereksizliğini gösterebiliyorlar; ortodoks inanca saygı göstermekle beraber, o inanç ile uyuşması olanaksız düşünceleri yayabiliyor-

lardı. Akıl alanında yanlış sayılan şeylerin, ilâhiyat alanında gerçek olabilmesi, —gizli bir alay ile— haklı ve yerinde görülüyordu. Ortaçağ'ın çifte gerçek kuramı ile, buna benzer diğer felsefe aldatmacalarına yeniden başvuruluyordu; bu da, ortodoks otoritenin zulmüne karşı korunmak amacıyla yapılıyordu. Ancak, böyle önlemler, her zaman yarar sağlamıyordu. Bunun içindir ki, o dönemin akılcı eserlerini okurken, yazarların asıl amaçlarını satır aralarında aramalıdır. Bayle, bu konuda ilginç bir örnektir.

BAYLE'İN BÜYÜK ETKİSİ

Locke'un otoriteyi, kendi makamına oturtarak, bütün bilgiyi denemeden çıkaran felsefesi, akılcılığa pek önemli bir hizmet olmuştu. Çağdaşı Bayle de, gene böyle hareket ederek, aynı ilkeyi tarih incelemelerine uyguladı. Bayle, Fransa'dan kovulunca, Amsterdam'a yerleşti ve orada **Dictionnaire Historique** (Tarih Sözlüğü) adlı eserini yayınladı. Gerçekte bir hür düşünücü idi Bayle; ancak, ortodoks iman sahibi gibi görünmekten de uzak duruyordu. Bu durumu, ayrı bir dokunaklılık veriyordu eserine. Dinden sapanların Hıristiyanlığın esaslarına karşı ileri sürdükleri bütün itirazları arka arkaya sıralamaktan özel bir haz duyuyordu. Davud'un cinayetlerini ve hayvanca davranışlarını— insafsız bir biçimde— sergileyerek, Tanrının bu gözdesini, aslında eli sıkılamayacak derecede kötü bir kişi gibi gösteriyordu. Okuyanlar için eğitici bir yararı olmayan bu doğrulukta, büyük bir iç boşaltma feryadı vardır. Bayle, cevap verme zorunda kalınca, —Montaigne ile Pascal'in yaptıkları gibi— iman

ile aklın alanlarının birbirinden ayrı olduğu kuramına dayanıyordu.

Şöyle der Bayle: İmanın erdemi, münzel (gökten indirilmiş) gerçeklere, yalnız ve yalnız Tanrının otoritesine dayanarak inanmadadır. Eğer, ruhun ölümsüzlüğüne felsefî nedenlere dayanarak inanırsanız, ortodoks olursunuz, ama imandan nasibiniz de olmaz. İmanın erdemi, münzel gerçeğin aklımızın bütün yeteneğini aşması derecesiyle oranlı olarak artar; o gerçek, ne ölçüde idrake sığmaz, ne denli akla aykırı olursa, onu kabul için edeceğimiz fedakârlık o ölçüde büyük, Tanrıya boyun eğişimiz de o oranda derin olur. Bunun içindir ki, dinin esasını oluşturan inançlara karşı aklın öne süreceği bütün itirazları —insafsızca— ortaya dökmek, imanın erdemlerini yüceltmeye yarar.

Bayle'in Sözlüğü, Tanrının varlığını yadsıyanları, yüksek insanlar diye öğmüş olmasından dolayı da eleştirilmiştir. Buna cevap olarak, tanrıtanımaz düşünürler arasında ahlâksız bir kimse bulamadığı için öyle yaptığını, böyle birine rastlamış olsaydı onun bütün alçaklıklarını ortaya dökmekten haz duymuş olacağını söyler. Tarihte gördüğümüz, yaptıkları iğrenç şeylerle insanların tüylerini ürperten canilere gelince, bunların tanrıtanımaz hareketleri ve kutsal değerlere dil uzatmaları, kendilerini bir Tanrıya inandıklarını tanıtlar. İnsanları her türlü günahı işlemeye götüren Şeytan'dır diyen ilâhiyatın doğal bir sonucudur bu nokta; Şeytan'ın tanrıtanımaz olması ile olanaksızdır. İnsanın kötülüğü, çok açıktır ki, Şeytan'ın kötülüğüne benzeyecektir ve böyle olduğu için de, Tanrının var-

lığına iman ile birlikte bulunması gerekir; çünkü Şeytan tanrıtanımaz değildir. Hem en iğrenç caniler tanrıtanımaz değilken, tanınmış tanrıtanımazlardan çoğunun iffetli insanlar olmaları da Tanrının sonsuz hikmetinin bir kanıtı olmaz mı? Bu düzen ile, Yüce Tanrı, insanların kötülüğüne bir sınır çizmiş oluyor; çünkü, tanrıtanımazlık ile ahlâk kötülüğü aynı kişilerde toplanabilseydi, yeryüzündeki toplumlar, korkunç bir günah seli içinde boğulup giderlerdi.

Kitapta, bu çeşitten daha çok şeyler vardır; asıl amaç da, dine hizmet perdesi altında, Hıristiyan dogmalarının, özünde, akla uygun olmayan şeyler olduğunu göstermektir.

Bayle'in olağanüstü bir anlayışla yazılmış olan eseri, Fransa'da olduğu gibi, İngiltere'de de büyük etkiler yaptı. Her iki ülkede, Hıristiyanlığa hücum edenler, silahlarını bu kitapta buluyorlardı. Hücumları, önce, İngiliz yaradancıları (deist), büyük bir güçlülük ve ustalıkla yaptılar; yazdıkları, bugün, az okunursa da, bunlar, münzel dinin otoritesine karşı açtıkları tartışmalarla dikkate değer işler yaptılar.

NASIL BİR AHLÂK?

Yaradancılar (deistler) ile onlara karşı olan ortodoks inançlılar arasındaki kavgalar, dönüp dolaşıp, sonunda doğal dinin Tanrısı (yani varlığının akıl ile tanıtlanabileceği sanılan Tanrı) ile Hıristiyanlığın bildirdiği Tanrı'nın bir ve aynı şey olup olmayacağı sorunu üzerinde gelip durdu. Yaradancılar (deistler) bunu olanaksız buluyorlardı. Vahiy yoluyla münzel olduğuna inanılan şeylerin niteliği ile aklın gösterdiği Tanrı,

—karakterleri bakımından— uzlaşmaz görülüyordu. Vahiy inancını savunanlar, arasında en çok yetki sahibi olanların hepsi, aklın düzeyini her şeyden yüksek görmekte yaradancılar (deistler) ile birleştiler; böylece, akla bütün güvenleriyle bağlananlardan bazıları da sapıklığa düştü. Örneğin, bunların en güçlülerinden olan **Clarke**'ın «Üçübirlik» dogması hakkındaki kanısı pek bozuktu. Şu noktayı da hatırlatalım ki, her iki yan için de konunun asıl ekseni ahlâktı. Ortodoks imandan yana olanlar, vahye dayanan ahrette ödül ve ceza inancının, ahlâk için zorunlu bir esas olduğu düşüncesindedirler; yaradancılara (deistlere) göre ise, ahlâk yalnız akla dayanabilirdi, çünkü vahiylerde, ahlâk ideallerine göre iğrenç görülecek pek çok şeyler vardı. 18. yüzyıl boyunca, Anglikan Kilise adamlarının bütün düşüncelerine rehberlik eden ahlâk sorunu olmuştu; ve Kilisenin içinde kanamayan, bir bakıma oradan kovulmuş gibi olan dinsel heyecan, coşmak için, dışarıda, Wesley ile Whitefield'in Metodizm'inde yer aramıştı kendisine.

KUTSAL KİTAP YORUMLANIYOR

Spinoza, Kutsal Kitab'ın da, alelâde kitaplar gibi yorumlanması gerektiği ilkesini ortaya koymuştu; yaradancılar (deistler) bakımından da bu ilke temeldi. Baskıya uğramak için, bunlar, düşüncelerinin sonuçlarını, —gerektiği kadar ince— perdelerin arkasında gizliyorlardı. O zamana değin, Basın Ruhsatı Kanunu (1662), sapmalarla ilgili eserlerin yayınlanmasını, —etkili biçimde— önlemiş olduğu için, dinsizce düşünceleri red amacıyla ortodoksça yazılmış kitaplar-

dan anlıyoruz akılcılığın yayılışını. Ancak, 1695 yılında, bu kanun kaldırılınca, yaradancı (deist) yayın, hemen kendini gösterdi. Bununla beraber, kutsal değerlere saldırı ile ilgili kanunlar duruyordu ve bunların hükümlerine göre koğuşmaya uğramak tehlikesi hâlâ vardı. Hıristiyanlığa hücum edenlere karşı kullanılacak üç kanunî silah vardı: 1) Kilise mahkemelerinin, tanrıtanımazlık, kutsal değerlere saldırı, dinden sapma ile dine aykırı düşünceler yayınlamak gibi hareketleri, —en çok altı aya kadar olmak üzere— hapisle cezalandırmak yetkileri vardı. 2) İngiltere Başhâkimi Hale, 1676 yılında, Taylor adlı bir adamın Hıristiyanlık hakkında sahtekârlık deyimini kullanmak ve İsa'ya dil uzatmak suçları ile itham edilmesi üzerine, İngiliz Örfi Hukukunu (Commun Law) suçlu aleyhine yorumlamıştır. Taylor'un yaptığı, Tanrının varlığını yadsımaya yönelik bu gibi sözlerin kanunlara ve devlete karşı bir saldırı olmasıydı. Çünkü, Hıristiyanlık, «İngiliz kanunlarının bir parçası» olarak görüldüğünden, Hıristiyanlığa dil uzatmak, ülkenin kanunları aleyhine söz söylemek demek oluyordu, öyle olunca da, Taylor'un eylemi, Cinayet Mahkemesinin yetkisi içinde görülmüş ve hâkim, kendisini, hem para, hem teşhir cezasına mahkûm etmiştir. 3) 1698 yılında yayınlanan bir kanuna göre de, Hıristiyan dininden olan bir kimse «yazı ile, basın ile, ders vererek ya da öğüt kisvesi altında sözlerle, Kutsal Üçübirliği oluşturanlardan herhangi birinin tanrılığını yadsır, ya da birden çok tanrı olduğunu söyler, ya da Hıristiyan dininin hak olduğunu, ya da Eski ve Yeni Ahit kutsal kitaplarının Tanrı buyruğu ol-

duklarını yadsır» ve bu suçu da saptanırsa, birincisinde devlet ve belediye hizmetlerine girme hakkından yoksun kılınır, aynı suçu ikinci kez işlediğinde, medenî hakları kaldırılarak, üç yıl hapis cezasına çarptırılırdı. Bu kanunun konulmasını gerektiren nedenler arasında önemle belirtilmiş olan nokta şudur: «Son yıllarda, birçok kimseler, Hıristiyan dininin inanç ve esasları aleyhine açıktan açığa söz söylemekte, Tanrının varlığını yadsıyıcı ve dinzsizce birçok yazılar yayınlamakta olduklarından...»

Gerçekte, son iki yüz yıl içinde, kutsal değerlere saldırı suçları, —yukarıda 2'nci numarada gösterilen— İngiliz Örfî Hukuku hükümlerine göre işleme tabi tutulmuştur. Ancak, 1698 tarihli kanun, pek korkutucu hükümleri içerdiği için dinden sapma denilebilecek düşüncede olan yazarlar, yazılarında, kapalı bir dil kullanmak ya da görünüşte ortodoks davranmak zorunda kaldılar. Böyle örtülü yazışın bir çeşidi de, Kutsal Kitab'ın simgeci biçimde yorumuydu. O biçimi tutan yazarlar, olduğu gibi yapılan yorumlar yüzünden Tanrının hikmet ve adaleti ile uzlaşmayacak birtakım mantıksızlıklar ortaya çıktığını göstererek, bunun yerine simgeci yorum biçimin yeğlenmesi gerektiğini öne sürüyorlardı. Ancak, asıl istedikleri, sözde destekliyormuş gibi göründükleri bu çareyi okuyucunun reddetmesi ve sonuçta vahye olan inancın sarsılmasıydı.

Vahyin gerçekliği lehine gösterilen kanıtlar arasında, en başta gelenler, Eski Ahid'deki bazı kehanetlerin Yeni Ahid'de gerçekleşmiş olduğu iddiaları ile, Yeni Ahid'de sözü geçen mucizeler-

di. Locke'un bir öğrencisi olan, İngiliz toprak beylerinden **Antony Collins**, 1733 yılında, **Discourse on the Ground and Reasons of the Christian Religion** (Hıristiyan Dininin Esasları ve Hikmetleri Üstüne Söylevler) adlı bir eser yayınladı. Bu kitapta, Collins, Eski Ahid'de verilen haberlerin gerçekleştiğini tanıtlamak için öne sürülen kanıtların, doğal olmayan ve zorlama birtakım mecazlı yorumlardan başka bir şey olmadıklarını kesin bir biçimde ortaya koydu. Aynı yazar, yirmi yıl önce de, **Discourse of the Free - Thinking** (Özgür Düşünme Üstüne Söylevler) adıyla yayınladığı —ve Bayle'in etkisi altında yazıldığı belli— bir kitapta, özgür tartışmanın ve bütün dinsel sorunlarda aklı bir başvurağı tutmanın gereğini savunmuştu. Collins, zamanında egemen olan genel hoşgörüsüzlükten yakınıyordu; ne var ki, hoşgörüsüzlüğün varlığını gösteren olaylar, aynı zamanda imansızlığın yayılmakta olduğunun da belirtisidir.

Collins, bir ölçüde cezasız kurtulabilmişti. Cambridge Üniversitesinde, Sidney Sussex College hocalarından **Thomas Woolston** ise, **Discourses on the Miracles of our Saviour** (Kurtarıcımızın Mucizeleri Üstüne Söylevler) adıyla yayınladığı saldırgan yazısında gösterdiği cüretten dolayı cezaya uğradı. Hocalıktan atıldı; iftira suçu ile itham olunarak yüz lira para cezasına ve bir yıl hapse mahkûm edildi. Hükmedilen parayı ödeyemediği için hapishanede öldü. Woolston yazılarında, mucizelerin, esas bakımından olanaksız ve inanılmaz şeyler olduğunu tanıtlamak yolunu tutmuyordu. İncil'de hikâye edilen başlıca mucizeleri inceleyerek, büyük bir ustalık ve

keskin bir sağ duyu ile bunların saçma ya da İsa'ya yakıştırılamayacak nitelikte bayağı şeyler olduğunu gösteriyordu. Woolston, İncil'de hikâye edilen ifritleri bir domuz sürüsünün içine saldırmak mucizesinin, hiç bir özür ve savunma götürmeyecek biçimde, «başkasının malına zarar verme» eylemi olduğunu söylüyordu, (çok sonraları, Huxley de, bir tartışmada, Gladistone'a karşı aynı şeyi söylemişti). Gene İncil'deki mucizelerden biri olan, incir ağacını kurutmak eylemi için de şöyle diyordu: «İngiltere'de, Kent yöresinde, bir köy ağası, —İsa'nın ağaçta incir aradığı söylenen mevsime rastlayan— Paskalya yortusunda, bahçesindeki elma ağacında elma bulamadığı için öfkelenip ağacı keserse, bu hareketini nasıl karşılarsınız? Ne der komşuları ona? Alay etmezler mi kendisiyle? Hele yaptığı gazetelerin diline düşerse elaleme maskara olmaz mı?»

Bir de, «Bethesda Havuzu» mucizesi hakkında söylediklerini alalım. Bu mucizeye göre, o havuzun sularını bir melek bulandırır ve ondan sonra havuza ilk giren kötürüm iyileşirmiş. Woolston bunu, «Tanrının şifa ihsan etmesinin garip ve eğlenceli bir biçimi» olarak niteledikten sonra diyor ki: «Tanrının meleklerinin, bu işi, insanlara iyilik etmek için değil de, kendilerini eğlendirmek amacıyla yaptıklarına inanacağı geliyor insanın. Tıpkı, birkaç köpeğe bir kemik fırlatarak onu kapmak için dalaşmalarını ya da bir çocuk topluluğunun ortasına bir para atarak, onların o parayı ele geçirmek için itişip kakışmalarını seyretmek gibi bir şey, yani melekler için hoşça vakit geçirme vesilesi bir çeşit». Kanama-

dan acı çeken bir kadının mucizeli tedavisi hakkında da şu soruyu soruyor. «Papanın bir kanama olayını bu biçimde tedavi ettiği bizim önümüzde söylenmiş olsaydı, Protestanlar ne derlerdi buna? Aptal, bön ve batıl inançlı bir kadının hafif bir rahatsızlığını büyük bir dert sanmış ve onun geçmiş olmasını da büyük bir tedavi saymıştır; kurnaz Papa ile çevresindekiler, kadının bu saflığından yararlanarak, halkın hayranlığını artırmak amacıyla, olayı abartıp sözde bir tedaviyi mucize diye göklere çıkarmışlardır demezler miydi? Papa hakkında böyle bir mucize hikâyesi uydurmak kolaydır ama, İsa hakkındaki düşüncelerimizden daha iyi olmayan tanrıtanımazlar, Yahudiler ve Müslümanlar, İncil'deki mucizeleri böylesine şeyler sayarlarsa onlara ne diyebiliriz?»

Woolston, Kutsal Metinlerin vahiy eseri olmasına karşı hiç bir kuşku belirtmemiştir. Mucizelerin noktası noktasına doğru olmasının bahis konusu olamayacağını ileri sürmekle beraber, bunları, İsa'nın, insanların ruhları üzerinde esrarlı etkisinin timsali ve mecazî birer ifadesi diye kabul eden görüşe o da inanıyormuş gibi görünüyor. Kilise Babalarından —pek ortodoks olmayan— **Origen** de, böyle timsal yoluyla açıklara yöntemini kullanmış olduğu için, Woolston, kendi düşüncelerine onu tanık göstermektedir. Woolston'un ağır eleştirileri, değer bakımından birbirinden farklıdır, ancak bunların birçoğu kafalara dank diyen cinsten şeylerdir; modern eleştiricilerin, Woolston'un yazılarını «kaba sövgüler» deyip önemsememeleri haksızlıktır ona. Yayınladığı broşürler kapışılarak satılmıştı. Woolston'un ne denli ün kazanmış olduğuna şu

fıkra bir kanıt olabilir: Bir gün, sokakta Woolston'la karşılaşan hoppa bir kadın ona, «Hâlâ asılmadın mı koca teres?» der. Woolston da sorar: «Hanımefendi, sizi tanımıyorum bile; ama rica ederim söyleyin, ne kötülük gördünüz benbenden?». Kadının cevabı şudur: «Sen benim Kurtarıcım aleyhine yazılar yazdın. Eğer aziz Kurtarıcım olmasa, zavallı günahkâr ruhumun geleceği ne olur?».

Gene o sıralarda, All Souls College hocalarından **Matthew Tindal**, vahiy ilkesine, daha genel bir açıdan hücum etti. **Christianty as Old as the Creation** (Hıristiyanlık Yaradılış Kadar Eski) adlı yazısı (1730) ile, bir vahiy olarak Kutsal Kitab'a hiç bir gerek bulunmadığını, çünkü Tanrının, daha başlangıçta, insanlara salt akıl nuru ile vahyettiği doğal dine o kitabın hiç bir şey eklemediğini göstermeye girişti. Bu da, münzel dini, doğal dine uygun diye savunarak, akıl ile otoritenin birlikte hüküm sürmesi esasını kabul edenlerin bu iki ilke arasında düşüp kaldıklarını ileri sürer. Tindal, «bir kitabın doğruluğunu, içindeki görüşlerin doğruluğuna dayanarak tanıtlamak ve aynı zamanda o görüşlerin de salt o kitapta bulundukları için doğru oldukları sonucuna varmak, halletmenin dik âlâsıdır» der. Sonra, Kutsal Kitab'ı, bölüm bölüm eleştirmeye devam eder. Bu kitapta yanılma olamayacağını, —aklın haklarını çiğnemeksizin— ileri sürebilmek için, onda rastlayacağımız mantığa aykırı ve akla uygun olmayan hükümleri çekip büzerek gerçek anlamlarından uzaklaştırmak zorunda kalırsınız. Bütün işlerini Kur'an'a göre yapan bir Müslümanın, her fırsatta Kur'an'ın gerçek anlamından

saptığını düşünebilir misiniz? «Hayır, çünkü öyle yaparsa, onun münzel kitabının Cicero'nun vahiy eseri olmayan yazılarından son derece aşağı kaldığını, zira o yazıları asıl anlamları ile almaktan çekinmeye hiç bir neden bulunmadığını kendisine söylersiniz, değil mi?

Kutsal Metinlerde yanılma bulunmayacağı inancını tehlikeye düşüren takvimle ilgili ya da maddî yanlışlara gelince, buna bir piskopos, —akla hayli uygun bir biçimde— şöyle bir çözüm bulmuştu: Tanrı, Kutsal Kitap'da, kendilerine hitabettiği kimselerin anlayışlarına göre konuşmaktadır; onların bu gibi düşüncelerini düzeltmek vahyin görevi değildir. Tindal, buna da şu cevabı vermektedir:

«Tanrı'nın, insanların düşüncelerindeki yanlışları düzeltmemesi ile, o düzeltmeye muhtaç düşüncelerden bizzat kendisinin yararlanması; ya da Tanrı'nın bayağı inançlara itiraz etmemesi ile, kendisinin de bunlara uygun kelâm etmesi arasında fark yoksa, o, sonsuz hikmetine karşın, bu gibi zayıf çarelere başvurmadıkça, kullarının sevgisini kazanamayacağından ya da bu sevgiyi koruyamayacağından korkmuş gibi olmaz mı?»

Tindal, tekelci bir nitelik taşıyan kurtuluş inancının garipliklerini —hayli etkili bir biçimde— sergiler. Dünyaya, kendisinden önce gelmiş ve akıllarının hükmüne uymuş olanlara cennetin kapısını kapamak için gelen kimsenin, insanlara kurtarıcı olarak gönderilmiş olup olmadığı sorunu üzerinde düşünmek gerekmez mi? diye sorar. Tanrının herkese, tüm evrene yayı-

lan iyiliği ile, Yehova ve peygamberlerinin yaptıkları arasındaki çeilşmeyi eleştirir. Örnek olarak Eliyah'ın yağmur yağmasına üç buçuk yıl engel olması çeşidinden, insanları işlemedikleri suçlardan dolayı cezalandırmak için doğa düzenine tecavüz olaylarını belirtir. Madem ki, Tanrı, suçlu yerine suçsuzu cezalandırmak için kendi takdirinin bilinen düzenini bozuyor, bunu bu dünyada yaptığı gibi öteki dünyada da yapabilir ve yapmayacağı hakkında elimizde hiç bir senet de yoktur. «Adaletin ebedî düzeni bir kez bozulunca bir daha düzeleceğini nasıl düşünebiliriz?» Fakat Eski Ahid'de kutsallık ve adalet ülküleri gerçekten tuhaftır. O kitapta, bir insan ne denli kutsalsa, o ölçüde de zalim ve ağzı bozuk olurmuş gibi gösterilmektedir. Peygamber Elyesa'nın, kendisine «dazlak kafalı» dedikleri için, küçük çocuklara Tanrının adıyla beddua edip sövmesi ne şaşılacak şeydir! Hele iki dişi ayının o kırk iki çocuğu hemen o anda parçalayıp yemesi insanı dehşet içinde bırakmaz mı?

O zamanki ilâhiyatçıların, Hıristiyanlığı, imana değil, akla dayandırmak yolunu tuttuklarına işaret etmiştim. **Henry Dodwell** (Junior), Oxford'da bir gence hitabeden bir mektup biçiminde yazdığı **Christianity not founded on Argument** (Hıristiyanlık Kanıta Dayanmaz) adlı ilginç kitabını 1741 yılında yayınlayarak din sorunlarında akla güvenmenin tehlikelerini gösterdi. Bu eserde, Bayle'in ilkesi, alaylı bir biçimde genişletilmiştir. Kitapta, Hıristiyanlığın temelden akla aykırı olduğu tezi işlenerek, eğer inanmak istersen bil ki iman sorununda muhakeme tehlikelidir, sonucuna varılır. Hem imana ermek,

hem muhakeme etmek birbirine zıt sonuçlar doğurur. Filozof, salt cismanî bilgelik yolunda ilerlediği içindir ki, ilâhî verimlilik ve gürlüğe yaraşırlıktan yoksun kalır. İncillere, dersini öğrenmekten başka bir şey yapması caiz olmayan bir küçük çocuk anlayışıyla, son derece ağır başlılık ve boyun eğişle inanılmalıdır. İsa, öğrettiği inançların incelenmesini önermemiştir; ilâhî görevinin kanıtlarını öğrencilerinin önüne sererek, bunlar rahatça inceleme ve değerlerini gereğince takdir edip ona göre kendisine bağlanmaları için onlara süre ve özgürlük vermemiştir; aslında öğrencileri de, bilgisiz kimseler olduklarından, öyle yapmak için gerekli güç ve yetenekten yoksundurlar. Dodwell, Protestanların durumunu da mantıksız bulmaktadır. Bütün insanlara kendi başlarına muhakeme etmek özgürlüğünü vermek ve aynı zamanda onların vâiz ile aynı görüşte olmalarını istemek öylesine bir düşünce birliği olur ki, bunu tasarlayacak düşüklükte aklı zayıf insanın bulunabilmesi, hele onu kabul ve uygulamaya kalkmak cesaretini gösterecek birinin çıkabilmesi, güç bir olasılıktır. Katolikler, «bu konuda, —bütün aklı başında insanlar gibi— Protestanlar aleyhine ayaklanarak onların bu mantıksızlığını mahkûm edeceklerdir; çünkü, kendileri, —Papanın yanılmazlığı gibi— yalnız bir mantıksızlık icat ettikleri halde, bunlar ortaya, ondan daha büyük bir mantıksızlık çıkarmışlardır.

SHAFTESBURY'NİN ÖNEMİ

Yazdıkları, —üslûbu dolayısıyle— tam bir unutuluştan kurtulmuş olan **Shaftesbury**'den de

bahsedeyim. Shaftesbury, en başta, ahlâk felsesi ile ilgiliydi. O dönemin dinden sapmış yazarlarının çoğu, yazılarında, doğa üstü dini yıkıcı bir eleştiriye tabi tutup hırpalayarak, —daha önceleri değindiğimiz— doğal din adını verdikleri bir görüşe ,yani dünyayı yaratan, onu doğa kanunlarına göre yöneten ve bizim mutluluğumuzu isteyen bir çeşit âkil Tanrıya inanan görüşe sarılıyorlardı. Esaslarını İlkçağ filozoflarından alan bu görüşü, —I. James zamanında— Lord Herbert of Cherbury, «Gerçek Üstüne» adıyla yazdığı Latince bir kitapla diriltmişti. Yaradancılar (deistler), bu esasın ahlâka uygun bir hayat için her bakımdan yeterli olduğuna ve Hıristiyanlığın bu konudaki buyruk ve tavsiyelerinin gereksizliğine inanıyorlardı. Shaftesbury, **Inquiry Concerning Virtue** (Erdem Üstüne İnceleme) adlı eserinde (1699), sorunu ele alarak, cennet ve cehennem tasarımının, —telkin ettiği bencil umut ve korkular dolayısıyle— ahlâkı bozduğunu ve insanın eylem ve hareketleri için tek değerli amacın, erdemin güzelliği olduğunu —kanıtlarla— ortaya koyar.

Yaradancılığı (deismi) bile, kabul edilmesi zorunlu bir ahlâk kuralı saymaz. Ona göre, tanrıtanımazların düşünceleri ahlâk esaslarına zarar vermez. Bununla beraber, evrenin hayır isteyen bir düzenleyicisi bulunduğuna inanmanın erdemli yaşamak için güçlü bir dayanak olacağı düşüncesindedir.

Shaftesbury, tam bir iyimserdir ve amaçlarla araçlar arasındaki hayrete şayan uygunluktan, örneğin, —bunun bir belirtisi olarak— bir

hayvanın diğeri için besin hizmeti görmesinden büyük bir ruhî doygunluk duymaktadır. Doğanın kızıl pençe ve dişleri ile, onu yaratan sanatçının şefkat ve hayırseverliğini uzlaştırmaya çare aramaz. «Aslına bakarsanız her şey iyidir ve güzel düzenlenmiştir.»

Tanrıtanımazlar, Shaftesbury'nin hatırı için, örümceklere yem olsun diye sinek yaratacak bir despotun hükmü altında bulunmaktansa, kör bir şansın merhametine bağlı kalmayı yeğ tutacaklarını söyleyebilirlerdi. Ancak bu, evrenin bir görünüşünden başka bir şey değildi ve 18. yüzyıl düşünürleri pek kafa yormuyorlardı üzerinde. Öte yandan, Eski Ahid'deki Tanrının karakteri de Shaftesbury'yi yadırgatıyordu. O, Kutsal Metne, doğrudan doğruya değil, ima ve alay yoluyla hücum ediyordu. Eğer bir tanrı varsa, onun, tanrıtanımazlardan çok, kendisini Yehova biçiminde tanıyanlara darılacağını, —üstü örtülü bir biçimde— söylüyordu. Plutarkos'un dediği gibi, «Benim için, Plutarkos kararsız, dönek, tez kızar köpürür, kinci bir adamdır diyeceklerine, Plutarkos adında hiç kimse yoktur, böyle bir insan hiç bir vakit var olmamıştır, desinler daha iyi.» Shaftesbury'nin önemi şuradadır: O, olumlu bir ahlâk kuramı kurmuştur; düşüncelerinde felsefî bir derinlik yoktur gerçi, ama 18. yüzyılın Fransız ve Alman düşünürleri üzerinde pek büyük etkileri olmuştur.

Bazı yönlerden yaradancıların (deistlerin) en yeteneklisi, —hiç kuskusuz— en bilgini **Middleton** idi. Middeleton, kiliseden ayrılmadı. Hıristiyanlığı, yarar bakımından savunur; Hıristiyan-

lık sahtekârlık bile olsa, onu yıkmak yanlış olur, der. Çünkü, bu din, kanunla yerleşmiştir ve arkasında uzun bir gelenek yatmaktadır; geleneğe dayanan bir dine de gerek vardır; bundan dolayıdır ki, Hıristiyanlığı kaldırıp yerine aklı koymak umutsuz bir iş olur. Bununla beraber, Middleton'un yazılarında, vahiy aleyhinde pek güçlü kanıtlar vardır. Bunların içinde en önemlisi, Hıristiyan mucizelerinin «serbest biçimde incelenmesi» hakkında olanıdır ki, bunda, o eski sorun yeniden ve tehlikeli bir biçimde tartışılmaktadır: Kilise, mucizeler yapmak gücünden ne zaman vazgeçti? Middleton'un yönteminden Gibbon'un nasıl yararlandığını az sonra göreceğiz.

BUTLER'İN YARATTIĞI KUŞKU

Yaradancıların (deistlerin) ileri gelen karşı koyucuları da, onlar gibi, akıl yolundan gidiyorlardı; ancak, akıl yolu, otoriteyi pek çok sarsıyordu. İmanın en ustalıklı savunması olan, piskopos **Butler**'in yazdığı (1736), **Analogy** adlı eserin, kuşkuları gidermekten çok, yeni kuşkular doğurmuş olmasından kuşkuya düşülmüştür. William Pitt üzerinde bu kitabın öyle bir etkisi oldu; —utilitarist olan— James Mill'i de dinden imandan eden o kitap olmuştur. Yaradancılar (deistler), münzel metinlerdeki adaletsiz ve zalim tanrının doğanın tanrısı olamayacağına kanıtlar gösteriyorlardı. Butler de, onlara doğayı gösterir: İşte bakınız, orada da zulüm ve haksızlık var, der. Bu cevap, Shaftesbury'nin iyimserliği aleyhinde pek güçlü bir kanıttı aslında; ancak, bununla, Butler'in aksini tanıtlamak istediği sonuç —yani adil ve hayır isteyen bir tanrı

yoktur sonucu— da açıkça kabul edilmiş oluyordu. Butler, geriye dönerek, bu kuşkucu tümdengelime sığındı: Biz, son derece bilgisiziz; her şey olasıdır, sonsuz cehennem azabı bile; şu halde, ihtiyata en uygun ve en güvenli olarak tutulacak yol, Hıristiyanlığa sarılmaktır. Bu muhakeme biçiminin, bazı değişikliklerle, Mekke ya da Tombuktu'da, herhangi bir din lehine kullanılabileceği ise kolayca anlaşılır. Demek ki, Butler, Pascal'ın muhakeme biçimini canlandırmış oluyordu: Aksine olasılıklar ne denli çok olursa olsun, doğruluğu yalnız bir tek olasılıkla sabit oldukça, insanın Hıristiyan olması kendi çıkarına uygun düşer; çünkü, batıl olduğu gerçekleşirse, ona inanmış olmakla hiç bir şey yitirmez; hak olduğu gerçekleşince de kazancı sonsuz olur. Butler, gerçi dinin doğruluğu lehindeki şansların olasılık düzeyine erdiğini tanıtlamak istiyorsa da, başvurduğu tümdengelim biçimi, düşünsel ve manevî değer bakımından, Pascal'ın kullandığı biçimin aynıdır aslında. Bu tümdengelim biçimi ile bir adım daha ileri gidilerek, Anglikanlıktan Katolikliğe kolayca geçilebilir: Fransa Kralı IV. Henri'nin de öne sürdüğü gibi, Katoliklerin kurtuluşa kavuşabileceklerini hem Katolikler, hem de Protestanlar onaylamaktadırlar; Katoliklerce, Protestanlar cezaya mahkûmdurlar; şu halde, selâmete, Katolikliğe sarılmakla erişilir ancak.[2]

İngiliz yaradancılarının (deist) bazıları üzerinde uzunca durdum; çünkü bunlar, İngiliz akıl-

(2) Butler'in yanıltmaca ve safsataları hakkında iyi bir fikir edinmek için şu esere bakmalıdır: **Benn**, Rationalism in the Nineteenty Century, cilt 1, sh. 138 vd.

cılık tarihinde önemli bir yer tutmakla beraber, —Bayle'in yanı sıra— hayli düşünceler atmışlar ortaya ve o düşünceler de, Manş'ın öteki yakasında zeki yazarlarca işlenerek, Fransa'nın okumuş ve aydın tabakalarının gözlerini kamaştırıp, büyülemiştir onları.

VOLTAIRE HIRİSTİYANLIĞA KARŞI ÇIKIYOR

Şimdi, **Voltaire** dönemine geliyoruz. Voltaire, içtenlikle bir yaradancı (deist) idi. Evrenin niteliği, onun bilinçli bir mimarca meydana getirilmiş olduğu düşüncesine dayanarak, insanların dirlik ve düzeni için de tanrının gerektiğini ileri sürüyor ve tanrıtanımazlığa şiddetle karşı çıkıyordu. Voltaire'in en büyük ve başarılı hizmeti, hoşgörü davası uğruna yaptığı etkili çabalarda ve batıl inançlara karşı açtığı sistemli mücadelede görülür. İngiliz düşünürlerinden, özellikle Locke ile Bolingbroke'tan, derinden derine etkilenmiştir. Bolingbroke, dinsizliğini hayatında, en yakın dostlarına bile açmamış, son derece gizli tutmuştu onu. Uzun süre, Fransa'da gurbet hayatı yaşamak zorunda kalmış, akılcı düşüncelerini içeren yazıları ancak ölümünden sonra yayınlanmıştır (1754). Edebî dehasıyla, İngiliz düşünürlerinin eserlerini bütün dünya için bir güç haline getiren Voltaire, Hıristiyanlık aleyhindeki mücadelesine, ancak 18. yüzyılın ikinci yarısının ilk yıllarında, —batıl inançlara dayanan eylemlerle dinsel baskılar Fransa'da bir skandal durumuna gelince— başladı. Katolik kilisesine, her alanda, alay ve hiciv yoluyla hücum etti. **Le tombeau du Fanatisme** (Bağnazlığın Mezarı) adlı küçük kitabında —ki 1736 yılında yazılmış,

1767'de yayınlanmıştır— dinini, —insanların çoğunun yaptığı gibi— inceleyip araştırmadan kabul eden kimseyi, boyunduruğa baş eğen öküze benzeterek, Kutsal Kitab'da aklın kabul edemeyeceği noktaları, Hıristiyanlığın ortaya çıkışını ve Kilise tarihinin akışını gözler önüne sermeye girişir; ve bunlardan, her aklı başında insanın Hıristiyanlığa karşı nefret duyacağı sonucunu çıkarır. «Cellâtlar eliyle korunan ve her yanı alevli kütüklerle çevrilmiş bulunan saçma ve kanlı bir dini yeğlemek için insan kör olmalıdır; öyle bir din ki, onu ancak onun sayesinde etkinlik ve servet sahibi olanlar beğenir, dünyanın yalnız küçük bir bölümünde kabul edilmiş olan bu dini yalın ve evrensel bir dine yeğ tutmak için insanın kör olması gerekir.»

Sermon des Cinquantes (Ellilerin Vaazı) ile **Questions de Zapata** (Zapata'nın Soruları) adlı yazılarında, Voltaire'in, Bayle'e, İngiliz din eleştiricilerine ne denli borçlu olduğu görülür; ne var ki, onun yazılarında, üslûp daha hafif, alay daha açıktır. Kutsal Kitap'daki coğrafya yanlışlarından bahsederken, «besbelli ki Tanrı, coğrafya bilgisinde güçlü değilmiş» der. Lût'un karısının arkaya bakmaktan ibaret olan «iğrenç cinayeti»ne ve bu yüzden bedeninin tuzdan bir sütuna dönüşmesine dikkati çektikten sonra, Kutsal Kitap'taki bu masalların irfanımızı artırmasa bile, ahlâkımızı düzeltmeye yarayacaklarını umabileceğimizi söyler. Hıristiyan inançlarını gözden geçirirken pek sevdiği yöntem, Hıristiyan ve Yahudilerin varlığını hayatında ilk kez işitmiş bir kimse tavrını takınmaktır.

İktidarca yasaklanan **Saul** (1763) adlı dra-

mında, Tanrının candan sevdiği Davud'un yaptığı çirkin hareketleri —bütün çıplaklığıyla— ortaya döker. Samuel'in Saul'u, Agag'ı öldürmemiş olmasından dolayı azarlamasını gösteren sahne, piyesin ruhu hakkında bir bilgi verebilir:

Samuel — Tanrı, seni kral yaptığına pişmandır; bunu bildirmek için beni sana gönderdi.

Saul — Tanrı pişman olmuş ha! Ancak, yanılanlar pişman olurlar. O'nun ebedî hikmeti akla aykırı olmaz. Tanrı'dan yanılgı çıkamaz.

Samuel — Yanlışlar işleyen bir kimseyi tahta geçirmiş olduğu için pişman olabilir.

Saul — Pekiy, yanılmayan kim var ki? Söyle bakalım neymiş kusurum?.

Samuel — Bir kralı bağışladın.

Agag — Ne! Erdemlerin en hayırlısı, Yahuda ülkesinde cinayet mi sayılıyor?

Samuel — (Agag'a) Sus! Kutsallıklara dil uzatma! (Saul'e) Saul, Yahudilerin eski kralı! Kadını, kızı, memedeki çocuklarıyla tüm Amalika halkını kılıçtan geçirmeni, Tanrı, benim ağzımla, sana emretmedi mi?

Agag — Hiç Tanrınız böyle bir emir verir mi? Yanılıyorsun, «Şeytan» demek istiyordun galiba!

Samuel — Saul, Tanrının bu emrine uydun mu?

Saul — Böyle bir emrin gerçek olacağını düşünememiştim. Ulu Varlığın başta gelen niteli-

ğinin iyilik olduğunu sanıyorum; merhametli bir yüreğin onu hoşnut etmeyeceğini de olası göremezdim.

Samuel — Yanıldın, imansız adam. Tanrı seni azarlıyor; hükümdarlık asâsı senin elinden alınarak başka ellere verilecek.

Hıristiyanlık dünyasında Voltaire'den daha fazla kin ve nefret uyandırmış —belki— hiç kimse yoktur. Onu, bir çeşit Deccal[3] sayıyorlardı. Bu da doğaldı; Voltaire'in hücumlarının etkisi pek büyük oluyordu çünkü. Ne var ki, onu, «yalnız yıktı, yıktığının yerine de hiç bir şey koymadı» diye kınayanlar vardır. Dar görüşlü olan bu kınamaya şöyle cevap verilebilir: Bir lağım, kente veba saçtığında, yeni bir lağım sistemi yapıncaya değin, onu o durumda bırakamayız, hemen ortadan kaldırırız. Voltaire zamanında, din, çevreye mikrop saçan bir lağım durumuna gelmişti, demek yanlış olmaz. Ama asıl doğru cevap şu olmak gerekir: Kültür ve —dolayısıyle— uygarlık, olumlu ve yapıcı buluşlarla olduğu kadar, eleştiri ve yadsımalarla da ilerler. Bir kimsede batıl düşüncelere, yanlış kanılara, sahtekârlıklara etkili bir biçimde hücum etmek gücü varsa, o gücünü kullanmak —eğer sosyal görevler bulunduğunu kabul ediyorsak— kendisi için sosyal bir görev olur.

ROUSSEAU'NUN DEVRİMCİLİĞİ

Yapıcı düşünce bahsine gelince, bunda da gene Fransız düşünürlerinin ileri gelenlerinden

(3) **Deccal.** Bir inanışa göre, kıyamete yakın bir zamanda çıkacağı söylenilen kötü bir kişi (Çev. notu).

olup özgürlük düşüncesinin gelişmesine başka bir yoldan hizmet eden **Rousseau**'yu görüyoruz. Rousseau da yaradancı (deist) idi, ama onun yaradancılığı, Voltaire'inki gibi değil, imanlı ve heyecanlıydı. Rousseau, Hıristiyanlığa, bir çeşit saygılı bir kuşkuculukla bakıyordu. Ne var ki, düşünce bakımından devrimci idi ve ortodoks inançtan tiksiniyordu; otoritenin her noktada aleyhinde idi. Rousseau'nun etkisi pek büyük oldu. Kilise adamları, —galiba— Voltaire'in alay ve yadsımalarından çok, Reousseau'nun kuramlarından korkmuşlardı. Rousseau, hayatının birkaç yılını, kaçak olarak geçirdi. Eğitim kuramına parlak bir hizmeti olan **Emile** 1762 yılında yayınlandı. Bu kitapta, «Savoyalı rahibin iman ikrarı» başlığı altında, dinden bahseden dikkate değer birkaç sayfa vardır ki, hem yazarın yaradancı (deist) inancını doğrular, hem de vahiy inancını ve ilâhiyatı reddeder. **Emile**, Paris'te, herkesin gözü önünde yakılmış ve yazarının tutuklanması için emir verilmiştir. Rousseau, dostlarının zorlamasıyla kaçar; ancak Cenevre'ye dönemez, çünkü Paris'i örnek alan Cenevre hükümeti onun kanton ülkesine girmesine izin vermez; o da Bern Kantonuna gider, ancak oradan da çıkarılır. Bunun üzerine, o dönemde Prusya'ya bağlı olan Neutchâtel Prensliği'ne kaçar. Devrin gerçek hoşgörü sahibi tek hükümdarı olan Büyük Friedrich, Rousseau'yu korur; ancak, yerel kilise adamları, hakkında karalamalarda bulunarak, aleyhinde koğuşturmaya girişirler; Friedrich'in himayesi olmasa, onu prenslik ülkesinden çıkaracaklardır. Bu yüzden, Rousseau, oradan da ayrılarak, İngiltere'ye geçer ve birkaç ay orada

kalıp, Fransa'ya döner ve hayatının sonuna dek hiç bir baskı ve koğuşturmaya uğramadan yaşar orada. Rousseau'nun dinsel düşünceleri, onun düşüncelerinin çok küçük bir bölümünü oluşturur. Rousseau'nun asıl cüretli sosyal ve siyasal kuramlarıdır ki, dünyayı ateşe verdi. Bu kuramlarını yayan **Contrat Social** (Toplum Sözleşmesi) adlı eseri Cenevre'de yakıldı. Gerçi ilkeleri, —bir an için bile— eleştiriye dayanacak şeyler değildir; doktrininin de, —insanları azgın birer bağnaz durumuna getirmek konusunda çok büyük bir güç taşması yüzünden— kötü etkileri bile olmuştur. Ancak, sınıf ayrıcalıklarını gözden düşürmesi ve devletin amacının bütün bireylerin refah ve mutluluğunu sağlamak olduğu düşüncesini zihinlere yerleştirmesi bakımından, bu doktrin, ilerlemeye çok hizmet etmiştir.

YARADANCILIĞIN REDDİ

Yaradancılık (deism), —ister Rousseau'nunki gibi yarı Hıristiyan, ister Voltaire'inki gibi Hıristiyanlığa karşı olsun— kum üstüne kurulmuş bir bina idi; öyle olduğu için de, Fransa'da, İngiltere'de, Almanya'da ortaya çıkan düşünürler onu temelinden yıktılar. Yaradancılık (deism), Fransa'da tanrıtanımazlığa giden yol üzerinde bir konak oldu. **Baron d'Holbach**'ın 1770 yılında çıkan **Système de la Nature** (Doğa Sistemi) adlı kitabı, Fransız okuyucularını hayretlere düşürdü; çünkü, bu kitapta, Tanrının varlığı ile ruhun ölümsüzlüğü yadsınıyor ve evrenin, kendi kendine hareket eden maddeden başka bir şey olmadığı anlatılıyordu.

Baron d'Holbach, **Diderot**'nun dostlarından-

dı. Diderot da yaradancılığı (deism) reddediyordu. Diderot'nun büyük eseri olan **Ansiklopedi**'de,[4] kilise aleyhinde en asî düşüncelere yer verilmişti. O çağın en ileri düşünürlerinin birçoğu, bu eserin yazılmasında, Diderot'ya yardım ediyorlardı. Ansiklopedi, yalnızca bilimsel bir başvurma kitabı değildi. Din düşmanlığı hareketini tam olarak temsil eden bir külliyattı. Bu eserin yayınlanmasından amaç insanları, «ilk günah»[5] inancına dayanan Hıristiyanlıktan çıkarıp, onlara yeni bir dünya görüşü vermek; dünyadaki kötülüklerin, insanların yaradılışındaki kusurlardan değil, bozuk kurumların, kötü eğitimin etkisinden geldiğini ve dünyanın insanlar için güzel bir duruma getirilmesinin olanaklı olduğunu telkin etmekti. İlgiyi dinin dogmalarından çekip toplumun düzeltilmesi yönüne çevirmek; insanların mutluluğunu vahye değil, toplum koşullarının temelinden değişmesine bağlı olduğu kanısını vermek: İşte, ayrı ayrı biçimlerde olmak üzere, Diderot ile Rousseau'nun gerçekleşmesi için uğraştıkları amaçlar bunlardı. Onların çalışmaları, ortodoks inançtan ayrılmayanları da etkiledi; hatta Kiliseyi bile etkisi altına aldı. Fransa'da Katolik Kilisesinin 18. yüzyıldaki durumu ile 19. yüzyıldaki durumunu karşılaştırırsanız, aradaki

(4) Diderot'nun başkanlığında, 18. yüzyıl Fransız düşüncesinin en ileri gelenlerinin katılmasıyla ortaya çıkan ve Fransız Aydınlanmasının en özgün başarısı olarak görülen eser. 1751 yılında yayınlanmış ve 35 cilt olarak 1780 yılında tamamlanmıştır (Çev. notu).

(5) Adem'in Havva ile beraber, Cennette yasak yemişi yiyerek işledikleri günah ki, bunun cezası olarak Cennetten kovulmuşlardır (Çev. notu).

farkı görürsünüz. Eğer Voltaire, Rousseau, Diderot ve onlarla beraber savaşan arkadaşları olmasaydı, 19. yüzyılda Katolik Kilisesinde görülen düzelme olabilir miydi? Lord Morley'den şu parçayı alıyorum: «Hıristiyan Kiliseleri, kendilerinden ayrılmış oldukları için, sistemli bir biçimde, insan ruhunun düşmanları diye sergiledikleri, insanlığa doğru yolu gösterenlerin yeni nurunu, daha mertçe olan ahlâk ilkeleri ile daha yüksek olan maneviyatlarını, —din kurallarının elverdiği oranda— hızla benimsemektedir.»

HUME'UN KUŞKUCU FELSEFESİ

İngiltere'de egemen olan yaradancı (deist) düşüncenin sonuçları, yaradancılığın (deismin) Fransa'daki sonuçlarının aynı olmadı düşünce yönünden. Bununla beraber, yüzyılın en büyük İngiliz filozofu olan **Hume**, kişi halinde bir Tanrının varlığını tanıtlamak için genellikle öne sürülen kanıtların tutar yanları olmadığını gösterdi. Önce, onun mucizeler hakkındaki görüşlerini anlatayım. Bu görüşler, Hume'un, **Essays on Miracles** (Mucizeler Üstüne Denemeler) adlı kitabı ile, felsefî eseri olan **Inquiry concerning Human Understanding** (İnsan Anlayışı Üstüne Araştırma) adlı kitabında bulunmaktadır. O zamana değin, ilâhiyatçı varsayımlardan bağımsız olarak, mucizelerin inanılabilir şeyler olup olmadığı, genel olarak incelenmiş değildi. Hume, her mucize olayının, düzenli ve yöntemli bir deneme ile karşılanması gerektiğini —aksi halde, o olayın mucize adına lâyık olamayacağını— ve bir mucizenin oluşunu tanıtlayabilmek için, denemeye aykırı düşmeyen herhangi bir olayın oluşunu

tanıtlamaya gerekli tanıklıktan daha güçlü bir tanıklığın gerekli olduğunu söyleyerek, şu genel kuralı koyar: «Bir mucizenin olduğunu tanıtlamak için öne sürülecek tanıklık öyle bir tanıklık olmalıdır ki, onun sahteliği, tanıtlanmak istenen mucize olayının kendisinden daha mucizevî olsun. Bu niteliği taşımayan bir tanıklıkla bir mucizenin tanıtlanması olanaksızdır.» Ancak, gerçekte sahteliği âdet ve doğa dışı bir olay olacak nitelikte bir tanıklık da bulunamaz. Tarihte hiç bir mucize göremiyoruz ki, akıl ve zekâları, görgü ve eğitimleri bakımından tanıklıklarının bizi aldatamayacağına kuşkusuz inanacağımız, sayıları da hayli yeterli insanların tanıklıkları ile tanıtlanmış olsun; öyle insanlar ki, başkalarını aldatmak olasılığı asla hatıra gelmeyecek derecede sağlam kafalı ve ahlâklı olsunlar; itibarları o denli yüksek olsun ki, herhangi bir yalancılıklarının sezilmesi, onları insanların gözünde pek kötü bir duruma düşürsün ve aynı zamanda tanıklık ettikleri olaylar o denli göz önünde olmuş olsun ki, hilelerinin keşfedilmemesine olanak bulunmasın. İşte, bu konuda, insanlarca yapılacak tanıklığın tam bir güvenle kabul edilebilmesi için bütün bu koşulların bulunması mutlak olarak gerekir.

Hume'un ancak ölümünden sonra yayınlanan **Dialogues on Natural Religion** (Doğal Din Üstüne Diyaloglar) adlı eserinde, gerek yaradancıların (deist), gerek Hıristiyanların Tanrının varlığını tanıtlamak için öne sürdükleri «amaç kanıtı»na hücum edilir. Bu kanıta göre, evrende bir amacın varlığını açıkça gösteren belirtiler, araçlarla amaçların sonsuz bir süreklilikle birbi-

rine uyması gibi durumlar vardır ki, bunlar ancak, evrenin pek güçlü bir zekânın tasarılarına göre yönetilmekte olması ile açıklanabilir. Hume, bu tümdengelime, zeki bir yöneticinin varlığı, yalnız başına bu sonuçları tanıtlamaya yeterli olmadığı esasına dayanarak, itiraz eder. Çünkü, bu kanıt, maddî evrenin karşılığında, onun nedeni olmak üzere, —birbirine bağlı düşüncelerden oluşan— ikinci bir sistemin olmasını gerektirir; oysa, böyle bir zihnî sistemin kendi varlığı da, maddî sistem gibi, tanıtlanmaya ve açıklanmaya muhtaçtır. Demek oluyor ki, böyle düşününce, —ister istemez— sonu gelmez bir nedenler ve sonuçlar silsilesi karşısında kalırız. Ne var ki, böyle bir tümdengelim kabul edilmiş bile olsa, bu, ancak, öyle bir Tanrının varlığını tanıtlamaya yarar ki, gücü insanınkinin üstünde olmakla beraber, gene de sınırlıdır ve eserleri de en yüce olgunluk düzeyinden çok uzaktır. Çünkü, daha yüksek bir ölçüye göre ölçülürse, bu dünya pek kusurlu çıkabilir. Evren, «bir çocuk Tanrının» ilk deneme taslağı olabilir ki, «sonra, —yaptığı bu üstünkörü eserden utanarak— onu yüzüstü bırakıvermiştir», ya da aşağı düzeyde bir tanrının eseri olabilir ki, daha yüksek bir düzeyde bir tanrının, onu bu işinden dolayı azarlayıp paylaması olasılığı vardır; ya da pek yaşlı bir tanrının eseridir ve vaktiyle vermiş olduğu ilk hızla, kendisinin ölümünden sonra, gelişigüzel devam edip durmaktadır. Tanrıların böyle tasarlanmasına meydan verecek bir tümdengelim ise, yaradancılığın (deism) ve Hıristiyanlığın amaçları için, yalnız yararsız olmakla kalmaz, —belki— hayli zararlı da olur.

Hume'un kuşkucu felsefesi, halk üzerinde, **Gibbon**'un **Decline and Fall of the Roman Empire** (Roma İmparatorluğunun Yıkılışı ve Çöküşü) adlı kitabı ölçüsünde etkili olmadı. İngiltere'de 18. yüzyılda çıkan birçok özgür düşünce ürünü yayınlar arasında, bu kitap, —bugün de geniş tabakalarca okunan— klasikleşmiş bir eserdir. Gibbon'un kitabının, Dr. Johnson'un bir kadın dostunun deyimi ile, «iki saldırgan bölümünde» (XV ve XVI. bölümler), Hıristiyanlığın ortaya çıkışı ile başarısının nedenleri, ilk kez, yalnız bir tarihsel olay olarak incelenmiştir. O zamanın özgür düşünceli yazarlarının çoğu gibi, Gibbon da, kendisini ve eserini koğuşturmaya uğramak olasılığından korumak amacıyla, resmî dinin inançlarına karşı, için için alaycı, görünüşte ise saygılı bir dil kullanır. Ne var ki, böyle bir tehlike olasılığı bulunmasaydı bile, resmî inancı acımasızca eleştirebilmek için, o, pek büyük bir doğallık ve sakinlikle kullandığı ince alay biçiminden daha keskin bir silah bulamazdı. Gibbon, Hıristiyanlığın zaferi, doktrininin aklı doyuran açıklığı ve büyük yapıcısının evreni kapsayan ezelî keremi ile açıkça izah edildiğini anlattıktan sonra, —konunun «şanına değen bir boyun eğişle»— ikinci derecedeki nedenleri incelemeye girişir. Dinin tarihini, Constantin dönemine kadar çıkarak gözden geçirir; ve bunu o biçimde yapar ki, —telkin ettiği düşüncelerle— bu konuda ilâhî bir müdahale varsayımın bütünüyle gereksiz olduğunu ve konunun olağan bir beşerî gelişmeden başka bir niteliği bulunmadığını ortaya koyar. Bu gelişmede ilâhî müdahale bulunduğu yolun-

daki görüşün —varsayılan— kanıtlarına karşı ileri sürülen apaçık itirazları, ince bir alayla reddeder gibi görünerek, sıralar. Kendisi Musa'yı ve İsrail peygamberlerini eleştirmez, ama «gnostiklerin dipsiz bilimleri» ile onlara ve otoritelerine karşı yapmış oldukları bütün itirazları birer birer sayar. Musa'nın şeriatında —yani Tevrat'ta— ruhun ölümsüzlüğü inancının atlanmış olduğunu belirtir ve bunun İlâhi Kerem'in leduni bir takdiri olarak niteler. «Hıristiyanlığa ilk girenlere karşı pek küstahça yöneltilen bilgisizlik ve ne idiği belirsizlik isnatlarını» bütünüyle reddedemesek bile «aşağılama amacıyla yapılan bu kötülüğü, bir ibret dersi konusu olarak kullanmalıyız» ve hatırlamalıyız ki, «ilk Hıristiyanların dünyasal durumlarını ne derece aşağı düzeyde görürsek, onların erdem ve başarıları karşısında o ölçüde hayran kalmaya vesile bulmuş oluruz» der.

Hele Gibbon'un, mucizeleri, salt tarih bakımından ele alması —ki bu noktada Middleton'a hayli borçludur— zihinleri büsbütün karıştıracak niteliktedir. Hıristiyanlığın ilk zamanlarında, «Doğa kanunları, Kilisenin yararına olarak, sık sık faaliyetten kalıyordu. Ancak, Yunan ve Roma'nın bilge insanları, o korkunç görünümden başlarını çevirerek, kendi gündelik işleri ile uğraşıyor, evrenin yönetiminde maddî ya da manevî bir değişikliğin ortaya çıktığından habersiz görünüyorlardı. Tiberius zamanında, tüm dünya, ya da —o denli olmasa bile— Roma İmparatorluğunun tanınmış üç eyaleti, üç gün doğa üstü bir karanlığa gömüldü. İnsanlık dünyasında hayret, merak ve iman uyandırmak gereken bu mu-

cize olayı, bir bilim ve tarih çağında bile, kimse farkında olmadan geçiverdi. Seneca'nın ve Büyük Plinius'un hayatta oldukları yıllara rastlayan bu olayı, onların görmüş ve ortaya çıkışı hakkında herkesten önce haber almış olmaları gerekirdi. Bu iki filozof, yazdıkları emek ürünü eserlerinde, yaşadıkları dönemde ortaya çıkan belli başlı doğa olaylarının tümünü, depremleri, havaküre de geçen olayları, kuyruklu yıldızları, güneş ve ay tutulmalarını yazmışlardır. Ancak, her ikisi de, dünyanın yaratılışından bu yana ölümlü gözlerin gördüğü harikaların en büyüğü olan bu olayı kitaplarına geçirmeyi savsaklamışlardır.» «Yüce Tanrı'nın eliyle, akıllarına değil, duygularına sunulan bu belirtiler karşısında, pagan ve filozoflar dünyasının gösterdiği bu derece kaygısızlığı nasıl mazur görebiliriz?»

Bunun gibi, her mümin, nasıl mucizelerin gerçekliğine inanıyorsa, her aklı başında insan da onların artık sona ermiş olduğuna inanır. Ancak, her devirde mucizelerin olduğuna tanıklık edenler vardır; her devrin tanıkları da, ondan önceki kuşağın tanıklarından daha az saygıdeğer insanlar değildir. O halde ne zaman sona ermiştir bu mucizeler? Nasıl oluyor da, son gerçek mucizeleri görmüş olan kuşak, ondan sonra ortaya çıkan düzenbazlıkları asıl mucizeden ayırt edemiyor? İnsanlar, «ilâhî sanatçının üslûbunu» çabucak unutuyorlar mı yoksa? Bütün bunlardan şu sonuç çıkar: Mucizenin gerçek olanı ile sahtesini birbirinden ayırmak olanaksızdır. Ancak, ilk müminlerin kolay inanır ya da «uysal yaradılışlı» olmaları gerçek ve din davası için hayırlı olmuştur. «Modern zamanlarda ise, en dindar ruhlu in-

sanlara bile, için için, —hatta ellerinde olmadan— bir kuşkuculuk gelip çatmıştır. Onların doğa üstü gerçekleri kabul etmeleri, bir onamadan çok, soğuk ve edilgin bir uyma ile olmaktadır. Uzun zamanlardan beri doğanın değişmez düzenini görmeye, ona saygı duymaya alışmış olan aklımız ya da o değilse bile hayal etme yetimiz, Tanrının görünür eylemi ile karşılaşmaya, onu kavramaya yetecek biçimde hazırlanmamıştır.»

Gibbon, bilgi topladığı kaynaklar üzerinde, sonraki yüzyılda yapılan o pek ince eleştirisel çabalardan yararlanma olanağından doğaldır ki, yoksun bulunuyordu; ne var ki, onun Hıristiyanlığın ilk dönemi ile ilgili ahdî ve geleneksel tarih aktarmaları hakkında ustaca yaptığı sergilemeler, birçok önemli noktaları bakımından, bugün bile, değerlerini —tam olarak— korumaktadırlar. Öyle sanıyorum ki, Gibbon'un topları, sonraki kuşakların zeki kafaları üzerinde, Voltaire'in oklarından daha etkili oldu. Çünkü, onun eseri, Ortaçağ'la ilgili büyük bir tarih kitabı olduğu için, okunması zorunlu sayılmakta idi; en dini bütün olanlar bile onu okumadan edemezlerdi; öyle olduğu için de etkisi sürüp gidecekti.

18. yüzyılın ilk yarısında, ilâhiyat tartışmalarının, münzel din doğal dinle uzlaşabilir mi, uzlaşamaz mı? sorunu üzerinde yoğunlaştığını görmüştük. Bu bahiste, yaradancıların (deistler) yaptıkları saldırılar, yüzyılın ortasında, —nefesi kesilmişçesine— sona ermiş; ortodoks imandan yana olanlar da, bunlara karşı doyurucu cevaplar vermiş oldukları kanısına varmışlardı.

Ancak, yalnız vahyin akla uygun bir şey olduğunu göstermek yetmiyordu; bunun —aynı zamanda— gerçek bir olay olduğunu ve sağlam tarihî temellere dayandığını da tanıtlamak gerekiyordu. Hume ile Middleton'un mucizeler hakkındaki eleştirilerinin sonucu olarak, bu sorun —tüm sivriliğiyle— ortaya çıktı. Buna en ustaca cevabı, —1794 yılında yayınlanan— **Evidences of Christianity** (Hıristiyanlığın Açıklıkları) adlı eseri ile **Paley** verdi. O devrin din savunmaları içinde, —hiç bir değeri kalmamış olmakla beraber— bugün de okunan tek kitaptır bu. Paley'in ilâhiyatı, ortodoks düşüncelerin, —bilinçsiz de olsa— o dönemin ruh ve anlayışından nasıl renk aldıklarını belirten bir örnektir. Paley, **Natural Theology** (Doğal İlâhiyat) adlı eserinde, Tanrının varlığını, amaç kanıtına dayanarak, —Hume'un bu kanıt hakkındaki eleştirilerine hiç aldırmadan— tanıtlıyordu. Nasıl bir saat görülünce, onun varlığından bir saatçinin varlığı hatıra gelirse, bunun gibi, doğadaki düzenden de ilâhî bir yapıcının varlığı çıkarılır. Paley, doğadaki düzenin örneklerini en çok insan bedeninin yapısında ve organlarında buluyordu. Ona göre, Tanrı, işlenmesi hayli zor bir malzeme üzerinde çalışan pek hünerli bir yaratıcıdır. Paley'in Tanrısı —Leslie Stephen'in dediği gibi— «insan gibi uygar olmuştur; bilimsel zihniyet ve ustalık kazanmıştır; mekanik ve kimya alanındaki buluş ve yaratma yeteneği Watt ve Priestley'den üstündür; yani, Tanrı, Watt ile Priestley'in birer meşale olarak görüldüğü o dönem insanlarının hayallerindeki biçime göre yaratılmıştır.» Bu çeşit bir Tanrının varlığı tanıtlanınca, artık mucizeleri kabul

için zorluk kalmaz. Yeni Ahid'deki mucizelerin gerçek olduğunu tanıtlamak için de, Paley, Resullerin onlara, gözleri ile görerek, inanmış olduklarını söyler; çünkü, eğer inanmamış olsalardı, yeni din uğruna bunca fedakârlığa ve azaba katlanırlar mıydı? Paley'in kanıtlama biçimi, —her şeye gücü yeten— Tanrı davasını üstüne almış cerbezeli bir avukatın savunmasını andırır.

THOMAS PAİNE

18. yüzyıl İngiliz yaradancı (deist) yazarlarının listesi, —kendinden önce gelenlerin hepsinden daha çok tanınmış olan— **Thomas Paine** adı ile son bulur. Paine, —İngiltere'de— Norfolk'ludur. Amerika'ya göç etmiş ve Amerikan Bağımsızlık Savaşında çok önemli bir rol oynamıştır. İngiltere'ye dönünce, 1791 yılında, **Rights of Man** (İnsan Hakları) adlı eserini, iki bölüm olarak yayınladı. Ben, burada, yalnızca dinde düşünce özgürlüğünü inceliyorum; çünkü, bu özgürlük, genel düşünce özgürlüğünün termometresi sayılabilir. «İnsan Hakları» adlı eserin yayınlandığı dönemde, ilâhiyatta olduğu gibi, politikada da devrimci düşünceler yayınlamak tehlikeliydi. «İnsan Hakları», monarşik hükümet biçimini suçlayarak, temsile dayanan demokrasiyi desteklemek ve savunmak için yazılmış bir eserdi. Kitap, ucuz bir baskısı da çıkarıldığı için, korkunç biçimde satıldı; ve hükümet, yoksul tabakaların da kolayca elde edebileceklerini görünce, eser ile yazarı hakkında koğuşturma yapmaya karar verdi. Paine, bunun üzerine, Fransa'ya kaçtı, Calais'de, halk tarafından, alkışlarla ve pek parlak bir bi-

çimde karşılandı; daha sonra milletvekili seçilerek, mecliste Calais'yi temsil etti. 1792 yılı sonlarında vatana ihanet suçu ile itham edilerek mahkemeye verildi. Bu suçlama, kitabındaki bazı düşünceler yüzündendi: «Veraset usulüne dayanan hükümetlerin hepsi, nitelikleri gereği, birer istibdattır»; «Hollanda'dan, Hanover'den, Zelle ya da Braunschweig'den adam çağırdığı için, İngiltere'nin kendi haline gene kendisinin güleceği günler uzak değildir» (III. William Hollanda'dan, I. George Almanya'dan çağrılarak İngiliz tahtına geçirilmişti, onlar ima ediliyor); «yılda bir milyon gidere mal olan o adamlar ise, yurdun ne kanunlarından anlarlar, ne dilini bilirler, ne de çıkarlarını tanırlar, yeterlik ve yetenekleri de bir polis komiserine gerekli olandan daha yüksekte değildir. Eğer yönetim böyle ellere bırakılabiliyorsa, onun pek yalın ve kolay bir şey olması gerekir, ve bunun için de, İngiltere'nin her kasaba ve köyünde, amaca uygun adam bulunabilir.» Paine'in avukatlığını Erskine üstüne aldı ve söz özgürlüğünü pek yetkin bir biçimde savundu.

Ve şöyle dedi: «Zorlama, doğal olarak, direnmeyi doğurur; bu da, hakkın zor kullanan tarafta olmadığını gösteren pek anlamlı bir kanıttır. Lukianos'un şu güzel masalını hep hatırlarsınız, efendiler: Jupiter ile bir köylü gezmeye çıkmışlardı, hem yürüyorlar, hem de, —büyük bir serbestlik ve teklifsizce— yer ve gök işlerini konuşuyorlardı. Jupiter, hep köylüyü kandırmaya çabalıyor, o da söylenenleri dikkatle dinleyerek kabul ediyordu. Bir ara köylü duraklar, işittiği bir sözü onaylayamaz, doğruluğundan kuşku duyduğunu söyler. Jüpiter de kızar ve o anda köylüyü yıl-

dırımla tehdide başlar. Buna karşı, köylü de, «Ha, bak şimdi anladım, Jüpiter» der, «görüyorum ki haksızsın, çünkü sen hep haksız olduğun zaman yıldırımlarını kullanmaya kalkarsın!.» İşte, benim davam da böyle. İngiliz milleti karşısında hakkımı tanıtlayabilirim; ama otoritenin yıldırımlarına karşı koymak elimden gelmez.»

Paine, suçlu sayılarak, kanun dışı edildi. Ne var ki, çok geçmeden, bir suç daha işledi: Robespierre'in kararı ile Paris'te hapse atıldığı zaman yazmaya başlamış olduğu **The Age of Reason** (Akıl Çağı) adlı —Hıristiyanlık aleyhindeki— eserini yayınladı (1794 ve 1796). Kitapta, Hıristiyanlığın kurtuluş inancı ile Kutsal Kitab'a, —hiç bir sakınma ve perdeleme gereksinmesi duymadan— açık bir dille hücum ediliyordu. Eser, İngiltere'de yayınlanan bu çeşit kitaplar içinde, önemli olan ilk eserdi; üstelik, halk kitlelerinin okuyup anlayacağı bir dille yazılmıştı. Ayrıca, Kutsal Kitap hakkındaki eleştirileri, daha önceki yaradancıların (deistler) biçim ve üslûbuna uygun olmakla beraber, Paine, astronomi biliminin ortaya koyduğu evren anlayışı ile Hıristiyanlığın evren inancı arasındaki uzlaşmaz zıtlığı, ilk kez, —büyük bir güçlülükle— gösteriyordu bu kitabında.

«Gerçi yaşanabilecek dünyanın yalnız üzerinde yaşadığımız bu dünya olduğu inancı doğrudan doğruya Hıristiyanlıktan doğmuş değilse de, Tevrat'ın dünyanın yaradılışı hakkında anlattıkları, Havva ve elma öyküsü ve bu öykünün İncil'de büründüğü sonuç, yani Tanrı'nın oğlunun ölümü bahsi, öylesine işlenmiş ve geliş-

tirilmiştir ki, o inancın tersine, yani Tanrı'nın hiç olmazsa yıldızların sayısınca dünyalar yaratmış olmasına inanmak, Hıristiyan inanç sistemini birden gülünç bir duruma düşürür ve insanın kafasında o inancı hallaç pamuğuna çevirir. Bu iki inancın aynı kafada saklanmasına olanak yoktur; ve ikisine de inandığını sananlar, ne biri, ne de ötekisi hakkında bir düşüncesi olmayanlardır.»

Ateşli bir yaradancı (deist) olduğu ve doğayı Tanrı'nın âyeti olarak gördüğü içindir ki, Paine, kanıtını, daha bir güçle ortaya koyabilmişti. Eski Ahid'in bazı öykülerini ele alarak şöyle diyordu: «İnsan idrakinin en yüce gücü ile ancak bir parçası keşfedilebilen o kavranmaz Bütün'ü yöneten varlığın ululuğunu gönül gözü ile temaşaya daldığımız zaman, bu çeşit bayağı öykülere Tanrı kelâmı demekten utanmamız gerekir.»

Paine'in kitabı, 18. yüzyılın, inançla ilgili sorunlarda kişisel muhakeme hakkını ve kanıta karşı, zorla değil, gene kanıtla karşılık verme gerekliliğini kabul eden, —hayran olunacak— din adamları arasında **Piskopos Watson**'un bir cevap yazmasına neden oldu. Bu cevabın adı, hayli anlamlıydı: **An apology for the Bible** (Kutsal Kitap İçin Bir Savunma). III. George, bu ad dolayısıyle, «Kutsal Kitab'ın da savunmaya gereksindiğini ilk kez işitiyorum» demişti. Piskoposun savunması zayıftı ve Paine'in Kutsal Kitap'la ilgili eleştirilerinden birçoğuna —ki bunlar, Kutsal Kitap'ta yanılma olmaz inancını yıkmak amacıyla yapılmıştı— karşı uysal davrandığı dikkate çarpıyordu.

Hiç kuşkusuz, «Akıl Çağı» adlı eserinin halk yığınları arasında korkunç biçimde yayılmasının bir sonucu olarak, «Kötülükleri Ortadan Kaldırma Derneği» diye bir kuruluş, kitabın yayımcısı aleyhinde koğuşturma yapılmasını istemeye karar verdi. Ülkenin yönetim makamlarını elinde tutan sınıf mensupları arasında dinsizlik geneldi aslında. Ne var ki, bunlar, dinin halk yığınları için çok gerekli olduğuna ve halk kitleleri arasında dinsizliği yaymak amacıyla yapılacak her hareketi tepelemek gerektiği düşüncesindeydiler. Yoksul halkı kurulu düzene boyun eğdirmek için din eşsiz bir araç sayılıyordu. Şu nokta dikkate şayandır ki, daha önceki akılcılardan —Woolston olayı bir yana— tek ceza gören Peter Annet adında bir okul öğretmeniydi. Annet, halk arasında özgür düşünme ilkesini yaymaya girişmesinden dolayı, «şeytanca» düşünceler yaymak suçu ile teşhir ve ağır işlerde çalıştırılma cezasına mahkûm edilmişti (1763). Paine, tüm halkın her türlü yeni düşünceyi öğrenmeye hakkı olduğunu ve kitabını böyle düşünceleri onlara ulaştırmak amacıyla yazdığını açıkça söylemişti. İşte, kitabının ortadan kaldırılmasını gerektiren de bu olmuştu. Mahkemede, hâkim, savunmaya engel olmak için her önlemi aldı. Kitabın yayımcısı bir yıl hapse mahkûm edildi.

Bu, Paine'in uğradığı koğuşturmaların sonuncusu değildir. 1811 yılında, «Akıl Çağı»nın üçüncü bölümü çıkınca, kitabı yayınlayan Eaton, on sekiz ay hapse ve her ay da bir kez teşhir edilmeye mahkûm oldu. Hâkim Lord Ellenborough, kararını tebliğ ederken «imanımızın temeli olan kitabın gerçeklerini yadsımaya asla olanak ta-

nınamaz» dedi. Şair Shelley, Lord Ellenborough'-ya acı bir mektup gönderdi: «Bay Eaton'a azap vermekle onu kendi dininize döndüreceğinizi mi sanıyorsunuz? İşkencelerinizle belki ona kendi inançlarınızı kabul ettirebilirsiniz, ama siz onları inanılır bir duruma getirmedikçe, onlara kendisini inandıramazsınız, onları inanılır bir duruma getirmek ise gücünüzün çok üstündedir. Böylesine çabalarla taptığınız Tanrıyı hoşnut edeceğinizi mi sanıyorsunuz? Eğer öyle ise, bazı milletlerin kendisine insanlar kurban ettiği ifrit, uygar toplumun Tanrısından daha az barbar olacaktır!» diyordu o mektupta. 1819 yılında, Richard Carlisle «Akıl Çağı» yayınladığı için büyük bir para cezası ödemeye ya da üç yıl hapse mahkûm oldu. Para cezasını veremediği için üç yıl hapiste yattı. İşlerini yöneten eşi ile kız kardeşi o kitabı satmayı sürdürdükleri için, çok geçmeden, onlar da para ve hapis cezalarına mahkûm oldular; kendileri ile beraber yayınevinin bütün satıcıları da hapse atıldı.

Kitabın yayımcıları İngiltere'de bu acıları çekerken, yazar da Amerika'da bağnazlığın hışmına uğradı ve ömrünün son yıllarını ona zehir etmek için elden gelen her şey yapıldı.

ALMANYA'DA AYDINLANMA VE KANT

Almanya'da aydınlanma devri 17. yüzyılın ortasında başlar. Alman devletlerinin çoğunda, düşünce, İngiltere'dekinden daha az özgürdü. Büyük Friedrich'in babasının zamanında filozof Wolff Prusya'dan çıkarıldı; Wolff'un, Çin bilgesi Konfüçyüs'ün ahlâk ilkelerini, ancak Hıristiyanlığa yapılması gerek olan derecede öğmüş olma-

sıydı gerekçesi de. Friedrich tahta çıkınca, filozof Prusya'ya döndü ve o hükümdarın hoşgörülü yönetimi sayesinde, Prusya, komşu ülkelerde düşüncelerinden dolayı koğuşturulan yazarlar için bir sığınak oldu. Friedrich, birçok İngiliz akılcılarıyla aynı kanıdaydı. Bugün de oldukça yaygın bir kanıya göre, özgür düşünce halk için yararlı bir şey sayılmıyordu; halk, felsefî düşünceleri anlayacak yetenekte değildi çünkü. Almanya, İngiliz yaradancıları (deistler) ile Fransız özgür düşünenlerinden ve Spinoza'dan etkilenmişti. Ne var ki, o devirde, Alman akılcı yayını içinde özgün ve ilginç sayılabilecek hiç bir şey yoktur. Yalnız **Edelmann** ile **Bahrdt**'ın adları anılabilir. Edelmann'ın, Kutsal Kitab'ın gökten indirilmiş olması inancına karşı hücumlarını içeren eserleri birçok şehirlerde yakıldı; Berlin'e gidip Friedrich'in himayesine sığındı kendisi de. Bahrdt ise, zamanın diğer yazarlarının hepsinden daha saldırgan bir dil kullanıyordu. Önceleri bir vâiz iken, giderek ortodoks inançtan ayrılmıştı. Yaptığı Yeni Ahid çevirisi yüzünden Kilise ile meslekî bağlantısı kesildi. Son yıllarını hancılıkla geçirdi. Örneğin halk arasında rağbet kazanmış olan «Kutsal Kitap Hakkında Mektuplar»ın, ilâhiyatçılar arasında uyandırdığı kızgınlık ve kine bakılırsa, önemli etkileri olmuş yazdıklarının.

Bununla beraber, Almanya'nın bu yüzyıldaki aydınlanma hareketi, doğrudan doğruya akılcılık propagandası için yapılan yayınlardan çok, edebiyat ve felsefe alanında kendisini gösterir. En büyük edebiyat ustaları olan Goethe —ki Spinoza'dan çok etkilenmiştir— ile Schiller, kiliselerin dışında kaldılar ve onların yazıları ile

devrin bütün edebî hareketi, insan hayat ve deneyimlerinin en özgür bir biçimde incelenmesi ve açımlaması doğrultusunda yürüdü.

Bir Alman düşünürü bütün dünyayı sarstı: Filozof **Kant. Kritik der Reinen Vernunft** (Salt Aklın Eleştirisi) adlı eserinde Kant, Tanrının varlığı ile ruhun ölümsüzlüğünü salt akıl yoluyla tanıtlamaya kalkışınca, ister istemez çelişmelere düşeceğimizi kanıtlarla gösterdi. Amaç esasına dayanan kanıt ile bütün doğal ilâhiyat tümtümdengelimleri hakkındaki yıkıcı eleştirileri Hume'un yaptıklarından daha ayrıntılı ve tamdır. Felsefesi, sistem bakımından farklı olmakla beraber, bilginin alanını deneme ile çevrelediği için, pratik sonuçları açısından, Locke'unkinin aynıdır. Gerçi Kant, önceleri ön kapıdan geri çevirmiş olduğu Tanrı düşüncesini, daha sonra —ahlâkın yararına olarak— arka kapıdan sessizce içeriye almaya kalkıştı ise de, başarılı olmadı bu girişimi. Kant'ın felsefesi, —Tanrı adını yaradancı (deistik) görüşten pek farklı bir anlamda kullanan yeni birtakım düşüncelere yol açmış olmakla beraber— aklı otorite boyunduruğundan kurtarmak yolunda ileri atılmış pek önemli bir adım oldu.

VII

AKILCILIĞIN İLERLEMESİ
(19. Yüzyıl)

BİLİM İLERLİYOR

Kopernik'in araştırmalarının müjdelediği modern bilimin temeli, 17. yüzyılda atılmıştır aslında: Kopernik'in kuramı o yüzyılda tanıtlandı, genel çekim kanunu o yüzyılda bulundu, modern fizik ile kimya bilimleri yine o yüzyılda kurulmaya başladı. Kuyruklu yıldızların ne oldukları anlaşıldığı için, bunları Tanrının kızgınlığının bir belirtisi olarak görmekten vazgeçildi. Ne var ki, Protestan ülkelerde, bilimin ilâhiyata —iradî olmadan— baş düşman kesilmesi için birçok kuşakların geçmesi gerekiyordu. 19. yüzyıla değin anlaşmazlık, —dünyanın hareketleri gibi— ikinci derecede noktalar üzerinde kalıyor ve bilim bakımından tanıtlanmış gerçekler Kutsal Kitab'a aykırı düşünce, Kutsal Metinler yeniden yorumlanarak, aradaki uyuşmazlık kolayca ortadan kaldırılıyordu. Ne var ki, dikkati çeken olaylar gitgide çoğalıyor ve bunlar, —bilim bakımından açıklanmamış olmakla beraber—, Kutsal Kitap'taki söylentilerin inanılma değerlerini tehdit eder gibi görünüyordu. Eğer Nuh'un Gemisi ve

Tufan öyküleri gerçekse, nasıl oluyor da Amerika'da ve Okyanus adalarında yüzmeyi ve uçmayı beceremeyen hayvanlar bulunabiliyordu? Ya eski dünyada bulunmayan yeni hayvan türlerinin yeni dünyada bulunmasına ne ad verilmeliydi? Avustralya'nın kanguruları nasıl olup da düşmüşlerdi oraya? İtibarda olan ilâhiyata göre, bunların, dinle uzlaşabilecek tek açıklama biçimi, yaratma eyleminin Tufan'dan sonra da sık sık yinelenmiş olduğunu varsaymaktı. 18. yüzyıl bilim adamlarının, dinî otoritenin zor ve baskısı ile karşılaştıkları alan «doğa bilimleri» oldu. İsveç'te **Linnaeus**, Fransa'da **Buffon** böyle baskılarla karşılaştılar. Buffon, dünyanın oluşumu hakkında, **Histoire Naturelle** (Doğal Tarih) adlı eserinde ileri sürdüğü varsayımları geri almak (1749) ve Kutsal Kitap'taki yaradılış bahsine —tam bir imanla— inandığını açıklamak zorunda kaldı.

JEOLOJİNİN KATKILARI

19. yüzyıl başlarında **Laplace**, «nebula» varsayımına dayanarak, evren hakkındaki kuramını ortaya koydu. Ne var ki, kuramının vardığı sonuçlar, —kendisinin Napolyon'a söylediği gibi— Tanrı varsayımına gereksinme bırakmıyordu. Öyle olunca da, hayli öfke uyandırdı kitabı. Laplace'ın kuramına göre, dünyanın ve güneş sisteminin oluşumu için fiziksel bir sürecin uzun zamanlar boyunca sürmüş olması gerekiyordu. Ne var ki, bu görüş kötü bir âkıbete uğramadı; Kutsal Kitab'daki «Tekvin» bahsinin haysiyeti, küçük bir zekâ hüneri ile korunabiliyordu çünkü. Kutsal Kitab'ın Yaradılış ve Tufan öyküleri için

jeoloji daha korkunç bir düşmandı. Fransız doğa bilgini **Cuvier**'nin, her kez yeni bir yaratma eylemini gerektiren alt üst oluş kuramı, Tanrının müdahalesi inancının —bir süre için— saklı tutulmasına yaradı; **Lyell** de, **Principles of Geology** (Jeolojinin İlkeleri) adlı —1830 yılında yayınladığı— eserinde, dünyanın oluşumunun, hâlâ sürmekte olan alelâde olay ve süreçlerle açıklanabileceğini göstermekle, gerçi alt üst oluş kuramını yıktı, ama yaratma eyleminin sürüp gitmekte olduğuna dayanıyordu gene de. Ancak, 1863 yılındadır ki, Lyell **Antiquity of Man** (İnsanın Eskiliği) adlı eseriyle, insan soyunun yeryüzünde —Kutsal Kitap'taki kayıtla uzlaşması olanaksız derecede— çok eski zamanlardan beri yaşamakta olduğunu uluorta meydana çıkardı. Kutsal Kitap'taki dünya ile bitki ve hayvanların yaratılmasına ilişkin kayıtları, o Yahudi masalındaki «gün» kelimesini uzun bir devir olarak anlamak suretiyle, bilimin vardığı sonuçlarla uzlaştırabilmişti. Ne var ki, böyle bir yöntemi, insanın yaratılmasına uygulamak olanaksızdı. Çünkü, yaratılış tarihi, kutsal metinde kesinlikle belirlenmişti. 17. yüzyılda, bir İngiliz din adamı, o tarihi, büyük bir ustalıkla hesap ederek, şövle saptamıştı: İlk insan, Tanrı tarafından, Milâddan önce 4004 yılı ekiminin 23'üncü günü sabah saat 9'da yaratılmıştır. Kutsal Kitap'taki tarihler esas alınmak üzere yapılacak hiç bir hesap da, o olayı, zaman bakımından, bundan daha geriye götüremezdi aslında. Jeolojinin ortaya koyduğu sonuçları, başka kanıtlar da doğruluyordu; ne var ki, Yaradılış hakkındaki Yahudi masalını, jeoloji, bir daha onarılamayacak biçimde yıkmaya, tek başına yet-

mişti. Onu kurtarabilmek için Tanrının, salt insanları aldatmak amacıyla, birtakım yanıltıcı kanıtlar yaratmış olduğunu varsaymaktan başka çare kalmıyordu.

DARWIN DÜNYAYI SARSIYOR

Jeoloji, Kutsal Kitab'ın yanılmazlığı inancını sarsmakla beraber, Âdem ile Havva'nın tarihten önceki zamanlarda yaratılmış olmasını kabul edilebilir bir varsayım gibi bırakıyordu. Ancak, burada da, zooloji ortaya çıkarak, insanın kökenini aydınlattı. İnsanı da içine almak üzere, hayatın yüksek biçimlerinin, aşağı düzeydeki biçimlerin gelişmesiyle ortaya çıkmış oldukları eskiden beri tahmin edilmekteydi. Ve ileri kafalı düşünürler, bugünkü evrenin, —doğa üstü hiç bir müdahale ile kesintiye uğramaksızın— bir sürecin ürünü olduğu ve bunun, —düzenli biçimde hüküm süren— doğa kanunları ile açıklanabileceği sonucuna varmışlardı. Ne var ki, doğa kanununun cansız madde âlemi üzerindeki etkisi sabit görünmekle beraber, bilimin, çeşitli türde hayvan ve bitkilerin doğuş nedenlerini, doyurucu biçimde açıklamaktan âciz kaldığı sürece, hayat âlemi, ilâhî müdahale kuramının değerini tam olarak koruduğu bir alan sayılabiliyordu. Bunun içindir ki, 1859 yılında, **Darwin'in Origin of Species** (Türlerin Kökeni) adlı kitabının yayınlanması, yalnız bilim alanında değil, bilim ile ilâhiyat arasındaki mücadelede de bir niyrengi noktası oldu. Bu kitap ortaya çıktığında, Piskopos Wilberforce, pek doğru olarak, «doğal ayıklanma ilkesi Tanrının kelâmı ile uzlaştırılamaz» demişti; ve Ingiltere'de olsun, Almanya ve Fran-

sa'da olsun, ilâhiyatçılar, Tanrının tahtından indirilme tehdidi ile karşılaştığını sezerek, feryada başladılar. **Descent of Man** (İnsanın Doğuşu) kitabının yayınlanması (1871), onları yeniden feryada sürükledi; çünkü, insan türünün, aşağı düzeyde hayvanlardan başlayan şeceresine ilişkin tanık ve kanıtlar bu kitapta, pek ustaca sıralanmıştı. Kutsal Kitap, insanı Tanrının, kendi suretinde olarak yarattığını söyler. Darwin ise insanın maymundan geldiğini anlatıyordu. Ortodoks inanca bağlı olanların bu konudaki duygularına Gladstone'un şu sözü tercüman olabilir: «Evrim denilen esasa göre, Tanrı yaratmak zahmetinden kurtulduğu gibi, değişmez kanunların hükmüne göre de evreni yönetmek işinden uzaklaştırılıyor.» Bu, işten uzaklaştırma, Spencer'in düşüncesine göre, Newton'un çekim kanununu bulması ile başlamıştı. Darwin, bugün kabul edildiği gibi, türlerin kökeni sorununu tam olarak açıklayabilmiş değilse de, yaptığı araştırmalarla doğa üstü müdahale kuramını allak bullak etmiş ve —yetkili birçok düşünürün yandaş oldukları— cansız şeyler gibi, canlı varlıkların da sürekli bir gelişmeye tabi olduğu düşüncesini doğrulamıştır. Böylece, Yaradılış ve Âdem'in Cennetten koğulması inancının temelinden bir direk daha çekilmiş oldu ve kurtuluş inancı da ancak, kendisine dayanak olan bu Yahudi masalından ayrı ve bağımsız bir inanç durumuna getirilerek kurtarılabildi.

Darwinizm adı verilen yeni görüşün, gücü sınırsız bir aklın yönetimi altında olarak, doğada, amaçlarla araçlar arasında uygunluk bulunduğu kuramını itibardan düşürmekte büyük etkisi ol-

du. Amaç kanıtının Tanrının varlığını tanıtlamaya elverişli olmadığını Hume ile Kant'ın mantıkları göstermişti; doğada hayat süreçlerinin gözlemi ise, o kanıtın dayandığı esasın, yani doğa ile sanat arasında benzeşim bulunması düşüncesinin asıl kendisini yıkıp yere serdi. Böyle bir benzeşimin bulunamayacağını bir Alman yazarı (Lange) somut bir biçimde gösterdi. İnsan bir tarladaki tavşanı vurmak isteyince, tarlanın çevresine çepeçevre tüfek dizerek bunların tümünü birden ateşlemez; kendisine bir konut edinmek isteyen kişi de, önce koca bir kent yapıp, sonra evlerden birini kendisine ayırarak geri kalanları toptan harap olmaya terketmez. Öyle yaparsa, ona ya deli ya da aptal deriz; çünkü bu yaptıklarının, araçları amaçlarla uzlaştırmakta ustalık sahibi, güçlü bir akla delâlet edecek işler olmadığı çok açıktır. Bu hareketler ise, doğanın yaptıkları ile aynı türden işlerdir. Hayatın yayılması için, doğa acımasızca savurganlıkta bulunur. Tek bir hayat meydana getirmek için hesapsız tohum harcar. «Amaca varma oranı binlercesinin içinde birdir; yıkım ve iflâs kural hükmündedir. Böylesine çapaçul işleyen bir süreç bir zekâ eseri ise, o zekânın son derece aşağı düzeyde bir şey olması gerekir. Ortaya çıkarılmış olan eser, bir amaç ürünü sayılırsa, o da ancak amaç sahibinin yeteneksizliğine delâlet edebilir. Örneğin insan gözünü alınız. Ünlü bir bilim adamı, **Helmholz** şöyle diyor: «Bir optik ustası onu bana bir alet diye yollamış olsaydı, gönderdiği şeyi kendisine geri yollar ve işçiliğinde gösterdiği özensizlikten dolayı kendisini kınayarak, paramı geri isterdim.» Darwin, olayların, bir

amaçla meydana getirilmiş değil de, belki koşulların, mutad olmayan biçimde, bir araya gelmelerinin sonucu olarak açıklanabileceğini göstermiştir.

Doğadaki olaylar, değişmez kanunlara uyarak, birlikte var olan ve birbiri ardınca giden sentezlerdir. Bu kesin hükümlü önerme, 19. yüzyılın ilk yıllarında bir bilim aksiyomu olarak kabul edilmişti. Onu bilimsel tümevarımın dayandığı temel diye formül biçiminde ifade eden **Mill** (System of Logic, 1848) idi. Bu önermenin anlamı şudur: Herhangi bir anda tüm evrenin durumu, ondan önceki anda olan durumunun sonucudur; bu iki durum arasındaki nedensel ard arda geliş, nedenle sonuç arasındaki ilişkiyi yok edecek ya da değiştirecek herhangi bir müdahale ile kesintiye uğramaz. Eski Yunan filozoflarından bazıları, bu ilkeye bütünüyle inanıyorlardı; modern bilimin her alanındaki çabalar, bu ilkenin doğruluğunu ortaya koymuş gibi görünüyor. Ancak, bunu, böyle mutlak bir hükümle ifade etmeye gerek yoktur. Son zamanlarda bilim adamları o aksiyomu ihtiyatlı bir dille ve daha az dogmatik biçimde ifade etmeden yanalar, yani, onu yalnızca bir postulat (konut) olarak tanımak eğilimindeler; öyle bir postulat ki, evreni onsuz bilimsel olarak kavramak olanaksızdır; ayrıca, bilim adamları, onu bir nedensellik kanunu gibi değil —çünkü nedensellik düşüncesi zihinleri metafiziğe götürür— yalnızca denemede tek örneklilik ilkesi olmak üzere kabul etmeyi daha uygun buluyorlar. Bununla beraber, nasıl kendilerinden öncekiler nedensellik kanunu için istisna kabul etmiyorlardıysa, bunlar da tek ör-

neklilik ilkesi için istisna kabul etmekten yana değiller.

HEGEL'İN YAPTIĞI HİZMET

Gelişme düşüncesi, yalnız doğaya değil, insanın ruhuna ve —düşünce ile din de girmek üzere— uygarlık tarihine de uygulanmıştır. Bu düşünceyi, ilk kez, yöntemli bir biçimde bütün evrene uygulayan bir doğa bilgini değil, bir metafizikçi oldu: **Hegel.** Hegel'in anlaşılması son derece zor felsefesi, düşünceler üzerinde öylesine geniş ve derin etkilerde bulunmuştur ki, —birkaç kelime ile de olsa— bu felsefeden bahsetmek gereklidir. Hegel'e göre, tüm varlık, —kendi verdiği bir adla— mutlak bir «idea»dan ibarettir. Mekânı ve zamanı olmayan bu mutlak «idea», —varlığının kanunu gereği olarak— evrenin oluş süreci içinde, önce doğa biçiminde, sonra da, —kendi varlığının bilincine ererek— bireysel ruhlarda akıl olarak belirir. Bundan dolayıdır ki, Hegel'in sistemine mutlak idealizm adı verilmiştir. Düşünceler üzerinde çekici bir etkide bulunması da, galiba, bu sistemin —büyük ölçüde— 19. yüzyıl düşüncesi ile uyumlu bulunmasından ileri geliyordu; çünkü, bu sistem de, evrenin oluş sürecini, doğada olsun, akılda olsun, aşağıdan yukarıya doğru zorunlu bir gelişme gibi görüyordu ve dolayısıyle de 19. yüzyılın düşüncesi ile uyumlu oluyordu. Ne var ki, Hegel'in doğa ve akıl için kabul ettiği —aşağıdan yukarıya doğru— gelişme görüşü, aslında sınırlı idi. Hegel, bu süreci bir bakıma fiilen tamamlanmış gibi görerek, ilerde daha da gelişmesi olasılığını hesaba katmıyordu. Zamanının diğer düşünürleri ise dikkatlerini o

yöne çevirmekteydiler. Ancak bizi burada ilgilendiren nokta, Hegel'in sisteminin «idealist» olduğu ve bundan dolayı evrenin açıklanmasını maddede değil, düşüncede bulduğu halde, materyalist sistemler gibi, onun da ortodoks inancı yıkma eğiliminde olmasıdır. Ne var ki, Hegel'in felsefesinin Hıristiyanlığa arka çıktığını ileri sürenler de vardır. Böyle bir düşünceye yol açan da, Hegel'in Hıristiyanlığın, en yüce din olduğu için, en yüce felsefenin —yani kendi felsefesinin— bazı düşüncelerini noksan biçimde ifade eden görüşleri içerdiği yolundaki sözleri; ve gene kendisinin —kişilik kavramının, mutlak düşüncesi ile uzlaştırılamayacak bir sınırlılık ifade etmesine karşın— bazen mutlak «idea»dan, sanki dışarda bir kişiliği varmış gibi bahsetmiş olmasıdır. Ancak bu konuda şu noktayı da göz önünde tutmalı: Hıristiyanlığa nasıl bir değer tanırsa tanısın, Hegel, o dini, salt zihnî ve felsefî olarak tepeden bir bakışla gördüğü içindir ki, vahiy ile gökten indirilmiş bir gerçek olarak değil, yalnız felsefenin erişebileceği gerçeğe —bir noktaya kadar— bir yaklaşma olmak üzere ele almaktadır. Ve az çok bir güvenle söylenebilir ki, Hegel'in büyüsüne kapılan insan, kendisini, vahiy ile gökten indirilmiş bir din gereksinme ve arzusundan kurtaran bir evren kuramına kavuşmuş duygusuyla dolar. Bu filozofun Almanya'da, Rusya'da ve öteki ülkelerde bütün etkisi, ortodoks inanca çok aykırı düşüncelerin doğmasına ettiği hizmette görülür.

COMTE VE SPENCER

Hegel, aslında saldırgan olmadı, yüksekte

durdu, yukardan baktı. Çağdaşı olan Fransız **Auguste Comte** da toplayıcı bir sistem tasarlamıştı; ancak o, saldırgan davranarak, evreni açıklamanın eskimiş, hükmü kalmamış bir biçimi saydığı ilâhiyatı tümüyle reddetti. Comte, metafizikle beraber, Hegel'in temsil ettiği bütün düşünceleri de reddediyordu; çünkü ona göre, bunların hepsi yararsızdı, metafizikçiler hiç bir şeyi açıklayamıyor, yalnız olayları soyut terimlerle tasvir ediyorlardı. Yine ona göre, evrenin kökeni ile varlığının nedeni sorunları aklın idrak gücünün erişemeyeceği konulardı. Nedenler ile sonuçların ve birlikte var oluş olgularının araştırılması ve incelenmesiyle uğraşan bilim, ilâhiyatı da, metafiziği de iptal etmiştir; toplumun gelecekteki ilerleyişine de, —yalnız ve yalnız denemenin verileri ile ilgilenen— bilimsel görüş rehberlik edecektir. Comte, dinin toplumsal bir zorunluk olduğuna inanıyordu ve —ortadan kalkmaya mahkûm olduklarını söylediği ilâhî dinlerin yerine geçmek üzere— yeni bir din icat etmişti: İnsanlık dini. Bu dinin dünyanın büyük dinlerinden ayrılan yanı, onda hiç bir doğa üstü ya da akıl dışı iman konusunun bulunmamasıydı ve bundan dolayı da yandaşı pek az oldu. Ancak Comte'un «pozitif felsefesi»nin büyük etkileri oldu, İngiltere'deki etkisi de az olmadı; orada, bu felsefenin ilkelerini özellikle Frederic Harrison yaydı ki, 19. yüzyılın ikinci yarısında otoriteye karşı akıl davasının yorulmak bilmez savunucularından biri olmuştur o.

Diğer bir toplayıcı sistemi de, bir İngiliz, **Herbert Spencer** ortaya koydu. Onun sisteminde de, —Comte'unki gibi— bilime dayanılıyor ve

—«nebula» durumundaki bir evrenden başlanarak— hem fizik, hem de psişik ve sosyal bakımlardan, bilinebilir olan bütün evrenin nasıl ortaya konabileceği gösterilmeye çalışılıyordu. Spencer'in **Synthetic Philosophy** adlı eseri, İngiltere'de ilerleme düşüncesinin yayılmasında —belki başka etkenlerin hepsinden çok— etkili oldu.

ERNST HAECKEL

Evren hakkındaki yapılmış bir başka açıklamadan da bahsetmem gerekiyor: Bu, İena Üniversitesi eski profesörlerinden zooloji bilgini **Ernst Haeckel**'in açıklamasıdır. Onun, **Natürliche Schöpfungsgeschichte** (Doğal Yaradılış Tarihi) adlı eseri (1868), Darwin'in «İnsanın Doğuşu» adlı eseri ile aynı niteliktedir ve aynı konuyu inceler. Büyük bir ilgiyle karşılanan bu kitap yirmi kadar dile çevrildi. **Westraetsel** (Evren Denen Anlaşılmaz) adlı kitabı da (1899) aynı derecede rağbet gördü. Haeckel de —Spencer gibi— ilerleme düşüncesinin, yalnız doğa tarihine değil, insan uygarlığına ve düşüncesine de uygulanabileceğini söyler. Spencer ile Comte'dan ayrıldığı nokta şudur: Onlar, doğal olayların ötesinde bilinmez bir gerçek bulunduğuna inandıkları halde, Haeckel böyle bir şey kabul etmez. Haeckel'e karşı çıkanlar, onun kuramına materyalizm damgasını vurmuşlarsa da yanlıştır hükümleri. Çünkü, Spinoza gibi o da, madde ile ruhun, beden ile düşüncenin, —Tanrı adını verdiği— son gerçeğin birbirinden ayrılmaz iki yanını oluşturduğuna inanır; ve kendi felsefesini Spinoza'nın felsefesiyle bir tutar. Sisteminin mantıkî sonucu olarak da, maddî atomlarda düşünme niteliği

bulunduğunu varsayar. Fizik evren hakkındaki düşüncesi, —eskimiş ve sonradan itibardan düşmüş olan— mekanik maddeciliğe dayanır. Ancak Haeckel'in, —kendi verdiği adla— **monism**'i sonradan yeni bir biçime sokulmuş ve bu biçimiyle Almanya'da hayli geniş etkileri olmuştur. İlerde bu monistik hareketinden ayrıca bahsedeceğim.

DETERMİNİZM TARİHE UYGULANIYOR

Doğa gibi, insanın eylemleri ile tarihinin de sıkı bir biçimde nedensellik kanununa bağlı olması, Comte'un temel ilkelerinden biridir. İngiltere'de 1855 yılında yayınlanan iki psikoloji kitabı (Bain'in «Senses and Intellect»i ile Spencer'in «Principles of Psychology»si), iradî eylemlerimizin, neden ve sonuç zincirlerinin kaçınılmaz sonuçları olmalarından dolayı, tümüyle belirlenmiş olduklarını söylüyordu. Ancak iki yıl sonra **Buckle**'ın **History of Civilisation in England** (İngiltere Uygarlık Tarihi) adlı —değer ve itibarı çok sürmemiş olan— eserinin ilk cildi yayınlanınca, bu davada onun etkisi daha derin oldu; çünkü, eserin yazarı, determinizm ilkesini tarihe uygulamayı denemişti. İnsanlar, birtakım sâiklerin gereklerine göre hareket ederler; sâikler de, kendilerinden önceki olayların sonuçlarıdır. İmdi, «önce ortaya çıkmış olan olayların, hareketlerinin tabi olduğu bütün kanunlarla birlikte, hepsini birden bilebilseydik, onların doğrudan sonuçlarının tümünü, meydana gelişlerinden önce, yanılmaz bir kesinlikle söyleyebilirdik.» Demek oluyor ki, tarih kesintisiz bir nedenler ve sonuçlar zinciridir yalnızca. Raslantının yeri yoktur tarihte; çünkü bu deyim, bilgilerimizdeki

eksik noktalara verilen bir addan başka bir şey değildir. Buckle, Tanrının varlığını kabul eder; ancak tarihte onun etkisine yer vermez. Buckle'ın kitabı, insanların eylemleri nedenler kanununa tabi değildir kuramına çok büyük bir darbe indirdi.

ANTROPOLOJİNİN BULGULARI

19. yüzyılın son yıllarında antropoloji bilimi büyük bir ilgi uyandırdı. İlk insanların durumu üstüne —Darwinizmden ayrı ve bağımsız olarak— araştırmalar sonunda görüldü ki, insanın yüksek bir durumdan aşağı bir duruma inmiş olmasına kanıt olabilecek hiç bir şey yoktur; bulunan kanıtlar —tersine— insanın, bayağı bir hayvanlık durumundan yavaş yavaş yükselerek insanlaşmış olduğunu göstermektedir. Dinî inançların kökenleri hakkında yapılan araştırmaların sonuçları ortodoks kafalarda huzursuzluk yarattı. Tylor, Robertson, Smith ve Frazer gibi etnografya ve karşılaştırmalı din araştırıcılarının çalışmalarından şu anlaşıldı: Hıristiyanlığa özgü sayılan mistik düşünceler ile dogma ve rit'lerin benzerleri, —kaba bir biçimde de olsa— ilkel dinlerde de bulunuyor. Hıristiyanlığın mistik nitelikteki Eucharist âyini[1] ile puta tapanların bazılarında rastlanan, ölen mabudun etini yemek riti arasında benzerlik bulunduğu gibi, Hıristiyanlığın temelini oluşturan insan biçiminde bir tanrının ölüp sonra dirilmesi ve dünyaya mucizevî bir biçimde bir kurtarıcı gelmesi inançlarına benzeı inançların ilkel kavimlerde de bulunması, bu araştırmaların imanları şiddetle sarsan sonuçlarındandır. O sonuçların geçerli ve yürürlükte-

ki ilâhiyat üzerinde, kendi başlarına öldürücü bir etkileri olamayacağı söylenebilir. Örneğin, Hıristiyanlıkta vahiy ile gökten indirilmiş bu düşünce ve inançların yeni bir anlam kazandığı ve Tanrının, «kemâli hikmetinden», insanların eskiden beri alışık oldukları —inananları zalimce âyinlere sürüklemelerine ve batıl olmalarına karşın sürüp gitmelerine gene Tanrının rıza gösterdiği yadsınamayan— inançlardan yararlanarak, onların batıl inançlarına, kendilerinin anlayabilecekleri bir tertip çerçevesinde, insanın kurtuluşunu sağlamaya yarar bir biçim vermiş olduğu ileri sürülebilir. Böylesine bir açıklama ile doyacak kafada insanlar vardır; ancak dinî inançların kökenleri hakkındaki yeni araştırmaları okuyan azınlıktaki kimselerin çoğunun kafasında Hıristiyanlığı öteki dinlerden ayırdığı varsayılan özelliklerin silinip gitmiş olması da olası.

Antropoloji de içine girmek üzere, bilim alanındaki ilerleyişin genel sonucu olarak, evren hakkında tutarlı bir görüş ortaya çıktı. Bilimsiz devirlerin düşünceleri ile evrenin insan için yaratılmış olması gibi, kendini beğenmişlikle dolu bir tasarıma dayanan Hıristiyan inanç sisteminin bu görüşte —akla uygun biçimde— tutunabileceği bir nokta yoktu. Paine'in daha yüzyıl önce sezdiği bu durum şimdi büsbütün kendisini

(1) Rahibin kutsadığı şaraba batırılmış ekmek ya da hamursuzu yiyen ve o şaraptan içen Hıristiyanın İsa'nın etinden yemiş ve kanından içmiş ve böylece kendi varlığına onun ilâhî varlığını katmış olacağı inancı ile kiliselerde yapılan bir âyin (Çev. notu).

göstermişti. Ancak, bu uyuşmazlığı, her kafa aynı biçimde anlamıyordu; dereceler ve farklar vardı anlayışlarda. Birçokları, bilimin ortaya koyduğu kanıtlar sayesinde yeryüzünde insanın eskiliği hakkında Kutsal Kitap'taki kayıtların yanlışlığının tanıtlanmış olduğunu kabul ediyorlarsa da, evren hakkındaki bilimsel görüş ile ilâhiyatçı görüş arasındaki bu uyuşmazlığı önemsemiyorlardı.

Bu kafada olanlar için, bilim, yalnız bazı noktalarda başarılı saldırılarda bulunmuşsa da, bunları önemsememekte büyük bir mahzur yoktu. Bilim, Kutsal Kitab'ın yanılmazlığı hakkındaki eski inanışı tutulamaz bir duruma getirmiş, Yaradılış ve insanın Cennetten çıkarılması inanışlarını büsbütün yıkmıştır. Eğer din ile çarpışan gerçekler, yalnız doğal bilimler çerçevesi içinde kalanlar olsaydı, Hıristiyanlık, Kutsal Kitab'ın otoritesi kuramını değişikliğe uğratmak ve Kurtuluş inancına yeni bir biçim bulmak suretiyle, doğa üstü olmak savını korumaya olanak bulabilirdi. Kevnî nedensellik kanununun denemeden çıkarılmış bir varsayım olduğu ve denemeye tarihin tanıklıklarının da girmesi gerekeceği önermelerine dayanarak, Yeni Ahid'deki mucizelerin apaçık tanıklığını —Yeni Ahid esinlenmiş bir metin sayılmasa da, o tanıklıkların değeri bâki kalacağından— hesaba katmak gerektiği çıkarılabilirdi. Ne var ki, bu sağlam zemin de, tarihî eleştiri usulünün sonuçları karşısında dayanamadı, çöktü; çünkü tarihî eleştiri usulü, 18. yüzyılın «sağduyu» eleştirisinden daha öldürücü oldu.

Kutsal Kitap'taki kayıtların, salt tarihî belgeler gibi ele alınarak, yöntemli bir biçimde incelemeden geçirilmesi, 19. yüzyılda yapılır. Gerçi, bu alanda daha önce de bazı şeyler yapılmıştı. Örneğin **Spinoza** ile, eserleri yakılmış olan Fransız **Simon**, bu konuda öncülük etmişlerdi; Eski Ahid üzerinde yapılan ilk modern eleştiri de —Paris'te tıp profesörü olan— **Astruc**'ün çalışmaları ile başlamış bulunuyordu. Eski Ahid'in «Tekvin» kitabı yazarının bu kitabı meydana getirmek için kullandığı çeşitli belgeleri birbirinden ayırmaya yarayan önemli bir ipucunu işte bu Astruc buldu (1753). Çağdaşı olan Alman Yeni Ahid bilginlerinden **Reimarus**, İsa'nın yeni bir din kurmaya hiç bir istek göstermemiş olduğu hakkındaki modern hükme herkesten önce varmış ve Yuhanna İncili'ndeki İsa'nın öteki İncil'lerdekinden farklı bir kimse olarak belirdiğini göstermişti.

Ancak, 19. yüzyılda, Alman bilginlerince, Homeros ile Roma tarihinin ilk zamanlarına iliskin kayıtlar üzerinde uygulanan eleştiri yöntemleri, Kutsal Kitap incelemelerine de uygulanmaya başladı. Bu nitelikteki çalışmalar, en çok Almanya'da görülür. Tevrat'ı Musa'nın yazmış olduğu hakkındaki geleneksel bilgi, büsbütün yitirdi geçerliğini. Bu konuda incelemelerde bulunanların hepsinin birleştikleri bir hükme göre, Tevrat, en eskisi M.Ö. 9, en yenisi M.Ö. 5. yüzyılda olmak üzere, çeşitli devirlere ilişkin birçok belgelerin bir araya getirilmesinden meydana gelmiş ve sonraları, buna, ufak tefek eklemeler de yapılmıştır. Bu konuda, bir İngiliz, Natal Piskoposu

Colenso da, —belirli bir amaçla olmamakla beraber— önemli bir hizmette bulundu. Tevrat'taki belgelerin en eskisinin Tekvin kitabının ilk bölümündeki bir fıkra olduğu kabul ediliyordu; ancak, M.Ö. 5. yüzyıla ilişkin olduğu tanıtlanabilen «Lavililer Şeriatı» bahsi ile o fıkranın yakın bir ilişkisi bulunduğu görülüyor ve bunu açıklamak da zor oluyordu. Colenso, 1862 yılında, **Pentateuch and the Book of Joshua Critically Examined** (Tevrat ile Yeşua Kitabının Eleştirili İncelenmesi) adlı eserinin ilk bölümünü yayınladı. Colenso'nun Eski Ahid'deki tarihî bahislerin doğruluğundan kuşku duymasına, Hıristiyanlığı kabul etmiş bir Zulu'nun sorduğu zekice sorular olmuştu. O Zulu, Colenso'ya, «yeryüzünde, sıcak ülkelerden, soğuk ülkelerden, irili ufaklı bütün hayvanların, kuşların, sürüngenlerin, dişili erkekli, çifter çifter, Nuh'un gemisine girmiş ve Nuh'un da, —yırtıcı hayvanlar ve kuşlar da olmak üzere— bunların hepsine yem ve yiyecek sağlayabilmiş olduğuna» gerçekten inanıp inanmadığını sormuştu. Bunun üzerine Piskopos, esinli kitaplardaki bahislerde geçen sayıları kontrol ederek doğruluk derecelerini incelemeye girişti. Sonuç, bunların tarihî değerlerini ortadan kaldıracak ölçüde olumsuzdu. Mucizeler bahsi hesaba katılmamak —çünkü kendisi mucize olanağına karşı çıkmıyordu— üzere, İsrailliilerin Mısır'da ve çölde oturmalarına ilişkin hikâyeler, tümüvle, saçmalıklar ve olanaksızlıklarla dolu idi. Colenso'nun kitabı, İngiltere'de bir kızgınlık fırtınası kopardı, kendisine «mel'un piskopos» dediler; ancak, eserinin Avrupa kıtasında gördüğü ilgi çok farklı oldu. Colenso'nun Tevrat ve Yeşua'da ta-

rihî olmadıklarını tanıtladığı parçalar, zihinleri karıştırmış olan bahislerle ilgili idi ve eleştirmenler onun bulduğu sonuçlardan, Lâvîliler Şeriatı bahsine bağlı olan bu bölümlerin de M.Ö. 5. yüzyıla kadar yaklaşması gerektiğine hükmettiler.

Eski Ahid'e ilişkin araştırmaların en çok hayrete düşüren sonuçlarından biri de, Yahudilerin kendilerinin bile, dinî geleneklerine özgür bir anlayışla bakmış olduklarının meydana çıkmasıdır. Birbirini izleyen ve sonradan birbirine örülmüş olan belgeler, daha önceki geleneklerin ilâhî bir kaynaktan doğduklarına kuşku duymamakla beraber, onların otoritesi önünde boyun eğmemiş olan kimselerce yazılmıştı. Yalın eğilimleri bakımından —çünkü bunlar, başka başka devirlerin anlayışlarını temsil etmektedirler— değil, bazı yönlerden maddî olarak da tutarsız olan bu karmakarışık Yahudi belgeleri yığınını şaşmaz bir otorite değerinde gören yalnız Hıristiyanlar olmuştu. Eski Ahid'i oluşturan diğer kitapların çoğu da bu yöntemle incelenince, bunların kökeni ve niteliği hakkında ortaya gene ortodoks görüşlere zıt sonuçlar çıktı. 19. yüzyılın ikinci yarısında bulunmuş olan Babil belgelerinden, birçok noktalar hakkında, yeni bilgiler elde edildi. Bu buluşların en eskisi (1872) olup Tufan öyküsünü Yahudilerin Babil mitolojisinden almış olduklarını belirten belge büyük bir heyecan uyandırdı.

Yeni Ahid'in modern eleştirisi, **Baur** ile **Strauss**'un eserleriyle başlar. Strauss'un **Das Leben Jesu, Kritisch Bearbeitet** (İsa'nın Eleştirel Olarak İşlenmiş Hayatı, 1835) adlı eserinde, do-

ğa üstü hiç bir görüşe yer verilmemiştir. Bu kitap, büyük bir başarı kazanmakla beraber, korkunç itirazlara da uğradı. Bu iki akılcı yazar, Hegel'in etkisi altındadırlar. Gene o sıralarda Yunan - Lâtin edebiyatı bilginlerinden **Lachmann** da, Yeni Ahid'in, Yunanca metnini, ilk kez, eleştirel bir yöntemle inceleyip yayınlayarak, bu biçimdeki eleştirinin temellerini attı. O zamandan beri bir yüzyıla yakın bir süre içindeki çalışmaların —genellikle kabul edilmiş— kesin sonuçlarından bazıları şunlardır:

1. Modern eleştirileri okuyup da, İsa'nın dört biyografisinden her birinin bağımsız bir eser olduğu ve anlattığı olaylar için kendi başına tanıklık edebileceği hakkındaki eski görüşe katılmakta devam eden hiç bir zeki insan yoktur. Bunların iki ya da çoğunda ortak olan ve aynı deyiş biçimiyle yazılmış bulunan bölümlerin aynı kaynaktan geldikleri ve —hepsi birden— tek bir tanık olabileceği kabul edilmiştir.

2. İlk İncil'in, İncil'lerin en eskisi olmadığı gibi, bunu yazanın da Çömez Metta olmadığı kabul edilmiştir. Markus İncili'nin İncil'lerin en eskisi olduğu hakkındaki —genele yaklaşan— bir kanı vardır. Birinci İncil gibi, aktardığı olayları kendi gözü ile görmüş bir adamın yazmış olduğu varsayılan dördüncü İncil'i kimin yazmış bulunduğu hâlâ anlaşmazlık konusudur. Ancak, eski varsayıma bağlı olanlar bile, bu İncil'de İsa hakkında ortaya konan kuramın öteki üç İncil'de anlatılanlardan çok farklı olduğunu kabul ederler.

Sonuç şu oluyor ki, İsa'nın hayatına, onun

zamanında yaşayarak, geçen olayları gözleriyle görmüş olanlarca tanıklık edilmiş olduğu artık söylenemez. En eski İncil (Markus İncili), çarmıha gerilme olayından —en az— otuz yıl sonra yazılmıştır. Eğer o kitapta aktarılan doğa üstü olayların gerçekliğini tanıtlamak için böylesine otuz yıllık —gecikmiş— bir tanıklık geçerli sayılırsa, bu çeşit doğa üstü olaylar arasında inanmakta haklı olmayacaklarımız pek az kalır. Gerçekte otuz yıllık bir ara da büyük bir fark değildir; çünkü efsanelerin oluşumu için çok fazla bir zamana gereksinme olmadığını biliriz. Doğu'da öyle mucizeler işitirsiniz ki, daha bir gün önce olmuştur. Dinler, daima efsanelerden dokunmuş örtüler içinde doğar. Salomon Reinach'ın dediği gibi, Hıristiyanlığın doğuşu öyküsü gerçekten tarihî bir şey olsaydı, işte asıl bu durum bir mucize olurdu.

İlk üç İncil'in —her türlü peşin yargıdan uzak olarak— incelenmesinden çıkan zihin bulandırıcı diğer bir sonuç da şudur: Eğer İsa'nın, İncillerde yazılı sözlerini gerçekten kendisi söylemişse, bunlardan onun, yeni bir din kurmak düşüncesinde olmadığı anlaşılır. Aslında İsa, dünyanın sonunun pek yakın olduğuna da inanmaktadır. Şimdi, İncil eleştirilerinde en önemli sorun ise, İsa'nın bütün öğrettiklerini bu aymazlığın belirlemiş olması olasılığı. Öyle görünüyor.

Otoriteye bağlanarak kabul etmekle yükümlü tutulduğumuz inançların en önemlisi olan ruhun ölümsüzlüğü inancını bilgi alanındaki ilerlemenin hiç aydınlatmamış olduğu söylenebilir. Fizyoloji ile psikoloji, sinir sistemi bulunmaksı-

zın düşünebilen bir ruh kabul etmenin güçlüğü üzerinde ısrarla durmaktadır. Ruhî olayların bilimsel olarak incelenmesiyle, ölülerin «ruhları»nın var olmakta devam etmediğini öğrenmenin olanaklı olacağına umutla inanabilenler de vardır. Eğer böyle bir ruhlar dünyasının varlığı meydana çıkarılabilseydi, bu, Hıristiyanlığın bugüne değin yediği darbelerin en ağırı olurdu. Çünkü, gerek onun, gerek diğer bazı dinlerin en büyük çekiciliği, —başka bir yoldan araştırıp öğrenemeyeceğimiz— bir gelecek hayat vadetmelerindedir. Eğer, ölümden sonra varlığın devamı tanıtlanıp, bu da, genel çekim kanunu gibi, bilimsel bir gerçek niteliğini kazanırsa, kaynağını gökten alan dinler güçlerini ve etkinliklerini yitirirler. Çünkü, böyle bir dinin varlığının bütün hikmeti, onun bilimsel olaylara dayanmamasındadır. Bildiğim kadarıyla, ispiritizma denemeleri yaparak ölülerin ruhları ile gerçekten konuştuklarını sananlar, bu konuşmayı, vehimden başka bir şey olmadığı halde, deneme ile tanıtlanmış bir olay olarak gördükleri için, din ile ilgilenmeye hiç gerek duymuyorlar. Bilgiye ermiş oldukları için, kendilerini imandan yana doygun sayıyorlar.

Bilim ile tarihî eleştirinin ortodoks inançlar üzerinde son bir yüzyıl içinde yaptığı hasarlar karşısında uysalca boyun bükülmediği gibi, kullanılan silah da yalnız tartışmadan ibaret kalmamıştır. **Strauss**, Tübingen'deki profesörlüğünden yoksun bırakılarak, meslek hayatı perisan edildi. **La vie de Jésus** (İsa'nın Hayatı) adlı heyecan uyandıran eserinde doğa üstü düşünce ve inançlara yer vermeyen **Ernest Renan**, bundan

dolayı Collège de France'daki kürsüsünü yitirdi. **Büchner**, evreni doğa üstü düşüncelerle açıklamaya kalkışmanın boş bir çaba olduğunu bildiren ve herkesin anlayacağı bir dille yazılmış olan **Kraft und Stoff** (Güç ve Madde) adlı eseri yüzünden, Tübingen Üniversitesinden çıkarıldı (1885). **Haeckel**'in de Iena Üniversitesinden uzaklaştırılmasına kalkışıldı. Bir Fransız olan **Abbé Loisy**, Yeni Ahid üstüne yaptığı incelemelerinde önemli çalışmalarına ödül olarak, 1907 yılında, büyük aforoza uğradı.

MODERNİZM HAREKETİ VE TEPKİLERİ

Loisy, Katolik Kilisesinde gelişen ve Modernizm adı verilen hareketin en belirgin kişisidir. Modernizm hareketi de, bazılarına göre, 13. yüzyıldan bu yana kilise tarihinde görülen bunalımlar içinde en ağır olanıdır. Modernistler, bir parti halinde örgütlenmiş değildirler; hiç bir programları da yoktur. Kiliseye, kilisenin geleneklerine ve onunla ilgili kurumlara içtenlikle bağlıdırlar. Ne var ki, Hıristiyanlığı derece derece gelişmiş bir din olarak görürler ve bundan dolayı, dinin yasama gücü ve canlılığının da bu gelişmenin sürmesine bağlı olduğuna inanırlar. Dogmaların, modern bilim ve eleştiri ışığı altında, yeniden yorumlanmasından yanadırlar. Gelişme düşüncesini, daha önce **Kardinal Newman**, Katolik ilâhiyatına uygulamış bulunuyordu. Newman, bugünkü Hıristiyanlığın, dinin ilkel biçiminin doğal ve öyle olduğu için de normal gelişmesinden ibaret olduğunu söylüyordu. Ancak o, bundan, Modernistlerin çıkardığı sonucu, yani eğer Katoliklik büyüme gücünü yitirerek ölmek iste-

miyorsa, modern düşüncenin sonuçlarından bazılarını alıp benimsemelidir hükmünü çıkarmıyordu. Modernistlerin yapmaya çalıştıkları ise asıl bu idi.

Papa X. Pius, Modernizm hareketini ortadan kaldırmak için elinden gelen her şeyi yaptı. 1907 yılının temmuzunda bir genelge yayınlayarak, Kutsal Kitap'la ilgili modern eleştirilerin —Loisy'nin eserlerinde savunulan— çeşitli sonuçlarını suçladı. Bunlarda öne sürülen iki temel davadan biri şuydu: «Kilisenin organik örgütü, niteliği gereği, değişme kabul etmez bir şey değildir. Elbette Hıristiyan toplumu da, her insan toplumu gibi, sürekli bir gelişime tabidir»; öteki de, «Kilisenin vahiy olarak gökten inmiş saydığı dogmalar, gökten inmiş şeyler değildir, bunlar, insan aklının çaba harcayarak eriştiği dinî olayların yorumlarıdır» görüşü idi. Esasları Newman'ın yazılarında da bulunabilecek olan bu iki davanın ikisini de, Papa mahkûm etti. Üç ay sonra da Papa, Modernizmin ileri sürdüğü düşüncelerin özenle incelenmesini içeren bir genelge yayınlayarak bu kötü akımın ortadan kaldırılması için çeşitli önlemler gösterdi. Papa'nın bu belgesinde sergilenen düşünceleri, hiç bir modernist, kendi düşüncelerinin dürüst bir biçimde dile getirilmesi diye kabul etmez. Bununla beraber, o belgedeki görüşlerden bazıları pek yerindedir. Birisi şu onlardan: «Kitaplarından birini alınız. Bir sayfanın altına bir Katolik imzasını atabilir; çevirin sayfayı, şimdi de bir akılcının yazısını okuduğunuzu sanırsınız. Tarih yazarlarken İsa'nın tanrılığından hiç bahsetmezler; kilise kürsülerinde ise bağıra bağıra ilan ederler onu.»

Önceki anlamlarını yitirmiş olan eski dogmaların sözlerini koruyup saklamak amacı ile yapılan bu girişimler karşısında sıradan bir insan şaşalayabilir ve Katolik Kilisesi başkanının, dinin temelini oluşturan inançları öldüreceğe benzeyen yeni bilgilere karşı açık ve belirli bir tavır almasını doğal görebilirlerdi. Modernistlerin şimdi yaptıklarını, Protestan kiliselerinin liberal din adamları yıllardan beri yapmaktaydılar aslında; «İsa'nın tanrılığı» deyimi kullanılıyordu ama, bu söz mucizevî doğuş olayını içermeyecek biçimde yorumlanıyordu. Ölümden sonra dirilme görüşü de, ortaya konmakla beraber, bedence dirilme anlamına gelmeyecek biçimde yorumlanıyordu. Kutsal Kitap için, esinlenilmiş bir kitap deniliyordu; ancak esin deyimi, belirsiz bir anlamda, örneğin Platon hakkında esinlenmiş bir filozof denildiği zaman anlaşılan anlamla kullanılıyordu. Ve bu yeni esin düşüncesinin böyle belirsiz anlamlı olması, bir meziyet gibi öne sürülüyordu âdeta. Mucize niteliğindeki her şeyi reddeden aşırı görüşün köktenci (radikal) olanı ile bir ölçüde tutucu kalanı arasında derece derece farklı inanışlar vardı. Bugün, İngiliz Kilisesinde, cemaat üyelerinden her biri ile Kilise adamlarından her birinin en azından nelere inanmakla yükümlü olduğunu söylemek güçtür hayli. Böyle bir soruya, Kilise adamlarından her birinin ötekilerden farklı cevap vermesi olasılığı da vardır.

İNGİLİZ KİLİSESİNDE AKILCILIK

Akılcılığın İngiliz Kilisesinin içinde doğmuş

olması ilginç bir olaydır ve Kilise ile devlet arasındaki ilişkileri iyice belirtmeye yarar.

Evangelikalizm adıyla tanınan ve halk arasında yayılmasına **Wilberforce**'un —1797 yılında çıkan— **Practical View of Christianity** (Hıristiyanlığın Pratik Görüşü) adlı kitabının çok yardımı dokunan, Pietist hareketi, Anglikan Kilisesine metodizm'i soktu. Ve çok geçmeden, 18. yüzyılın, —Gibbon'un dediği gibi— imanın esaslarını «sayarken her birinden sonra içini çeken ya da gülümseyen» lâtif din adamı tipinin ortadan çekilmesine neden oldu. Sabbat (pazar gününün kutsallığı) haramlarına sıkı sıkıya uyma âdeti canlandı, tiyatro ayıplandı, insanın, —yaradılışı gereği— kötülüğe eğilimli olduğu düşüncesi egemen bir kanı durumuna geldi ve Kutsal Kitap, —her zamankinden daha çok— putlaştı. Dinî «tepki» denilen bu hareketin başarı kazanmasına, Fransız Devrimi'nin en çok dinsizlikten ileri geldiği hakkındaki genel inanç, başlı başına neden olmadı gerçi, ancak çok yardım etti. Halkı, düzen ve asayiş içinde tutmakta dinin değerini göstermek için devrimden bir ibret dersi gibi yararlanılıyordu. Fransa'da da bir dinî «tepki» vardı. Ancak, her iki tepkiden, özgür düşüncenin artık eskisi gibi hüküm sürmediği anlamı çıkarılmamalıdır; bu tepkiler, bir yandan, çokluğu oluşturan halkın iman ve inanç bakımından daha mütecaviz olmasından ve dinin de daha güçlü savunucular bulmasından, diğer yandan ise, akılcılığın 18. yüzyıldaki biçiminin modası geçip itibardan düşmüş olmasından ileri gelmişti. Alman filozoflarının etkisi altında kalan **Coleridge**'in temsil ettiği yeni bir akılcılık biçimi çıktı ki, or-

todoks imanı, —felsefe ile uzlaşacak biçimde— özgürce yorumlama yollarını aramayı öneriyordu. Coleridge, Kiliseyi arkalayanlardandı ve —etkisini yüzyılın ikinci yarısında duyuracak olan— liberal bir ilâhiyat okulunun kuruluşuna hizmet etmişti. Yeni doğan Yüce Kilise (High Church) partisinin en önemli ögesi olan Newman, Coleridge'den, kendisini— hiç bir Hıristiyanın uygun görmeyeceği ölçüde— bir düşünce özgürlüğüne kaptırmış diye bahseder. Yüzyılın ikinci çeyreğinde etkisini iyice belirtmiş olan Yüce Kilise hareketi de, dinî düşünce özgürlüğüne Evangelikalizm kadar düşmandı.

Asıl değişiklik, yüzyılın ikinci yarısında, —Hegel ve Comte felsefeleri ile, başka ülkelerde yapılan Kutsal Kitap eleştirisi sonuçlarının etkileri İngiltere'de de duyulmaya başladıktan sonra— İngiliz Kilisesinin kendi içinde ortaya çıktı. Bu dönemde özgür düşünce davasını güden ve geniş bir okuyucu kitlesini saran —dikkate değer— iki kitap yayınlandı (1850): F. W. **Newman**'ın **Phases of Faith** (İmanın Aşamaları), W.R. **Greg**'in **Creed of Christendom** (Hıristiyanlık Akaidi). Kardinal Newman'ın kardeşi olan F. W. Newman, Hıristiyanlıkla ilişkisini bütün bütüne kesmişti. Kitabında, bir zamanlar inandığı şeyleri terketmesinin, nasıl zihnî bir sürecin etkisiyle olduğunu anlatır. Eserinin en ilginç noktası, galiba Yeni Ahid'in ahlâkî bir sistem kurmaktaki yetersizliğine ilişkin olan bahistir. Greg de Üçübirlik görüşüne inanmıyordu. Birlikçi (Unitarian) idi, dogmaları ve vahyi reddetmekle beraber, kendisini gene de Hıristiyan sayıyordu. Sir J. F. Stephan, Greg'in bu durumunu, —nük-

teli bir dille— İsa'nın «Dağdaki hutbesini dinlemiş, ancak mucizeler hakkında söylediklerini işitmemiş ve O'nun (İsa'nın) tekrar dirilmesinden önce ölmüş» bir çömezinin durumuna benzetir.

Alman eleştirisi ile ilgilenerek geniş bir görüş sahibi olmuş —çoğu Oxford'dan yetişme— birkaç İngiliz kilise adamı vardı ki, Evangelikaller ile Yüce Kilise yandaşlarının gözünde kâfirden pek de farklı sayılmıyorlardı. Bunlara Geniş Kilise (Broad Church) yandaşları diyebiliriz, ancak bu ad çok sonraları kullanılmaya başlamıştır. Daha sonra Balliol College dekanı olan Jowett, 1855 yılında, Aziz Paulus'un Risalelerinden bazılarını yayınlamak vesilesiyle «boynuzlarını gösterdi». Çünkü kitabında, kefaret inancını —hiçe indirecek derecede— eleştiriyor ve Tanrının varlığını da akılcı bir kafayla ele alıyordu. Ne var ki, gerek bu kitap, gerek öteki liberal ilâhiyatçıların bazı ortodoksluğa zıt eserleri, yazarlarının —küçük ölçüde— zulme ve baskıya uğramalarına neden olmakla beraber, genel ilgiyi pek az çekti. Beş yıl sonra, Jowett ile küçük liberal topluluğun öteki bazı üyeleri «en açık gerçekleri söylemeye engel olan iğrenç şiddet sistemi»ne meydan okumaya karar vererek, —yedisi kilise adamı olmak üzere— sekiz yazarın kaleme aldığı **Essays and Reviews** (Denemeler ve Gözden Geçirmeler) adlı kitabı yayınladılar (1860). Bu kitapta savunulan düşüncelerin, gerçi, bugün, oldukça ılımlı bir nitelik taşıdıkları söylenebilir ve zamanımızın iyi eğitim görmüş kilise adamları bunların çoğunu kabul edebilir ise de, o yıllardaki etkileri pek büyük olmuştu. Kitabı yazanlara «İsa'ya Muhalif Yediler» denildi. Bu eserde

Kutsal Kitab'ın, diğer herhangi bir kitap gibi yorumlanabileceği düşüncesi ileri sürülüyordu. «Bildiğimiz tarih tablosu içinde birbiri ile uyuşabileceğini olası görmediği çelişmeleri biçimde uzlaştırmak; yalın kelimeleri, —iki türlü anlam vererek— iki kavrama ayırmak; Kilise Babaları ile yorumcuların hayal ve tahminlerini gerçek bir bilgiymiş gibi kabul etmek, genç öğrencinin, başka kitapları incelerken uygulamada duraksayacağı ilkeleri Kutsal Kitap incelemelerinde uygulaması, kendisi için yararlı bir ders olmaz.» Kitapta, İbranî kehanetlerinde hiç bir kehanet unsuru bulunmadığı telkin ediliyordu. Birbirini tutmayan söz ve deyimlerin, yani ancak varsayım ve tahmin ile uzlaştırılabilecek sözlerin Tanrı buyruğu olması olanağı yoktur. İsa'nın Metta İncili'ndeki soy kütüğü ile Luka İncil'indeki soy kütüğü arasında, ya da her iki İncil'in ölümden sonra dirilme bahislerinde görülen çelişmeler, «bizim anlama yetimizin sakatlığına, ya da bunlarda aklın kabul edebileceği Tanrıca bir hikmet gizlenmiş bulunduğuna atfedilemeyeceği gibi, İncilleri yazanların ruhanî erdem ve yücelikleri de kendilerine yan tuttuklarını söylememize elverişli değildir. «Mucizevî olayların doğruluğunu tanıtlamak için kullanılan ortodoks sonuç çıkarma biçiminde gerçeğin en yüksek kanıtı olmak üzere tanıkların onaylamalarına özel bir önem verilmesi de, bu kitapta, tanıklığın kör bir rehber olduğu ve bunun, bir yandan aklın, diğer yandan da evrendeki sürekli düzene inanmamıza neden olan sağlam esasların karşısında hiç bir değeri olamayacağı önermesine dayanılarak ortadan kaldırılmaktadır. Gene aynı kitapta, Ang-

likan Kilisesince imanın ögeleri olarak kabul edilen Otuzdokuz Madde içinde, insan sesi ile konuşan eşek, taş gibi kaskatı duran sular, sihirbazlar ve her türlü hayaletler gibi öyküleri «söz temsili, şiir ve efsane» saymamız; ve Şeytan'ın gerçekten var olup olmadığı ya da Sabbath (pazar gününün kutsallığı) kurumunun eskiliği gibi sorunlar için de kendi aklımıza göre hüküm vermemiz caiz olduğu hakkında kanıtlar öne sürülmektedir. Bu kitabın bütün ruhunu ifade eden düşünce —galiba— şudur: İnsan, «Hıristiyanlığın ortaya çıkışının bile ne denli geniş bir olasılık kanıtına dayanmakta olduğuna ne denli iyi akıl erdirirse, zihnini bulandıracak olan birçok müşküllerden o denli çok kurtarır. Çünkü, tarih bakımından kuşkulu temellere dayanan ilişkiler, doğrulanmak yeteneğinden yoksun bulunmalarına karşın, mutlak biçimde doğru olaylar derecesinde doğru düşünceler telkin edebilirler.» Yani, tarih bakımından asılsız da olsalar, ruhanî bir anlama sahip olabilirler.

Bu tür denemelerin içinde en cüretlisi **Baden Powell'in Study of the Evidences of Christianity** (Hıristiyanlığın Apaçıklığı Üstüne İnceleme) adlı eseri idi. İlerlemeye inanan bu din adamı, Darvenizmi kabul etmişti ve mucizelerin olanaksızlığı görüşünde idi. Kitap, piskoposlarca kınandı ve yazılmasına kalemleriyle katılanlardan ikisi, —ödenekli kilise adamlarından oldukları ve bundan dolayı kanunî koğuşturmaya maruz durumda bulundukları için— Kilise mahkemesinde yargılandılar. Bazı yönlerden mahkûm oldular, bazı yönlerden de beraat ettiler; sonuçta, haklarında, bir yıl hizmetten uzaklaştırılma ka-

rarı verildi; onlar da bu hükmü Privy Council (Meclisi Has) da istinaf ettiler. Meclisin Adliye Encümeni Kilise Mahkemesinin hükmünü bozdu ve kararı —Lord Chancellor sıfatıyla Privy Council'in başkanı olan— Lord Westbury tebliğ etti. Encümen, bu kararı gerektiren nedenler arasında, bir kilise adamının sonsuz cezaya inanmasının şart olmadığı görüşünü de açıklamıştı. O zaman Lord Westbury için, bu görüşten dolayı, şöyle bir mezar kitabesi yazılmıştı: «Bu dünyadaki mesleğinin son günlerinde Cehennemi, mahkeme giderleri kendisine ait olmak üzere, kovarak İngiltere Kilisesi ortodoks mensuplarının son umutları olan sonsuz lânet cezasını ortadan kaldırmıştır.»

Bu karar, Geniş Kilise Partisi için büyük bir zafer olduğu gibi, İngiliz Devlet Kilisesinin tarihinde de ilginç bir olay oldu. Kilise adamları için ilâhiyat görüşlerinden hangilerinin yürürlükte olup hangilerinin olmayacağına cismanî kişiler, —Cantenbury ve York piskoposlarının oylarını hiçe sayarak— karar vermişler ve böylece Kilisenin içerisine —din erkânının öldürücü saydıkları— bir oy ve düşünce özgürlüğü sokmuşlardı. Bu özgürlük, 1865 yılında bir kanunla resmî olarak kabul edildi; kanun, Kilise adamlarının Otuzdokuz Madde adı verilen iman esaslarına katılma biçimlerinde de değişiklikler yaptı. **Essays and Reviews** adlı eserin yayınlanması, İngiltere'de din özgürlüğü tarihinde önemli bir aşamadır.

Geniş Kilise yandaşlarının liberal düşünceleri ve Kutsal Kitap karşısındaki durumları, onlardan en çok ayrılmış olanlar üzerinde de derece derece etkisini gösterdi; ve —galiba— artık

Tekvin'in 19. bölümündeki şeylerin Tanrının doğrudan doğruya esinine hacet kalmadan yazılabileceğini kabul etmeyecek hiç kimse de kalmadı.

BİR ÖZGÜRLÜK ŞAİRİ SWINBURNE

Sonraki birkaç yıl içinde, ortodoks görüşlü kişilerin inançları, dinî otoriteyi eleştiren, hiçe sayan ya da ona meydan okuyan birçok kitapların yayınlanması yüzünden sarsıntı ve şaşkınlıklara uğradı. **Lyell**'in **Antiquity of Man** (İnsanın Eskiliği) adlı kitabı ile Seeley'nin **«Ecce Homo»** —ki bunu dindar Lord Shaftesbury «Cehennemin ağzından boşanmış» diye nitelemişti— ve **Lecky**'nin **History of Rationalism** (Akılcılığın Tarihi) adlı kitabı bunlardandır. Ayrıca bir de yeni bir özgürlük şairi ortaya çıktı ki, otoritenin kutsal dediği her şeye —en yüksek perdeden haykırışlarla— meydan okumaktan korkmuyordu. 19. yüzyılın büyük şairlerinin hepsi, ortodoks imanın az ya da çok dışındaydılar; **Wordsworth**, esininin en yüksek olduğu yıllarda panteistti; tümünün en büyüğü olan **Shelley** ise tanrıtanımazlığını ilan etmişti. Tanrıların ve iktidarların zulümlerine karşı pervasız bir dille tereddütsüz savaşmada **Swinburne** de Shelley gibi idi. Swinburne, **Atalanta in Calydon** (1865) adlı dramında, —her ne kadar, bir şair yazdığı dramda konuşturduğu kişilerin sözlerinden pek sorumlu tutulamazsa da— «en büyük kötülük: Tanrı» düşüncesini yayarak, otoritenin kalelerine hücum edecek yeni kahramanın yolda olduğunu haber vermişti. Ertesi yıl yayınladığı **Poems and Ballads** adlı eseri, Hıristiyan dünyasının hurafelerine de, kutsallıklarına

da toptan hakaretler yağdıran pagan bir ruhu dile getiriyordu.

Ne var ki, İngiltere'de ortodoks inanca karşı en şiddetli ve en azgın kalem savaşı, 1869 yılından başlayarak on iki yıl kadar sürdü ve bu süre içinde her türlü dogma düşmanları —19. yüzyılın öteki yıllarında görülmemiş ölçüde— gür sesli ve pek saldırgan oldular. Lord Morley'e göre, «spekülatif yazıların gücü, pratikte, uygun bir zamana düşmüş olmalarına tabidir daima; 1870 ile 1880 yılları arasındaki akılcı eserler bu görüşe örnektirler. O yıllar umut ve korku, ilerleme ve tehlike yılları olmuştu. İrlanda'da dinin devletten ayrılması (1869), tanrıtanımazların mahkemelerde tanıklık etmelerine olanak sağlayan kanunun yayınlanması (1869) ve 1871'de tüm üniversitelerden dinî sınavların kaldırılması —ki buna birçok kez girişimde bulunulduğu halde sonuç alınmamıştı— olayları, laiklik yandaşları ve akılcılara şevk ve cesaret vermişti. Öte yandan, İngiltere'de çıkarılan 1870 tarihli Eğitim ve Öğretim Kanunu, bir ilerleme hamlesi olduğu halde, laik eğitimden yana olanları düş kırıklığına uğrattı. Çünkü, Kilise etkinliğinin gücünün —hiç de hoş olmayan— bir belirtisi idi bu kanun. Bunlar olurken, 1869 - 1870 Vatikan Konsili'nin verdiği «Papanın yanılmazlığı» kararı, Katolik Kilisesi dışında kalan bütün Avrupa ile o Kilisenin mensuplarından bazıları arasında genel bir alarm etkisi yaptı; bir İngiliz (Kardinal Manning) o kararın çıkmasında en çok çaba harcayanlardan biriydi. Papanın, zamanın yanılmaları diye sergilediği ve kınadığı maddelerin anısı belleklerde henüz taptaze yaşamasaydı, o

karar belki bu denli ürkütücü olmazdı. Papa, 1864 yılı sonunda, «yaşadığımız çağın belli başlı yanılgılarını içeren» bir bildiri yayınlamıştı. Bu yanılgılar arasında şunlar sayılıyordu: Her insanın, aklın ışığı ile, doğru saydığı bir din kabul etmekte serbest olması; Kilisenin güç kullanmasına hakkı olmaması; metafiziğin Tanrı ve Kilise otoritesi ile ilgilenilmeden öğrenilebileceği ve böyle öğrenilmesinin gerekli olduğu; Katolik devletlerin ülkelerine göçen yabancıları kendi dinî âyinlerini açıkça yapmalarına izin vermekle doğru hareket etmekte oldukları; Papanın ilerleme ile, liberalizm ile ve modern uygarlık ile uzlaşması gerektiği. Bu belge, aydınlanma hareketine karşı bir savaş ilanı bildirisi, Vatikan Konsili de, kara güç ordularının ilk stratejik hareketi sayıldı. Karanlıkçı güçlerin, yeni bir tehditle, başkaldırmakta oldukları görülüyor ve aklın bütün güçlerinin meydana atılması gerektiği —kendiliğinden— duyuluyordu. Son yetmiş yılın tarihi gösteriyor ki, «yanılmazlık kuramı», bir dogma haline geleli beri, zararı eskiden olduğundan fazla olmadı. Ne var ki, Katolik Kilisesinin, Konsili izleyen yıllarda, Fransız Cumhuriyetini devirmek ve yeni Alman İmparatorluğunu dağıtmak yolunda harcadığı çabalar, hayli huzur bozacak nitelikte şeylerdi. Bunun karşılığı ise, papaların cismanî yönetiminin ortadan kaldırılması ile İtalya'nın tam bir özgürlüğe kavuşması olacaktı. Swinburne'un —1871 yılında yayınlanan— **Songs Before Sunrise** (Gün Doğarken Şarkılar) adlı şiirlerine esin veren gün doğumu işte bu olaydır. İngiliz şairinin o şiirleri, dinlere ve despotlara karşı —sön-

mez bir kinle saçılan— tanrıtanımazlık ve devrim tohumları idi. Bunların içinde en hayret verici olanı **Hymn of Man** (İnsana Neşide), Vatikan Konsili toplantıları sürerken yazılmıştı. «İnsana Neşide», Papanın cismanî yönetiminin sona ermesinden dolayı papazların tanrısının uğradığı felâket üzerine bir zafer nağmesidir. Aşağıya aldığımız son mısraları şiirin ruhunu belirtir:

Cehennem ateşiyle yazılmış
ve kılıcının ucunda parlayan adınla,

Vuruldun sen, sen Tanrı, vuruldun sen;
ölümün kendi yüzündendir, ey Rab.

Ve sen ölürken dünyanın aşk şarkısı,
kanatlarının yeli içinde çağlıyor onun.

Şan, yeri yücelerde olan İnsanındır!
Çünkü, O'dur cümle varlığın sahibi!

Böyle bir şiir kitabının çıkıp da yazarının cezasız kalması, kutsal şeylere dil uzatma kanununu, İngiliz hükümetinin, yalnız halk kitlelerine hitabeden yayınlara karşı uygulamak politikasına canlı bir örnektir.

Siyasal durum ve koşullar, akılcıları, işte böyle cüretle ileri atılmaya davet etmiş, harekete geçirmişti onları. Ancak, bu konuda, Geniş Kilise ile Darvinizmi de gözden uzak tutmamalıyız. **Descent of Man** (İnsanın Doğuşu), o yıl içinde (1871) yayınlanmıştı. Kilise kürsülerinde, dogmatik olmayan yeni bir Hıristiyanlık vaazediliyordu.

Estetik Akım'ın (Ruskin, Morris, Pre-Raphaelite ressamlar; sonra Pater'in Lectures on the

Renaissance «Rönesans Üstüne Dersler»i, 1873) aydın çevrelerdeki etkisi o dönemin bir özelliği idi. Bu eleştirmen, ressam ve şairlerin tutumları da aslında pagandı. İlâhiyatın Kurtuluşa götüren gerçekleri, onların gözünde yok gibiydi. Mutluluk ülküsü de Cennet'in bilinmediği ülkede bulunuyordu.

AGNOSTİKLER

Dönem, açık ve tok konuşmaya pek uygun görünüyordu. O heyecan yıllarında, hayretler içindeki genç müminleri etki altında bırakan ortodoksluğun zıddı kitap ve makalelerin[2] çoğu, anlamı kapsamlı olan, **agnostik** niteliği kendilerine pek yakışacak kimselerin eserleriydi. Aslında bu deyimi de, Profesör Huxley, o günlerde bulup ortaya atmıştı.

Agnostiklere göre, insan aklının bir idrak sınırı vardı; ilâhiyat, bu sınırın dısında kalıyordu. Bilimin, —psikoloji de olmak üzere— uğraştığı dünya ise o sınırın içinde idi. Bilimin bütün ilgisi, «olgular» ile idi; olguların öte yanında bulunabilecek «son gerçeklik» ile onun hic bir alışverişi yoktu. Bu son gerçeklik karsısında alınabilecek dört tavır vardı: 1) Onun yalnız varlığına değil, giderek bir dereceye kadar bilinebilirliğine kani olan metafizikçiler ile ilâhiyatçıların

(2) Metinde belirtilen eserlerden baska şunlar da savılabilir: Windwood Reade, Martyrdom of Man, 1871; Mill, Three Essays on Religion; W. R Cassels, Supernatural Religion; Tyndall, Address to British Association at Belfast; Huxley, Animal Automatism; W. K. Clifford, Body and Man. Tümü de 1874'te yayınlanmıştır bu kitapların.

tavrı. 2) Onun varlığını yadsıyanların tavrı; ancak, bunların metafizikçi olmaları gerektir, çünkü onun var olmadığı da ancak metafizik kanıtlarla tanıtlanabilir. 3) Onun varlığını onayladıkları halde, bilinmesinin olanaksız olduğunu bilenlerin tavrı. 4) Ve nihayet, onun ne varlığını, ne de yokluğunu bilmeye olanak bulunmadığını ileri sürenlerin tavrı. Deyimin dar anlamı ile «agnostik» olanlar, bilmediklerini saklamayıp söyleyen bu sonunculardır. Üçüncü gruptakiler, olguların arkasında bilinmez bir gerçeklik bulunduğunu kabul edecek kadar olguların ötesine geçerler. Ne var ki, «agnostik» deyimi, genellikle yalnız dördüncü gruptakiler için değil, üçüncü grubu da kapsamak üzere, geniş anlamıyla kullanılmaktadır; yani hem bilinmez bir gerçeklik bulunduğunu kabul edenlere, hem de böyle bir gerçekliğin var ya da yok olduğunu bilmediklerini söyleyenlere «agnostik» denilmektedir. Örneğin, bir bilinmez varlığa inanan Comte ile Spencer agnostik sayılmışlardır. Agnostik ile tanrıtanımaz arasındaki fark şudur: Tanrıtanımaz, kişisel bir tanrının varlığını, açıkça yadsır; agnostik ise, böyle bir tanrıya inanmaz.

O dönemin yazarlarından su katılmamış bir agnostik olan ve aklın çıplak ışığını, —en acımasız bir mantıkla— ilâhiyatçı görüşlerin üstüne çeviren **Leslie Stephen** idi. **«An Agnostic's Apology»** (Fortnightly Review, 1876) adlı pek ünlü bir makalesi ile ortodoks ilâhiyatçıların dogmalarının anlamı olup olmadığı sorununu ortaya attı. Bu dogmalar, evrendeki dirliksizlikleri uzlaştırmak için, asıl gereksindiğimiz şey olan, aklın kabul edebileceği çareyi bize veriyorlar mı? **Ma-**

kalede ayrıntılarıyla gösteriliyordu ki, Tanrının insana karşı muameleleri hakkında türlü türlü ilâhiyatçı açıklamalar, sıkı bir mantık süzgecinden geçirilince, ortaya çıkan sonuç, bilgisizliğimizi itiraf etmekten başka bir şey olmuyor. Bu da agnostiklikten başka bir şey midir? Siz kuşkunuza sır diyebilirsiniz, sır deyimi ise agnostikliğin ilâhiyattaki karşılığından başka bir şey değil. «Hiç bir namuslu kişi, özel hayatında, her nihaî sorunun en sıkı bir sır perdesi ile örtülü olduğunu yadsımazken, niçin namuslu kişiler, kürsülerde, en ahmak ve bilgisizlerin tereddütsüz bir kesinlikle inanmak zorunda olduklarını vaaz ederler? Biz bir alay bilgisizleriz, ancak gündelik gereksinmelerimize yetecek kadar ışığa alışığız, yolumuzun başlangıcı ile varacağı son noktanın amacını anlatmaya kalkışınca aramızda umutsuz bir uzlaşmazlığa düşeriz. Bununla beraber, içimizden biri, evrenin haritasını son derece küçük olan semtimizin haritası gibi bilmediğimizi söylemeye cesaret ederse ona lânet okunur, hareket edilir ve —belki de— imansızlığından dolayı, sonsuz cezaya mahkûm olacağı bile söylenir.» Leslile Stephen'in makalelerinin özelliği şudur: Bunlarda, ortodoks ilâhiyatın doğru olmadığı tanıtlanmayarak, daha çok, onun gerçeklik ile hiç bir ilişkisi bulunmadığı ve zorluklarımızın çözümü için gösterdiği çarelerin de, gerçek değil, sahte çarelerden başka bir şey olmadıkları noktaları üzerinde durulmaktadır. Bu dogmalar sırrın herhangi bir yanını açıp göstermiş olsalardı, onların başımızın üzerinde yerleri vardı; oysa, bunu yapmadıktan başka, birtakım yeni zorluklar da çıkarıyorlar karşımıza. Orto-

doks ilâhiyat, «hezeyandan kurulmuş bir binadır ancak.» Yazar, son gerçekliğin insan aklının sınırları dışında olduğunu mantıkla tanıtlamaya uğraşmaz. Bütün filozofların, umutsuzca, birbirlerine itiraz etmekte olduklarını söyleyerek, eğer felsefenin konusu, fiziksel bilimlerde olduğu gibi, insan zekâsının erebileceği bir sınır içinde bulunsaydı, bu alanda da düşünceler arasında bir uzlaşmaya varılabilmesi gerekirdi, görüşü ile sonuçlandırır iddialarını.

Geniş Kilise hareketi, Hıristiyanlığa özgürlük verme girişimleri, onun eski şarabını yeni şişelere doldurma çabası, onu sekterlikten ve dogmatiklikten kurtarma isteği, ilâhiyat ile bilim arasında bir uzlaşma olanağı bulmak arzusu gibi düşüncelere Leslie Stephen hiç iltifat göstermeyerek, hepsini de aşağsadı ve eleştirdi bunların. Duanın etkisi hakkında bir uzlaşmazlık ortaya çıkmıştı. Örneğin, yağmur yağması için dua etmek akla uygun bir hareket miydi? Bu konuda bilim ile ilâhiyat, bilimin öz alanına giren pratik bir konu üzerinde çarpışıyordu. Bazı ilâhiyatçılar, bir uzlaşma biçimi kabul ederek, güneş ve ay tutulmalarına karşı duanın aptallık olduğunu, yağmur duasının ise akla uygun olabileceğini söylediler. Leslie Stephen, «bu olayların her ikisi de belirli nedenlerin sonuçları olduğunu» yazarak sözlerine şöyle devam ediyordu: «Meteoroloji olayları gibi, doğadaki güçlerin, tahminlerimizi boşa çıkaracak biçimde, son derece karmaşık işleyişlerinden doğan olgularda ilâhî bir etkenin gizlenmiş olduğunu, hayal gücümüz, nedenlerin olayları önceden haber vermeye uygun biçimde işlediği yalın durumlarda olduğundan daha ko-

lay kabul eder. Bu farkın bilim bakımından değersiz olduğu çok açıktır. Tanrının gücü, Nautical Almanac'da[3] yazılı olmayan olaylara olduğu kadar yazılı olan olaylara da müdahale edebilir. Bilim ilerledikçe Tanrının gerilediği ve Franklin gelip de o olayların tabi oldukları kanuna ortaya çıkarıncaya kadar, konuşmalarında söz yerine gök gürültüsü ve yıldırım kullanmış olduğu düşünülemez.»

Cehennem hakkında, gene bunun gibi, genel ilgi uyandıran bir tartışma ortaya çıkmıştı. Ortodoks ilâhiyatçılardan bazıları, sonsuz cezanın pek korkunç bir görüş olduğu, kanıtlarının ise kandırıcı nitelikte bulunmadığı endişesine kapılmışlar ve bu konudaki düşüncelerini açıkça söylemek cesaretini de göstermişlerdi. Leslie Stephen, ileri atılarak, eğer durum böyle ise, tarihte, Hıristiyanlık aleyhinde, en azılı düşmanlarınca söylenmiş olan şeyleri bu dinin hak ettiğini söyledi. Hıristiyan dininin, insanların vicdanlarına gerçekten egemen olduğu zamanlarda cehennem inancının doğruluğu aleyhine kimse bir şey söylemiyordu. Eğer bu dogma ile iman arasında sıkı bir bağ olmasaydı, eğer bu dogma yalnızca önemsiz rastgele bir düşünce olsaydı, Hıristiyanlığın güçlü olduğu yerlerde bu denli muhkem ve sağlam tutunamazdı. O inancı kaldırmaya ya da son derece yumuşatmaya kalkışmak bir çöküş belirtisidir. «Şimdi, artık inancınız bozulmaya başladı. İnançla ilgili sorunlar hakkında hiç bir şey bilmediğinizi halk anladı;

(3) **Nautical Almanac.** Gemiciler için çıkarılan yıllık astronomi takvimi (Çev. notu).

cennet ve cehennem hayalden ibarettir; kendi batıl inancına katılmadığım için sonsuza dek cehennemde yanacağımı söyleyen saygısız genç rahip de bu konuda benim kadar bilgisizdir, benim bildiğim kadarını ise köpeğim de bilir. Sonra bir de bana, sakin bir edayla, şöyle diyorsunuz: «Hepsi yanlış. Yalnız inandığın bir şey olsun yeter. Biz sana onu, olabildiğince kolaylaştırırız. Cehennem lâtif ve belli bir sıcaklıkta, bedene gerçekten yararlı bir yerden başka bir şey olacak değildir; orada Yudas İskariot ile bir iki kişiden başka kimse de bulunmayacaktır; hattâ Şeytan bile, saptığı yoldan dönmeye karar verirse, Cehennemden kurtulabilecektir.»

Matthew Arnold da agnostikler arasında sayılabilir sanıyorum; ne var ki, pek başka bir tiptir o. Matthew Arnold, Kutsal Kitap eleştirisinde, —edebî eleştiri biçimi diye— yeni bir çığır açmıştır. Ahlâk ve dine derin bir ilgiyle bağlı ve devlet kilisesinin savunucularından olan Matthew Arnold, Kutsal Kitab'ı kendi özel koruması altına aldı ve yayınladığı üç eserle —«Saint Paul and Protestantism» (Aziz Paul ve Protestanlık), 1870; «Literature and Doğma» (Edebiyat ve Dogma), 1873; «God and the Bible» (Tanrı ve Kutsal Kitap), 1875— bu kitabı, Hıristiyanlığın bozucuları saydığı, ortodoks yorumcuların elinden kurtarmaya uğraştı. Matthew Arnold, Kutsal Kitab'ı gerek edebî, gerek bilimsel bakımından pek kötü eleştirdiklerinden dolayı, ortodoks ilâhiyatçılara —onların başkaları için kullandıkları deyimle— kâfir demek ve «her pazar günü kiliselerimizin kürsülerinden taşan kâfirlik selinden» bahsetmek

pek yerinde ve haklı düşerdi, «ama Hıristiyanca bir iş de olmazdı galiba» der. Ona göre, Hıristiyanlığın bozulmasına, «Tanrı ile ölümsüzlük hakkındaki hükümlerinde delice mübalatsızlığından dolayı» ilâhiyat; «insan soyunun ve dünya işlerinin başında, ululaştırılmış doğaya aykırı bir insan» biçiminde Tanrı varsayımı; ve «Kutsal Kitap'taki dağınık sözleri sözlük anlamları ile alıp bir araya toplayarak tertip edilmiş acayip bir Tanrı tanımı» neden olmuştur. Tanrının yaptıkları ve tasarladıkları hakkında ortodoks dindarların sahip olduklarını sandıkları bilgilerle Matthew Arnold ince ince alay eder. «Üçübir Meclisinde konuşulanlardan kendilerini haberdar sanmak olmayacak bir iş değildir onlarca; hatta Üçübir'in Meclis odasındaki perdeleri bile kolayca tanımlayabilirler size.» Bununla beraber «Üçübir deyiminin asıl kendisi Kutsal Kitab'ın özüne ve karakterine aykırıdır; ancak, bunu işiten Socinistler boş yere gururlanmasınlar diye, hemen ekleyeyim ki, onların büyük Kişisel - İlk - Neden deyimleri de Kutsal Kitab'ın özüne aynı derecede aykırıdır.» Matthew Arnold'a göre, Tanrı kelimesi, aklın bir kanun, kalbin de bir arzu olmak üzere erişmeye çalıştığı evren düzenine verilen —ve hepsi de birbirinden yetersiz— adların en ehven olanıdır. Matthew Arnold, o düzeni, «her şeyi kendi varlığının kanununa uygun biçimde hareket etmeye uğraştıran eğilim» diye tanımlar. Aynı düzeni, başka bir biçimde, doğruluk için çalışan bir kudret diye tanımlayıp, böylece agnostik tavrın hayli ötesine geçmiştir. Kutsal Kitap'la ilgili belgeleri inceleyerek onlarda tutarsızlıklar ve abes şeyler keşfeden o kılı kırk

yaran eleştiriye hiç tahammülü yoktu Matthew Arnold'un; dinlerin karşılaştırmalı olarak incelenmesinin önemini de anlamaz ve takdir etmezdi. Bununla beraber, bir din kongresinde, din büyüklerinden birinin, Yunus ve Danyal kitaplarındaki öykülerin, İsa'nın aktarmış olmasından dolayı, kabul edilmeleri gerekli şeylerden saydığını okuduğumuzda, ah Matthew Arnold orada olsaydı da, o ortodoks din adamını «düşünce ciddiliğinden yoksun» diye hırpalasaydı diyeceği geliyor insanın.

JOHN MORLEY VE FORTNIGHTLY REVIEW

O yıllar, **John Morley**'in, 18. yüzyıl Fransız özgür düşünürleri üstüne, —onlara sempati duyan bir bakışla— yazdığı kitapların (Voltaire, 1872; Rousseau, 1873; Diderot, 1878) yayınlanmalarına da tanık oldu. John Morley, **Fortnightly Review**'u çıkardı. Bu dergi, birkaç yıl, güçlü kalemlerin, din hakkında, birçok yönlerden yazdıkları parlak eleştirilerle kendini gösterdi. Sonradan **Compromise** (Uzlaşma) adıyla yayınladığı kitabın bir bölümünü, Morley, 1874 yılında o dergide yayınlamıştı. Adı geçen kitapta, zamanın kamuca makbul dinî inancı oluşturan nesnel önermeler sistemi, toptan zararlı ve ara bozucu diye mahkûm edilerek, bunlara inanmayanların düşüncelerini açıkça ortaya koymaları istenir. Düşünüleni açıkça söylemek düşünsel bir görevdir. İngiltere'de güçlü bir siyasal sorumluluk duygusu ile birlikte, o oranda zayıf bir düşünce sorumluluğu duygusu vardır. Alelâdenin üstündeki kafalar bile «gerçek aşkını ve doğru muhakemeyi ikinci plana attırmakta büyük bir kudret olan si-

yasal anlayışın kötü etkisi altında kalmaktadırlar.» Siyasete egemen olan ilkeleri, İlâhiyat da benimseyerek kullanıyor. Siyasette önce elverişlilik, sonra gerçek, dinde başta iç huzuru, sonra gerçek aranır. Dinin durumunda, ahlâksızlık yanı hafif olmakla beraber, bir «düşünsel iffetsizlik lekesi vardır.» Bu da, «topluma karşı bir cinayettir; çünkü, hangi nedenle olursa olsun gerçeği bozanlar, insanlığın ilerlemesinin hayatî gücünü bozmuş olurlar.» Burada ayıplanan düşünsel samimiyetsizlik ise, bugün topluma egemen olan halin tâ kendisidir. İngilizin yaradılışı değişmemiştir, «siyasal» ruh hâlâ şahlanma halindedir ve bundan dolayıdır ki, siyasette zorunlu görülen uzlaşma, düşünce alanında da iyi bir önlem sayılmaktadır. İşte, biz İngilizler, böyle bir görüşle yönetilmekteyiz.

Morley'in yönetimi altında **Fortnightly Review** etkili bir aydınlanma organı oldu. Bu mücadele yıllarında ortaya çıkan öteki edebiyat ve bilim adamlarının eserlerine değinmeme bu kitabın hacmi yeterli değil. Ancak, şu nokta belirtilmelidir ki, bir yandan kürsülerden modern düşünceyi kötüleyen vaazlar verilip dururken, diğer yandan özgür düşünce, özellikle **Bradlaugh**'un konferansları ve **National Reformer** adlı gazetesi ile, —yönetim makamlarıyla çatışmaktan uzak kalmayarak— yoluna devam edip gidiyordu.

İngiltere'de, son iki yüzyıl içinde, yönetim makamlarının ortodoksluğa zıt düşünceler yayınlanmasını önlemek için yaptıkları müdahaleleri incelersek, bunlarda asıl amacın, hep özgür düşüncenin halk kitleleri arasında yayılmasını ön-

lemek olduğunu görürüz. Koğuşturmaya uğrayanlar ya yoksul ve eğitimden yoksun kimseler, ya da özgür düşünceyi halkın anlayacağı biçimde propaganda eden kişiler olmuştur. Thomas Paine'den söz ederken de değinmiş olduğum bu durum, 19 ve 20. yüzyıllarda yapılan koğuşturmalarla sürüp gitmiştir. Bunun itiraf edilmeyen nedeni, halktan korkmadır aslında. İlâhiyat, yoksul halkı uslu durdurmak için iyi bir araç. Tanrıya ve dine inanmamak da tehlikeli siyasal düşüncelerin nedeni ya da onlarla beraber sayılır. Özgür düşünmenin, özellikle yoksullar için pek ayıp olduğu ve hayatlarından hoşnut bulundurmak için onları boş inançlara bağlı tutmanın en uygun önlem olacağı, kendilerinden daha iyi olan insanların onlar için ortaya koydukları sosyal ve dinî örgütten dolayı yoksulların teşekkür etmeleri gerektiği yolundaki düşünceler bugün de büsbütün ortadan kalkmış değil. Frederic Harrison'un bir makalesinden aktardığım bir parça, yoksul halkın kilise kurumlarına karşı nasıl bir tavır almalarının yakışık olduğu, şaşılacak bir güçle dile getirilmektedir: «Bir Workhouse[4] yöneticisi, din adamı sıfatıyla, ölüm halinde bulunan bir yoksula, son dinî âyini yapmaya çağrılmıştı. Yoksul gittikçe kısılan sesiyle cennete girmek umudunu mırıldanıyordu. Yönetici, adamcağızın sözünü birden keserek, kendisine cehennemi düşünmesini hatırlattı ve 'üstelik şükret ki, gidebileceğin bir cehennem var' dedi.»

---

(4) **Workhouse.** Kimsesiz yoksulların hayatlarının sonunu, içinde çalışarak geçirdikleri bir çeşit darülacezelere İngiltere'de verilen ad (Çev. notu).

İngiliz özgür düşünürleri içinde halka hitabetmiş olanlardan en önemli ikisi, «lâiklik» havarisi **Holyaoke**[5] ile **Bradlaugh**'dur. Braudlaugh'u en güzel hatırlatacak en büyük başarısı, Hıristiyanlığa inanmayanlara, Hıristiyanca yemin etmek zorunda olmadan, parlamentoya girmek hakkını sağlamış olmasıdır (1888). Holyaoke'un —ki gençliğinde kutsal değerlere dil uzatma suçundan hapse girmişti— en önemli başarısı da, basınla ilgili vergilerin kaldırılması[6] konusundaki hizmetinde görülür. Basınla ilgili vergiler, kültürün halk kitlelerine yayılmasında ciddî birer engeldiler. İngiltere'de basın sansürü çoktan ortadan kalkmıştı; öteki Avrupa ülkelerinin çoğunda ise 19. yüzyıl içinde ortadan kaldırıldı.[7]

---

(5) **Holyaoke**'un hayatının sonlarına doğru **Rationalist Press Association** (Akılcı Basın Derneği)ni kurmuş olduğunu belirtelim. Bu dernek, İngiltere'de akılcılığın propagandasını yapan en önemli dernek olmuştur. Başlıca amacı da, tanınmış özgür düşünürlere ait eserlerin ucuza yayılmasını sağlamaktır. Derneğin ucuz kitap satışı, iki milyon cildi aşmıştı (Bu rakam, bu kitabın yayınlandığı yıllara aittir).

(6) Gazetelerin ilan vergisi 1853'te, gazete pulları 1855'te, kâğıt vergisi 1861'de, optional (ihtiyarî) denilen diğer bir vergi de 1870'te kaldırılmıştır.

(7) Birinci Dünya Savaşı sonuna değin, Avusturya - Macaristan İmparatorluğunda polis yönetimi, gazete ve dergileri —geçici olarak— kapatabilirdi. Çarlık devrinde, Rusya'da, 1906 yılında, imparatorun iradesiyle basına özgürlük verildiyse de, bu iradenin hükmü yerine getirilmedi; gazeteler, polis yönetiminin denetimi altındaydılar.

Son otuz yıl içinde Avrupa'nın ileri ülkelerinde hoşgörü konusunda belirgin bir ilerleme görüldü (kanunî hoşgörüyü değil, kamuoyunda beliren hoşgörüyü kastediyorum). Bir kuşak önce Lord Morley şöyle yazmıştı: «İlk kademeye erişilmiş sayılmaz. İlk kademeye, yani kamuoyunun, her birey için, aralarında yaşadığı kimselerin inançlarından bağımsız olarak, kendi inançlarına istediği biçimi vermek hakkının, kayıtsız şartsız, tanıması aşamasına.» Öyle sanıyorum ki, bu ilk kademe aşılmıştır artık. İngiltere'ye bakınız. Dr. Arnold'un, büyük Mill'i, dine zıt düşüncelerinden dolayı —Avustralya'da sürgün yeri— Botany Bay'e göndermek istediği günlerden uzaktayız. Darwin'in **Descent of Man** (İnsanın Doğuşu) adlı kitabının kıyametler koparddığı günlerden de uzak bulunuyoruz. Darwin, Westminster Abbey'de (İngiliz büyüklerinin gömüldüğü kilise) gömüldü. Bugün İsa'nın tarihî varlığını yadsıyan kitaplar, —hiç kimseyi kızdırmadan— yayınlanabilir. Lord Acton'un 1877 yılında yazdığı «zamanımızda nice eğitim görmüş kimseler vardır ki, zulüm ve baskının haklı olduğu düşüncesindedirler» sözünün bugün için de doğru sayılabileceği pek kuşkuludur. 1895 yılında, Lecky, Dublin Üniversitesi mebusluğuna adaylığını koymuştu. Gerçi akılcı düşünceleri ileri sürülerek aleyhinde çalışıldı ise de, —seçmenlerin çoğu ortodoks inançlı kimseler olduğu halde— mücadelede başarıya ulaşarak, mebus seçildi. 1870 - 80 yıllarında, böyle bir sonuç umut bile edilemezdi. Hür düşünürün mutlaka ahlâksız olacağı hakkındaki eski beylik laf da işitilmez oldu

artık. Bugün öyle bir aşamaya ulaştığımızı söyleyebiliriz ki, yerde olsun, gökte olsun, eskiden otoritenin zorla kabul ettirdiği konulara asla önem vermeden ve kanunî bir engelle karşılaşmaksızın, incelenemeyecek hiç bir şey olmadığını, —Vatikan'dakinin dışında— bütün söz sahibi insanlar kabul ediyorlar.

İLERLEME DÜŞÜNCESİNİN ETKİSİ

Bu kitapta, aklın 19. yüzyıldaki zaferlerini —kısaca— gözden geçirirken, dikkatimizi, eski biçim ortodoksluğu mantıkça tutulmaz bir hale getiren bilimsel buluşlarla, yapılan eleştirilerin incelenmesi noktaları üstünde toplamıştık. Ne var ki, düşünce özgürlüğü alanındaki ilerleme ve her ülkede insanların ilâhiyatçı otoriteye karşı, bugün, yüzyıl öncekinden hayli farklı olan genel tutumları, toptan olarak, yalnız mantık gücü ile açıklanamaz. Genellikle, insanların görüşlerinde ortaya çıkan bu değişiklik, eski düşüncelerin eleştirisinden çok, yeni düşünce ve ilgilerin ortaya çıkması sonucunda olmuştur. Nihaî sorunlara karşı tavırlarda beliren bu genel değişikliğin nedeni mantıksal tanıtlamalar değil, yeni sosyal görüşlerdir. Bu tavır değişmesinin başlıca nedenini, öyle sanıyorum ki, insan soyunun ilerlemesi düşüncesi biçimlendirmiştir. O düşüncenin, bana göre, ilâhiyatçı inançlar üzerine güçlü bir eritici etkide bulunmuş olduğunu kabul etmek gerekiyor. Diderot ile arkadaşlarının, insanların enerjileri, dünyayı iyi ve güzel bir hale getirmeye adanmalıdır, yolundaki telkinlerinden bahsetmiştim. İlâhiyatçı önermelere dayanan eski ülkü yerine yeni bir ülkü geçti. En çok sayı-

da insana en büyük mutluluk sağlamak amacını, insan eyleminin en yüce ereği ve ahlâkın temeli sayan İngiliz Utilitarist[8] filozofları (Bentham, James Mill, John Stuart Mill, Grote) bu düşünceden esinlenmişlerdi. Fransa'da Turgot'nun ortaya koyduğu tarihî ilerleme görüşü, o ülküyü kuvvetle destekledi. Turgot'ya göre, ilerleme, tarihin organik temeliydi. Condorcet'nin geliştirdiği bu düşünceyi İngiltere'de ilerleten Priestley oldu. Aynı düşünceyi, iki Fransız sosyalist filozofu, Saint-Simon ile Fourier ele aldı. Fourier, iyimserliğinde o denli ileri gitti ki, gelecekte insan zekâsının denizi limonata haline getireceğini, yeryüzünde Homeros ayarında otuz yedi milyon şair, Molière'e denk otuz yedi milyon yazar, Newton çapında otuz yedi milyon bilim adamı bulunacağını bile haber verdi. Bununla beraber, ilerleme düşüncesine ağırlık ve güç veren Comte oldu. Comte'un sosyal felsefesinin ve insanlık dininin temelinde bu görüş vardır. Bilimin zaferleri de onu destekeldi. Gerçi gelişme kuramının bu görüşü içermesi gerekmezse de, onunla bu kuram arasında gene de bir bağlantı vardır. Bu görüşün 19. yüzyılda düşüncelere rehberlik eden manevî bir güç olduğunu söylemek pek yerinde olur belki. Bu görüş, gelecek kuşaklar için yeni bir ahlâkî görev ilkesi çıkardı. İnsan soyunun geleceğine ve ilerlemesine karşı doğan bu yeni ilginin mezardan sonra başlayan hayata bağlı eski ilgiyi temelinden yıkmakta —bilmeksizin—

(8) **Utilitarist.** Üstün iyi'yi yararlı'da bulan bir felsefe öğretisinin, utilitarizm (yararcılık)'in yandaşı (Çev. notu).

büyük etkisi oldu. İnsanın yaradılışı gereği kötü olduğu hakkındaki iğrenç inanışı ortadan kaldıran gene bu görüştür dersek, pek de yanılmış olmayız.

MONİZM HAREKETİ

İlerleme kuramı, Almanya'da büyük ilgi uyandıran **Monizm** hareketinde (1910 - 1912) olduğu kadar güç ve önemle başka hiç bir yerde kabul edilmemiştir. Bu hareket, **Haeckel**'in düşüncelerine dayanır ve kendisi de Monizmin ustası sayılır. Ne var ki, hareketin sonraki önderi **Ostwald**'ın etkisiyle, o esaslar hayli değişikliklere uğramıştır. Haeckel biyoloji bilginiydi, Ostwald'ın en parlak çalışmaları kimya ve fizik alanındadır. Yeni Monizm eskisinden, önce daha az dogmatik olmasından dolayı farklıdır. Yeni görüşe göre, deneyimlerimize giren her şey, karşılığı olan bir bilime konu olabilir. Bu görüş, bir sistem olmaktan çok, bir yöntemdir; çünkü tek amacı, bütün insan deneyimini birleştirilmiş bir bilgi çerçevesi içine yerleştirmektir. İkinci olarak, bu yeni görüş, Haeckel ile beraber, gelişmeyi, yaşayan şeylerin tarihi için rehber ilke olarak kabul ederse de, Haeckel'in panteizmini ve düşünücü atomlar kuramını reddeder. Fizik evren hakkındaki eski mekanik kuram, yavaş yavaş ortadan kalkarak, yerine enerji kuramı geçti ve enerjinin en ileri gelen savunucularından Ostwald bu kuramı Monizmin temel düşüncesi haline getirdi. Madde adı verilen şey, bugünkü bilgilerimize göre, yalnızca bir enerjiler karmaşığıdır. Ostwald, bu «enerjetik» ilkesini, fizik ve kimya olaylarından biyoloji, psikoloji ve sosyoloji olay-

larına da yaymaya çalıştı. Ancak, şu da göz önünde tutulmalıdır ki, enerji kavramına finalist bir sav karıştırılmamıştır; enerji adı, yalnız bilgimizin bugünkü aşamasına karşılık olan bir varsayımdan başka bir şey değildir, öyle ki, bilgimiz ilerledikçe, yerini başka varsayımlara bırakabilecektir.

Monizm, bütünüyle bilime dayanarak, ilâhiyat ile mistiği ve metafiziği kadrosunun dışında tutan bir hayat görüşü olması bakımından, Comte'un pozitif felsefesi ile dinine benzer. Mac Taggart'ın «kendimiz ile evren arasında âhenk kanısına dayanan bir heyecan durumu» biçimindeki din tanımını kabul edersek, Monizme din diyebiliriz. Ancak, onun hakkında, din kelimesini hiç kullanmamak daha iyi olur; çünkü, Comte Pozitivist dinini kurduğu halde, Monistler bir Monist Kilisesi kurmayı akıllarından bile geçirmemişlerdir. Onlar, bilimin dünya görüşü ile dinin dünya görüşü arasındaki kesin zıtlık üzerinde ısrarla durarak, dinin giderek daha az gerekli bir duruma gelmesi olayını manevî gelişmenin başlıca belirtisi sayarlar. Zaman planında ne denli geriye gidersek, dini o denli değerli bir uygarlık unsuru olarak görürüz; biz ilerledikçe o geriler ve arkaya çekilir, yerini de bilim alır. Dinler, bu dünya konusunda, kötümserdirler; Monizm ise, ilkesi gereği iyimserdir, çünkü gelişme süreci insandaki kötü unsuru gittikçe daha çok yenmektedir ve bundan sonra da yenmekte devam edecektir. Monizm, gelişme ve ilerlemenin insanın eylem ve hareketleri için amelî ilkeler olduğunu ilan eder. Kiliseler, özellikle Katolik Kilisesi ise tutucudurlar ve ilerlemeyi durdurmak elle-

rinden gelmediği için onun belirtilerini gidermeye —buharı baskı altına almaya— çabalar durur-lar.[9] 1911 yılında Hamburg'da toplanan Monistik Kongresi, bu görüşün yandaşlarını bile şaşırtacak ölçüde başarı kazandı. Akılcı düşünceyi yaymada bu hareketin etkisi pek güçlü olacağa benziyor.[10]

FRANCİSCO FERRER FACİASI

Batı Avrupa'da halkının çoğunluğu Katoliklerden oluşan üç büyük devlete baktığımızda, ilerleme ülküsü ile düşünce özgürlüğünün, Kilisenin gücünün azalması ile birlikte ilerlediğini görmekteyiz. Kilisenin çok büyük bir güç ve zenginlik sahibi olduğu, sarayla politika adamlarına sözünü geçirdiği İspanya'da, Fransa ve İtalya'da hayatî bir nitelik taşıyan ilerleme düşüncesinin etkisi, henüz ciddî olarak duyulmuyor. Gerçi liberal düşünce, küçük bir aydın kesimde geniş bir biçimde yayılmışsa da, nüfusun büyük çoğunluğunu oluşturan halk kültürden yoksundur ve onları bu halde tutmak da kilisenin çıkarı gereğidir. Bütün aydın İspanyolların itiraf ettikleri gibi, halkın kültüre kavuşturulması ülkenin en ivedi gereksinimidir. Modern kültürün ülkede

(9) Monizmin kiliselere karşı tutumunu belirten bu noktaları, Ostwald'ın Monistische Sonntagspredigten (Monistik Pazar Vaazları, 1911, 1916) inden aldım.

(10) Şunu belirtmeliyim ki, kitabım bir düşünce tarihi olmadığı için, son yıllarda Amerika, İngiltere ve Fransa'daki felsefî düşünce ve hareketlerden bahsetmedim. Bunların ilâhiyatı payandalamak amacını güttükleri de söylenmekte. Bununla beraber, hepsi de, ortodoksluğa kökten karşıt durumdalar.

yayılabilmesi için yenilmesi gerek olan engellerin ne denli büyük ve dehşet verici olduğu ise **Francisco Ferrer** faciasında görüldü ve Batı Avrupa'nın bir köşesinde Ortaçağ ruhunun hâlâ sapasağlam yaşadığını herkese hatırlattı. Ferrer, 1901 yılından başlayarak, Katolonya eyaletinde modern okullar kurulmasına adamıştı kendisini. Akılcı idi ve belirgin bir başarı kazanan okulları da bütünüyle laikti. Kilise çevresi kendisini lânetledi ve 1909 yazında da vücudunu ortadan kaldırmaya vesile buldular. Barcelona'da bir işçi grevi büyüyerek, bir başkaldırı niteliğine bürünmüştü sonunda. Ferrer, bu hareketin başladığı günlerde, —bir rastlantı— o şehirde bulunuyordu. Ne var ki, grevle de, başkaldırı ile de hiç bir ilişiği yoktu. Düşmanları, onun Barselona'da bulunmuş olmasından dolayı, bu rastlantının yarattığı fırsattan yararlanarak, kendisini, bu hareketlerin tertipçisi diye tutuklattılar. Ferrer aleyhine, sahte belgelere varıncaya dek, uydurma kanıtlar hazırlatmışlardı. Lehine olan kanıtlar ise ortadan kaldırıldı. Katolik gazeteleri, halkı, Ferrer aleyhine kışkırttılar. Barcelona'nın Kilise erkânı da, hükümeti, fesadın asıl kaynağı saydıkları modern okulları kuran adamı korumamaya zorladılar. Ferrer, askerî bir mahkemenin kararı ile kurşuna dizildi (13.10.1909). Francisco Ferrer, aklın ve düşünce özgürlüğü davasının şehidi oldu. Engizisyon çoktan ortadan kalkmış olduğu için, düşmanları onu, uydurma kanıtlarla anarşi ve vatana hiyanet kışkırtıcısı diye suçlandırarak öldürttüler. Bu olayın Avrupa'da uyandırdığı —ve Fransa'da en yüksek sesle haykırılan— nefret, böylesine aşırı işlemlerin yinelenmesini

önlemeye yarıyabilir; ancak, Kilisenin bu denli güç sahibi, böylesine bağnaz ve politikacıların da bu derece bozuk ahlâklı olduğu bir ülkede de olmayacak hemen hiç bir şey yoktur.

VIII

DÜŞÜNCE ÖZGÜRLÜĞÜNÜ HAKLI KILAN NEDENLER

YASAKLAMA NİÇİN YERSİZDİR?

Bugün modern devletin özgür atmosferi içinde yetişen insanların çoğu, özgürlüğü, —otorite ile olan uzun mücadeleleri dolayısıyle— güler yüzle karşılarlar; vaktiyle, toplum ve iktidarların, yeni düşünceleri boğup yok etmek amacıyla tuttukları zalim ve —bugünkü anlayışa göre— ahlâka son derece aykırı politika için söz bulmakta güçlük bile çekebilirler. Bu sayfalarda yalnız ana çizgileriyle gösterilen bu kavga, bugünkü insanlara, aydınlıkla karanlık arasında geçmiş bir savaş gibi görünür. Mihrap ile tahtın insanlığın ilerlemesine suikast için kurdukları o uğursuz birleşme karşısında feryad ederiz. Gerilere bakınca, nice akıl şampiyonlarının, kötü ruhlu değilse, kör gözlü otorite sahiplerinin elinden neler çektiklerini dehşet ve nefretle görürüz.

Bununla beraber, zor ve baskı gücünü az çok kabul edilebilir bir dava haline koymak olanağı vardır. Toplumun kendi bireyleri üzerinde sahip olduğu meşru yetkiler hakkında en dar açılı görüşü ele alalım. Stuart Mill ile birlikte,

«insan soyuna, kendi üyesinden herhangi birinin hareket özgürlüğüne, birey olarak ya da topluca müdahale ettirmeyi haklı kılan tek neden korunma amacıdır» önermesini ileri sürerek zor ve baskının ancak başkalarını zarardan korumak için haklı olacağını kabul edelim. Bu, devletin öne sürebileceği «asgarî» haktır; kendi üyelerini zarardan korumanın devlet için yalnız hak değil, belki bir görev olduğu da kabul edilir. Çünkü, varlığının tek nedeni budur onun. Şu halde, düşünce ve söyleme özgürlüğünün, eylem ve hareket özgürlüğünün ayrıcalıklı bir biçimi olmak gerektiğini ya da üyelerinden birinin sözleri yüzünden bir tehlike tehdidi altında kaldığı kanısına varan bir toplumun, savunma silahlarını elinden atarak, kollarını kavuşturup durması gerektiğini haklı gösterecek hiç bir soyut ya da bağımsız bir ilke bulunamaz. Tehlike hakkında hüküm verecek olan siyasî iktidardır, hükmünde yanılabilir, ancak ortada bir fenalık olduğu kanısına varırsa, buna müdahale etmek kendisinin pek açık bir görevi değil midir?

Eski ve yeni çağlarda, iktidarların özgür düşünceyi yasak etmelerini mazur göstermeye yarayan işte bu düşünce biçimi olmuştur. Ancak, bu mazeretin, o gibi zor ve baskı hareketlerinin, bunlardan mağdur olanların kendi iyilikleri için, yani ahirette kurtuluşa ermeleri amacıyla yapıldığı söylenen hallere kadar yayılamayacağı da doğaldır.

Çağımızda böyle önlemleri kınarız ve düşüncelerin serbestçe ifade edilmesine devletin müdahalesini haklı göremeyiz. Özgürlük görüşü

ruhlarımıza öylesine işlemişti ki, yanlış yola gitmiş olan dedelerimizin yaptıkları zorlama ve baskı hareketlerini mazur görmekte güçlük çekeriz. Zorlama ve baskı görüşü nasıl haklı ve meşru olabilir ki, hiç bir soyut temele dayanmaması bir yana, bütünüyle yarar gerekçesinden hareket etmektedir.

Tartışma özgürlüğünün değerini Sokrates'in nasıl belirtmiş olduğunu —daha önce— görmüştük. Milton'un, bilimin ilerlemesi için bu özgürlüğün pek gerekli olduğu hakkındaki görüşünü de öğrenmiştik. Ne var ki, hoşgörü davası uğrunda savaşılmış ve davanın eylemce kazanılmış olduğu devirde bile, genel olarak, şöyle düşünülüyordu: Bir insanı, içten kanaatlerini ifade eden düşüncelerinden dolayı cezalandırmak haksızlıktır; çünkü, kanaatin irade ile ilgisi yoktur. Diğer bir deyişle, yanılma suç olmadığı için, onu cezalandırmak haksızlık olur. Bununla beraber, böyle düşünmek de tartışma özgürlüğü davasını tanıtlamaya yaramaz. Zorlama ve baskının savunuculuğunu yapanlar, buna şöyle cevap verebilirler: Bir insanı, kendisine ait olan yanlış inançlarından dolayı cezalandırmanın haksız olduğunu kabul ederiz; ancak, böyle inançların zararlı olduklarına kanaat getirirsek, onların çevreye yayılmalarını yasaklamak haksız olmaz; çünkü, o insanı, o türlü düşüncelere sahip olduğundan dolayı değil, o düşünceleri çevresine yaydığından dolayı cezalandırmak haksızlık değildir. Aslında haklı kelimesi zihinleri şaşırtmaktadır. Bütün erdemler, insanın geçirdiği, fizyolojik ya da sosyal deneye dayanır; haklılık (adalet) da bunun dışında değildir. Adalet deyimi, öyle birtakım

kural ve ilkeleri gösterir ki, bunlar, sosyal yararı en yüksek düzeyde temsil ettikleri deneme ile anlaşılmış olduğu için, işlerin gereği ivedi önlem düşüncelerinin hepsinin üstüne çıkacak derecede önemli sayılırlar. Sosyal yarar ise tek ölçüdür. Böylece, düşünce özgürlüğünün, —bütün başka düşünceleri ihmal ettirecek derecede— üstün bir sosyal yarar ilkesi olduğu tanıtlanmadıkça, bir iktidarın, düşünceleri zor ve baskı altında tutmasından dolayı haksızlık ettiğini söylemek boş olur. Sokrates, özgürlüğün toplum için değerli olduğu düşüncesi üzerinde yürümekle doğru bir yön tutmuştu.

JOHN STUART MİLL'İN KANITLARI

Düşünce özgürlüğünün haklılığını akıl ve muhakeme yoluyla tanıtlayan **John Stuart Mill** oldu. J. S. Mill, bu konudaki düşüncelerini **On Liberty** (Özgürlük Üstüne) adlı kitabı ile —1859 yılında— yayınladı. Bu kitapta, özgürlük kavramı, genel olarak gözden geçirildikten sonra, her türlü tecavüzden korunmuş olması gereken mutlak bireysel özgürlük alanı sınırlarının belirlenmesine girişilir. İkinci bölümde de, düşünce ve tartışma özgürlüğü ele alınır. Burada Mill'in, toplumun bireylere karşı olan haklarının değerini aşağıdan tuttuğu için, bireylere karşı olan görevlerini de en aza indirmiş olduğunu söyleyenler çoksa da, yazarın başlıca kanıtları ile hükümlerinin doğruluğunu yadsımak ya da sonuçlamalarının sağlamlık ve isabetine itiraz edenler azdır.

J. S. Mill, toplumun, kendi üyeleri olan bireylerin hareketlerine müdahalesinin uygunluğunu belirlemeye mehenk olacak değişmez bir ölçüt ka-

bul edilmiş olduğunu öne sürerek, bu ölçütü, korunma kavramında, yani başkalarını zarardan korumada bulur. İlkesine esas olarak, soyut hakları değil, «temelini ilerleme halinde bir varlık olan insanın sürekli çıkarlarının oluşturduğu, —en geniş anlamıyla— «yarar»ı alır. Mill, bundan sonra da, düşünceleri ve tartışmaları susturmanın bu sürekli çıkarlara daima zıt düşeceğini göstermek için, şu kanıtları ortaya koyar: Bir düşünceyi yasaklayacak olanların —bunların içtenlikli insanlar olduğu varsayılmaktadır— onun doğruluğunu yadsıyanlardır, ancak bunlar yanılmaz değildirler. Hükümlerinde haksız da olabilirler, haklı da olabilirler; bir ölçüde haklı, bir ölçüde haksız olmaları da olası. 1) Eğer kendileri haksız olup da ezmek istedikleri düşünce doğru ise, insanlığı bir gerçekten yoksun kılmış ya da yoksun kılmak için ellerinden geleni yapmış olurlar. Bu konuda şunu diyeceklerdir: Böyle hareket etmekle mazuruz, çünkü biz muhakeme yetimizi, yeteneğimizin son noktasına değin işlettik, muhakeme yetimiz yanılabilir diye bizden onu işletmemiz istenebilir mi? Yanlış ve zararlı olduğu kanısına vardığımız bir düşüncenin yayılmasını yasakladık; bu ise devlet otoritesinin yaptığı herhangi bir eylemin içerdiğinden fazla bir yanılmazlık savını içermez. Özetle, eğer harekete geçecek isek, buna neden olan düşüncemizi doğru olarak görmemiz zorunludur. Mill, şu kesin cevabı verir buna: «Bir düşünceyi bütün sınavlardan geçtiği halde çürütülmemiş olmasından dolayı doğru kabul etmek ile, onu reddedip çürütülmesine olanak bırakmamak amacıyla doğru diye kabul etmek arasında pek büyük fark

vardır. Eylem ve hareketimizin dayanacağı düşünceyi doğru olarak görmemizi haklı kılacak asıl koşul, başkalarının o düşüncemize itiraz ve onun yanlışlığı tanıtlayabilmek için tam bir özgürlüğe sahip olmalarıdır. İnsanlıktan nasibi olan bir kimse, bundan başka hiç bir koşulla, hareketinde haklı olduğuna —akla yakın bir biçimde— emin olamaz.»

2) Kabul edilmiş olan inancı, içine yanlışın karışmasından korumak amacıyla, tartışma konusu yaptırmamak da, o inanç doğru bile olsa, gene de genel yarara aykırı düşer. Çünkü, kabul edilmiş bir inancın, büsbütün doğru olması nadir de olsa, bir rastlantı ile doğru olması olasıdır. Onun mantıkî bir kesinlikle doğru olmasını ise, ancak eni konu tartışıldığı halde, hiç bir sarsıntıya uğramamış olması sağlayabilir.

3) En çok rastlanan ve en önemli olansa birbiri ile çarpışan iki görüşün gerçeği bölüşmüş olmaları halidir. Mill, bu durumda da, bir yanlı âmiyane gerçeklere, kamu düşüncesinin gözden kaçırmış olduğu, başka gerçekleri eklemenin yararını, —pek güçlük çekmeden— tanıtlayarak şu düşünceyi ileri sürer: «Gerçeği aralarında paylaşan, —yani her birinde gerçeğin bütünü değil de bir bölümü bulunan— iki düşüncenin her biri için yalnız hoşgörü değil de, tutup desteklenmesi istenirse, bunlardan hangisi azınlığın düşüncesi ise o tutulup desteklenmelidir; çünkü, «o dönemde ihmale uğrayan ilişkileri o düşünce temsil etmektedir.» Mill, Rousseau'nun, zararlı diye yasaklanmaları haklı sayılabilen görüşlerini ele alarak şöyle diyor: Rousseau'nun görüşleri, durumundan pek hoşnut olan 18. yüzyılın üstüne «bir

yanlı düşüncenin ağırlığını yerinden oynatan hayırlı bir darbe» gibi indi. O çağda revaçta olan düşünceler, bakıldığında, doğruya Rousseau'nunkilerden daha yakındılar; yanlışları onun düşüncelerinde bulunanlardan çok daha azdı; «ancak, Rousseau"nu'n görüşlerinde bulunan ve o görüşlerin beraberinde sürüklediği düşünce akımı içinde yüzen öylesine önemli gerçekler vardı ki, kamunun düşünce dünyasında eksik olan asıl bunlardı işte; ve sel akıp gittikten sonra geride kalan kum da bunlar oldu.»

BİLİMİN İLERLEMESİ ÖZGÜRLÜĞE BAĞLI

J. S. Mill'in, bu davada başlıca kanıtının esası işte budur. Bu kitabın yazarı ise, düşünce özgürlüğünün haklılığını, —Mill'in muhakemesine uygun olmakla beraber— biraz daha başka bir biçimde ifade etmeyi yeğlemektedir. Uygarlığın ilerlemesi, bir ölçüde, insan denetiminin dışında kalan koşulların etkisine bağlı olmakla beraber, daha çok —ve gittikçe artan bir oranda— insanın kudret alanı içinde bulunan şeylere tabidir. Bunlar arasında bilimin ilerlemesi ve insanın âdet ve kurumlarını —kendi dileğiyle— yeni koşullara uydurması —belirgin bir biçimde— kendini ortaya koymuştur. Bilimin ilerlemesi ve yanılgıların düzeltilmesi için de, kayıtsız şartsız bir tartışma özgürlüğü gerekir. Tarih şunu gösteriyor bize: Eski Yunan'da tam bir düşünce özgürlüğünün olduğu dönemlerde bilgi gelişip artmış; modern çağda, araştırma ve incelemelerin üzerindeki kısıtlamalar —bütünüyle— kaldırıldığından beri ise, Ortaçağ Kilisesinin şeytanî diye nitelendireceği bir hızla ilerlemiştir. Böylece, sos-

yal âdet, kurum ve usulleri yeni gereklere ve koşullara göre ayarlamak için, bunların sınırsız bir özgürlükle tartışılması ve eleştirilmesi ve en hoşa gitmez görüşlerin bile, —kamu duygusunu inciteceğine bakılmaksızın— açıkça söylenmesi gerektiği aşikârdır. Uygarlık tarihinin bize vereceği bir ders varsa o da şudur: Düşünce ve ahlâk planındaki ilerlemenin, —sağlanması insanın bütünüyle kendi elinde olan— bir temel koşulu vardır ki, o da tam bir düşünce ve tartışma özgürlüğüdür. Bu özgürlüğün yerleşmesi, modern uygarlığın en değerli başarısı sayılabileceği gibi, sosyal ilerleme için de temel koşul olarak görülmelidir. Düşünce ve tartışma özgürlüğüne temel olan sürekli yarar görüşünün ağırlığı altında, arada sırada o özgürlüğün ihlâlini istemeyi düşündürebilecek, bir kezlik çıkar hesapları etkisiz kalmalıdır.

Soruna böylesine bakış, çok açıktır ki, insanlığın ilerlemesi ile düşünce ve ahlâk planındaki gelişmenin, genel olarak, bir gerçek ve önemli bir gerçek olduğu görüşüne dayanmaktadır. Ve böyle olduğu için de, Kardinal Newman ile beraber, «insan soyunun ilerlemesi ve yücelmesi bir düştür ancak, çünkü vahiyler bunun tersini bildirmektedir» savında bulunanlarla hiç bir ilişiği yoktur onun; öylelerinin, gene aynı kardinalin, «halk dinde, şimdi göründüğünden daha çok boş inançlı, daha yobaz, daha kara kafalı, daha haşin olsaydı ülke için bir kazanç olurdu bu» biçimindeki kanısına katılmaları mantığa daha uygun düşer.

KURAL VE İSTİSNA

Mill, herkesin okuması gereken o parlak ese-

rini yazarken (1858), dönemin İngiliz hükümeti, toplumu istibdatla yönetenlerin öldürülmesini haklı sayan bir görüşü halk arasında yayanlar aleyhine, —bu görüşün ahlâka karşı olduğunu öne sürerek— koğuşturma yaptırıyordu. Bereket versin, ısrar edilmedi bunda. Mill, eserinde bu noktadan bahsederken, böyle istibdata yönelenleri öldürme —ve biz de ekleyelim, anarşizm— gibi bir görüşün de, «herhangi bir görüş, ahlâka aykırı nitelikte sayılsa bile, tam bir özgürlük içinde söylenebilmeli ve tartışılabilmelidir» kuralına bir istisna olamayacağında ısrar eder.

İstisnalar, hükümetin müdahalesi uygun olan durumlar ancak görünüştedir; çünkü, bunlar, gerçekte başka bir kuralın içine girer. Örneğin, belirli bir şiddet ve saldırı eyleminde bulunulması için doğrudan doğruya bir kışkırtma varsa, bu durum, müdahaleyi haklı kılabilir. Ancak kışkırtmanın, kasda dayanması ve doğrudan doğruya olması gerekir. Ben, yazdığın bir kitapta, bugün var olan toplumları mahkûm ederek bir anarşi kuramını savunursam ve bir kişi de onu okuduktan sonra saldırı niteliğinde bir eylemde bulunursa, benim kitabımın bu adamı anarşist yaptığı ve kendisini cinayete yönelttiği açıkça sabit olabilir, ancak, bundan dolayı beni cezalandırmak ya da kitabımı yasaklamak haklı olmaz. Kitabımda, o kişiyi, işlediği o cinayete doğrudan doğruya kışkırtan bir nokta varsa o başka..

DİYELİM BİR MEHDİ ZUHUR ETTİ

Bir iktidarı özgürlük ilkesini bozmaya götürecek ya da —halkın galeyana gelmesi nedeniy-

le— böyle hareket etme zorunda bırakacak, güç durumlar akla gelebilir. Ortaya çıkması olasılığı akla pek uzak bulunmakla beraber, konumuza açıklık ve belirlilik getirmeye yarayacak bir durum tasarlayalım. Diyelim ki, olağanüstü çekicilikte bir kişilik taşıyan, düşüncelerini başkalarına aktarmakta hayrete şayan güçlülükte bir kişi, kısacası bir **mehdi** tipi ortaya çıkıyor. Bu adam, dünyanın birkaç ay içinde sona ererek kıyametin kopacağına inanmakmaktadır ve bu kanısını, ülkeyi bir uçtan bir uca dolaşarak, verdiği vaazlar, dağıttığı bildirilerle halka yaymaktadır. Mehdi'nin sözleri kendisini dinleyenler üzerinde bir elektrik etkisi yapıyor; eğitim görmemiş ya da yarım eğitimli kitleler kıyamet gününe hazırlanmak için önlerinde birkaç haftalık zaman kaldığına gerçekten inanıyorlar. Sayılı günlerini ibadetle ve mehdinin öğütlerini dinlemekle geçirmek için, binlerce insan işini gücünü bırakıyor. Bu büyük grev yüzünden tüm ülke felce uğruyor; ulaşım, sanayi, ticaret birden duruveriyor. İşini gücünü bırakmak halkın aslında meşru bir hakkıdır; dünyanın sonunun geldiği hakkındaki görüşünü yaymak da mehdinin meşru hakkı. Nitekim İsa ile çömezleri de, kendi zamanlarında, tıpkı buna benzer bir inancı yayma yanılgısına düşmüşlerdi. Böyle bir durum karşısında, olağanüstü kötülükler olağanüstü önlemlerle bastırılır düşüncesi ile, mehdiyi ortadan kaldırmak için güçlü bir eğilimin etkisine girer insan. Ancak, kanuna aykırı bir hareketi olmayan, kimseyi de kanuna aykırı harekete kışkırtmayan, sükûn ve asayişin bozulmasına doğrudan doğruya neden olmayan bir adamı tutuklamak açıktan

açığa istibdat ve zulümdür. Birçokları, özgürlük saatini geriye almak kötülüğünün, gafilce bir propagandanın neden olduğu, ne denli büyük olursa olsun, kötülükten daha kötü olduğu inancındadırlar. Söyleme özgürlüğünün bazen zararlı olduğunu yadsımak boşunadır. Her iyi şey bazen zararlı olabilir. Örneğin, hükümetler öyle yanlışlar yaparlar ki, felâket olur sonucu; kanun hükümleri bazı tekil durumlarda ağır ve adaletsizdir çok kez. Hıristiyanlar da dinlerini böyle bir kötülükten arınmış sayamazlar; tersini ileri sürmeye kalkışırlarsa «Kurtuluş yalnız Hıristiyanlıktadır» ilkesinin neden olduğu sayısız çilelerin acı anılarını uyandırmış olurlar belleklerde.

Düşünce özgürlüğü ilkesi sosyal ilerlemenin en başta gelen koşulu olarak kabul edilince, alelâde «durum gereği» alanından, adalet adını verdiğimiz, daha yüksek «durum gereği» alanına geçilir artık; bir başka söyleyişle, herkesin güvenebileceği bir hak olur düşünce özgürlüğü. Bu hakkın, sonuçta yarar esasına dayanmakta olması olgusu ise, bir iktidarın, özel durumlarda, yarar gerekçesine dayanarak onu kısıtlamasını mazur ve haklı gösteremez.

KUTSAL DEĞERLERE DİL UZATMA KOĞUŞTURULMAMALI

Bundan otuz beş yıl kadar önce, ingiltere'de kutsal değerlere dil uzatma için verilen cezaların —bir bakıma— korkunç denecek bir sayıya çıkması, yukarıda ileri sürülen düşünceyi açıklamaya yarayan bir olaydır. Kutsal değerlere dil uzatma ile ilgili kanunlar, yürürlükten kaldırılmış olmamakla beraber, uygulanmaz oldukları

sanılıyordu genellikle. Oysa 1911 Aralığında ve daha sonraları, altı kişi bu suçtan mahkûm edilerek hapse atıldı. Hıristiyanlığın esas ve kurallarına dil uzatmış olan bu mahkûmlar, hep yoksul sınıftan ve bir bakıma ümmî denebilecek kişilerdi; din aleyhindeki sözleri de pek kaba ve saldırganca sayılabilirdi. Bu davada, hâkimlerden bazıları dinin esaslarına, «tartışma kurallarına» uyma koşuluyla yapılacak itirazların kutsal değerlere dil uzatma sayılmayacağı, «terbiyesizce» yapılan hücumların ise kutsal değerlere dil uzatma suçunu oluşturacağı içtihadını tutmuş görünmektedirler. Bu içtihat, kutsal değerlere dil uzatmanın kanunî tanımına yeni bir biçim vermeyi gerektirir ki, o da bu kanunların amacına bütünüyle ters düşer. Sir J. F. Stephen gösteriyor ki, Lord Hale zamanından (17. yüzyıl) Foot muhakemesine (1833) varıncaya dek, hâkimler hükümlerinde hep aynı görüşü ileri sürmüşler ve daima aynı ilkeye dayanmışlardır. O görüş şudur: Hıristiyan dininin temel inançlarının doğruluğunu yadsımak bir suç olduğu gibi, onları aşağsama ya da onlarla alay etmek de bir suçtur; ilkeye gelince o da şu: Hıristiyanlık, devlet kanunlarının bir bölümünü oluşturur.

Bu çeşit koğuşturmalar için ileri sürülen özür ve savunma, bunların dinî duyguları hakarete uğramak ve alaya alınmaktan koruma amacıyla yapılmış olmasıdır. Bu konuda Sir J. F. Stephen'in görüşü şudur: «Eğer kanun gerçekten yan tutmamış olsaydı ve kutsal değerlere dil uzatmayı salt inananların duygularını incittiğinden dolayı cezalandırsaydı, inanmayanların duyduklarını incitecek nitelikteki yazıları da cezalandırır-

dı. Dinin pek içtenlikli ve vecitli biçimlerinin hepsi, bunlara inanmayanlar için son derece saldırgan bir nitelik taşır.» Eğer kanun, Hıristiyan inançlarının doğruluğunu, hiç bir yönüyle tanımazsa, aynı kuralı **Salvation Army** (Kurtuluş Ordusu) hakkında da uygulaması gerekir. Gerçekte ise, o kanun, «ancak —temel ilkesi olarak gördüğüm— baskı ilkesi ile açıklanabilir ve varlık nedeni de o ilkedir.» Hıristiyanlığa karşı olanlar, haklı olarak şöyle diyebilirler: Eğer Hıristiyanlık batıl ise, ona karşı niçin nazik ve terbiyeli bir dille hücum etmeli? Onun iyiliği hak din olmasından ileri gelir. Batıl olduğunu kabul edince, özel olarak korunmaya lâyık olduğunu ileri süremezsiniz. Kanun, Hıristiyanlar için, —onların dinî buyrukları kendileriyle aynı görüşte olmayanlar hakkında ne kadar saldırganca olursa olsun— hiç bir kayıt ve şart koymuyor; böylece, kızgınlığa neden olacak dil kullanmayı yasaklamak amacında yansız değildir; bu durumda Hıristiyanlığın hak din olduğu varsayımına dayanmaktadır, öyleyse ilkesi de baskıdan başka bir şey değildir.

İngiliz örfî hukukunun (Commun Law) kutsal değerlere dil uzatma suçuyla ilgili hükümleri, bugün uygulanan biçimi ile, ilerlemeye hizmet edecek yetenekte olan imansızların özgürlükleri için bir tehlike değil artık. Ancak, en yüce ilke olan düşünce ve tartışma özgürlüğünü bozuyor; eğitim görmüş kimselerin, bir cezaya uğramadan, başka bir biçimde, daha etkili ve daha sinsice söyleyebilecekleri şeyleri, eğitim görmemiş halkın, kendi bildiği tek ifade biçimi ile söylemelerine engel oluyor. Bu yüzden hapse mah-

kûm olanlardan bazılarının hayli çirkin bir dille söyledikleri şeyler ise, pek bilgisizce olmamak koşuluyla, her piskoposun kütüphanesinde bulunabilecek kitaplarda, az çok nazik bir ifade biçimi ile bahsedilmiş olan şeylerdir ki, eğer kanun gerçekten kanunsa, hükmünü bunlara da geçirmesi gerekirdi. Demek oluyor ki, kanun, bugünkü uygulama biçimine göre, yalnız kaba ve terbiyesizce sözleri cezalandırmakla, eğitimden geçmemiş özgür düşünücülerin ağızlarını tıkamaktadır. Söyledikleri sözler dinleyenleri kızdırarak bir karışıklığa neden olursa, söyleyenler asayişin bozulmasına neden olduklarından dolayı koğuşturulurlar, yoksa sözlerinin kutsal değerlere dil uzatma niteliğinde olmasından ötürü değil.[1] Nitekim, bir kiliseyi, hatta bir piskoposun konağını soyan ya da herhangi bir biçimde zarara uğratan kimse de kutsal değerlere saldırmadan dolayı değil, hırsızlık ettiği için ya da verdiği zarardan dolayı ceza görür.

Kutsal değerlere dil uzatma suç ve cezalarının ortadan kaldırılmasını, 1889 yılında, Bradlaugh, Parlamentoya önerdiyse de, bu öneri reddolunmuştur. Bunların kaldırılması ivedi bir zorunluluktur. Çünkü, ancak ondan sonra «ikide bir ortaya çıkan ve hiç birinin kimseye yararı olmadıktan başka, bazen, din perdesi altında özel birtakım kötü niyetlerin tatminine yol açtıkları için, uğrunda yapıldıkları davaya —yani dine—

(1) Kutsal değerlere dil uzatma, Almanya'da suçtur. Ancak cezalandırılabilmek için, bu tecavüzün kasıtlı olarak ve fiilen yapıldığı tanıtlanmış olmak gerekir, cezası da —üç günü geçmemek üzere— hapistir.

bile zararı dokunan koğuşturma rezaletlerinin önü alınabilir.»[2]

AKLIN ZAFERİ SÜREKLİDİR

Aklın otoriteye karşı açtığı savaş, özgürlüğün zaferi ile sona ermiş görünmektedir. En uygar ve ileri ülkelerde tartışma özgürlüğü temel ilke olarak tanınmıştır. Bu özgürlüğün bir ülkenin kültürel aydınlığı için bir ölçüt gibi kabul edildiğini ve sokaktaki adamın bile Rusya[3] ve İspanya gibi, düşünce özgürlüğünün az çok zincire vurulduğu ülkeleri, ötekilerden daha az uygar saymakta tereddüt etmediklerini söyleyebiliriz. Aydın sayılan insanlar, —gökte olsun, yerde olsun— ilâhiyat alanına giren inançlara saygı göstermeden ya da onlara başvurmaksızın incelenemeyecek hiç bir şeyin bulunmadığını doğal görürler. Hiç bir bilim adamının araştırma ürünlerini, sonuçlarının revaçta olan inançlar üzerine yapabileceği etkiyi asla düşünmeden, yayınlamaktan hiç bir korkusu yoktur. Dinî inançlar ile siyasal ve sosyal kurumların eleştirilmesi serbesttir. Gönülleri umut dolu insanlar, zaferin sürekli olduğuna; hâlâ ona karşı çabalayan güçler varsa, onların da ileride yıkılıp gideceğine ve özgürlüğün yavaş yavaş daha geri ülkelerde de yayılacağına emin olabilirler. Bununla beraber, bu görünüşün pek güvenilecek bir şey olmadığını da tarih bize hatırlatıyor. Yeniden büyük bir ge-

(2) Aktarılan parça, Sir J. F. Stephen'in **Fortnightly Review**'da (Mart 1884, sh. 289 - 318) çıkan «Blasphemy and Blasphemous Libel» adlı makalesinden alınmıştır.

(3) Yazar, Çarlık zamanındaki Rusya'yı kastediyor (Çev. notu).

rilemenin ortaya çıkmayacağını bilebilir miyiz kesinlikle? Çünkü, gördük ki, tartışma ve düşünce özgürlüğü, eski Yunan ve Roma dünyasında tam olarak gerçekleşmişken, görünmez bir güç —Hıristiyanlık biçiminde— ortaya çıkarak, insan aklını zincire vurdu, özgürlüğü baskı altına aldı ve insanı, yitirdiği özgürlüğünü yeniden kazanmak için, yıpratıcı mücadeleler ver.nek zorunda bıraktı. Böyle bir durumun gene ortaya çıkması düşünülemez mi? Bilinmeyen bir yönden yeni bir güç belirerek, dünyayı şaşkınlığa uğratıp buna benzer bir gerilemeye neden olmaz mı?

Böyle bir olasılık yadsınamaz. Ancak bazı görüşlere göre, böyle bir durumun ortaya çıkması —bir felâket Avrupa uygarlığını silip süpürmedikçe— olası değildir. Çünkü, bugünkü düşünsel durum ile İlkçağ'daki düşünsel durum arasında bazı farklar vardır. Evrenin fiziksel niteliği hakkında Yunanlıların bildikleri azdı. Üzerinde durulan olayların çoğu tanıtlanmış şeyler değildi. Astronomi ile coğrafyada onların bildikleri ile bizim bildiklerimizi bir karşılaştırın; onların en çok bildikleri de —matematik de içine girmek üzere— bu iki bilimdi yalnız. Üzerinde çaba harcanacak, araştırılmış ve tanıtlanmış olayların pek az bulunduğu alan, spekülasyon için geniş bir taban oluşturur. Birbirine rakip kuramlardan birini koruyarak ötekileri ortadan kaldırmak ise, tanıtlanmış olaylardan oluşan bütün bir sistemi ortadan kaldırmaktan çok farklı bir iştir. Astronomide bir görüş Dünyanın Güneş çevresinde döndüğünü, ötekisi Güneşin Dünya çevresinde döndüğünü ileri sürdüğü halde, ne biri ne de ötekisi savlarını tanıtlayamazlarsa,

hükmünü geçirecek güçte bir otorite bunlardan istediğini yasaklayabilir. Ancak, bir kez bütün astronomlar Dünyanın Güneş çevresinde döndüğünü onaylayınca, otoritenin, insanları, buna aykırı olan yanlış görüşü kabul etmeye zorlaması boş bir çaba olur. Özetle, bugün akıl, evrenin niteliği hakkında, gerçekliği tanıtlanmış olaylardan oluşan çok geniş bir bilgiye sahip olduğu içindir ki, Hıristiyan ilâhiyatının onu boyunduruk altında tuttuğu çağlardakinden çok daha sağlam ve güçlü bir durumda bulunmaktadır. Bütün o bilimsel olaylar onun kaleleridir. Ayrıca, ileride bilimin sürekli ilerlemesini durdurabilecek bir şeyin ortaya çıkması da kolay kolay düşünülemez. Eski çağlarda, bu ilerleme bir azlığa dayanıyordu; bugün ise, birçok uluslar ortaktır ona. Bilimin önemi hakkında bugün öyle genel bir kanı vardır ki, Eski Yunan'da görülmezdi o. Maddî uygarlığın ancak bilim sayesinde ilerleyebilmesi de, bilimsel araştırmaların birdenbire duruvermeyeceğinin fiilî bir garantisidir. Gerçekte, bugün bilim de, din gibi bir sosyal kurumdur.

DÜŞÜNCE ÖZGÜRLÜĞÜ VE EĞİTİM

Ne var ki, bilim hayli güven içinde görünmekle beraber, bilimsel anlayışın itibar gördüğü ülkelerde sosyal, siyasal ve dinî sorunlara değinen düşünceler için ağır kayıt ve koşullar konulması olanağı vardır. Rusya'da başka yerlerde bulunanlardan hiç de aşağı olmayan bilim adamları vardır; bununla beraber, bu ülkedeki sansür

dillere destandır.[4] Bugün düşüncenin özgür olduğu ülkelerde de zor ve baskı politikasının uygulanabileceğini tasarlamaya hiç bir engel yoktur. Fransız Devrimi'nde görüldüğü gibi, iman ve formüllerden esinlenen önderlerin yönetimi altında bir sosyal devrim hareketi hüküm sürüp de bu önderler kendi düşüncelerini zorla egemen kılmayı kafalarına koyunca, zor ve baskı önlemlerine sarılmaları, önüne geçilmesi olanaksız bir durum olur. Ancak, ilerde saati geriye almak girişimlerine kalkışılmayacağını sanmak safdillik olsa bile, özgürlük bugün, Roma İmparatorluğu zamanında olduğundan çok daha uygun bir durumda bulunmaktadır. Çünkü o zamanlar, düşünce özgürlüğünün sosyal önemi değerlendirilmiyordu, bugün ise, o özgürlüğü yeniden kurma için yapılmış olan uzun kavgaların sonucu olarak, insanlar onun değerini —tam bir bilinçle— anlamışlardır. Bu kanı, özgürlük aleyhinde her türlü suikast tertiplerine karşı koyacak derecede güçlü olsa gerektir. Bununla beraber, «insanlığın ilerlemesi düşünce özgürlüğüne bağlıdır» düşüncesini bir belit (aksiyom) olarak gençlerin kafalarına iyice yerleştirmek uğrunda yapılmadık hiç bir şey bırakılmamalıdır. Ancak, bunun daha hayli zaman yapılamayacağından da, —galiba— endişe edilebilir. Çünkü, eğitimin ilk aşamalarında uyguladığımız yöntemler otorite temeline dayanmaktadır. Çocuklara, bazen kendi başlarına düşünmeleri öğütlendiği de olur gerçi. Ne var ki, bu güzel öğüdü veren ana-baba

(4) Yazar, Çarlık zamanındaki Rusya'yı kastediyor (Çev. notu).

ya da hocalar, çocuğun kendi kendine düşünmesinden doğacak sonucun büyüklerin inançlarına uygun düşeceği kanısında olanlardır. Çocuk, muhakeme ederken, kendisine otoritece telkin edilmiş olan ilkelere dayanacak sanılır. Ancak, onun kendi başına düşünmesi, gerek ahlâk, gerek din konularında, bu ilkelere itiraz niteliğini alırsa, bu durumu, ana-babaları ya da hocalar —pek müstesna zekâda kimseler olmadıkça— son derece kötü karşılarlar ve öyle düşünmekten mutlaka sakınmasını öğütlerler kendisine. Doğaldır ki, düşünme serbestliğinde bu denli ileri gidebilecekler de pek özel bir yeteneği olan çocuklardır ancak. Bu durumda olanlara, her şeyden önce, «Babana ve anana güvenme» denilirse, olası ki, gelecekleri için daha vaitli bir öğüt verilmiş olur. Çocuklar anlayacak yaşa gelince, kendilerine, otoriteye dayanarak söylenen şeylerin kabulü ne zaman akla uygun, ne zaman akla aykırı olacağını öğretmek de, onlara verilecek eğitimin bir bölümü olmalıdır.

S O N

KİTABI KAPARKEN..

John Bury'nin deyimiyle, «mihrap ile tahtın insanlığın ilerlemesine suikast için kurdukları o uğursuz birleşme»ye 20. yüzyılda artık pek rastlanmıyor; ama aklın, giderek düşünce özgürlüğünün başka düşmanları var yüzyılımızda. Ve başka «uğursuz birleşmeler» kuruluyor insanlığın ilerlemesine suikast için bugün de.

Kimdir o düşmanlar?

Ve hangi uğursuz birleşmelerdir yaptıkları?

Yaşadığımız yüzyılda, düşünce özgürlüğünün baş düşmanları, **emperyalizm** ile —onun bir ürünü olan— **faşizm** oldu ve oluyor.

Bilindiği gibi, 19. yüzyılın sonlarından başlayarak, kapitalizm, emperyalizmin yeni bir örneğini ortaya koyar. Bu emperyalizm, her şeyden önce, kapitalizmin, Sanayi Devrimi'nden sonra, yapısında meydana gelen bir büyük değişikliğin sonucudur: «Yarışmacı» kapitalizmden «tekelci» kapitalizme geçilmektedir. İşte bu tekelciliğin sonuçlarından biri olarak, dünya, yalnız iktisadi bakımdan değil, topraklar bakımından da bölüşülür ve sömürgecilik başlar. Sanayi Devrimi'ni

yapmamış ülkeler ve halklar zincire vurulmaktadır. Bu bölüşmede, emperyalist ülkeler arasında anlaşmazlıklar çıkınca da, gelsin boğazlaşmalar, dünya çapında savaşlar. İnsanlık, o zamana değin görmediği bir vahşeti yaşamaya başlar.

Bu gelişmeler olurken, dikkate değer bir nokta da şudur: Batı'da, burjuva çevrelerde, **akla karşı** olan görüşler palazlanmaktadır. 18. yüzyılda «akılcı , giderek «devrimci» felsefenin kurucusu olan burjuvazi, 19. yüzyılın sonlarına doğru «akla karşı» bir tavır takınmaktadır. Emperyalizme kalkan her kapitalist ülkede yeşermeye başlayan **emperyalist doktrinler**, işte bu akla karşı çıkan düşünce akımlarından kaynaklanacaklardır. Nitekim faşizm, bu emperyalist gelişmelerin bir ürünü oldu ve ortaya attığı doktrinin kanıtlarını da bu karanlık düşünce akımlarından çıkardı.

Nedir faşizm?

Faşizm, ilk örnekleri, Birinci Dünya Savaşından sonra İtalya ve Almanya'da ortaya konmuş bir diktatörlük biçimi. Hem açıktan açığa **terörcü** bir diktatörlük bu. Kimin diktatörlüğü? Kapitalizmin genel bunalımı koşullarında, tekelci sermayenin en gerici, en saldırgan, en şöven, en emperyalist unsurlarının. Kime karşı diktatörlük? Başta işçi sınıfı olmak üzere, toplumun tekeller dışında kalan bütün sınıf ve tabakalarına. İşçi sınıfı ve emekçi kitlelerin yükselen devrimci hareketine karşı, burjuvazinin, kapitalist

düzeni —yani kendi sömürüsünü— sürdürmek uğruna, kendi kurduğu demokrasi geleneğinden yüz çevirmesi. İktidarını, zorla, zorbalıkla koruması..

Bu zorbalık, düşünce özgürlüğünü tanımıyordu. Özgürlük diye bir şey tanımıyordu aslında. Çünkü «birey»i tanımıyordu. Ona göre, bütün ve mutlak gerçeği devlet temsil eder; tekeli de onun elindedir gerçeğin. Devlet demek, bir yerde «önder» demek; gerçek de, onun söyledikleri. Bireye düşen? Tartışmadan itaat.. Faşizm, siyasî meşrebinin gereği olarak, devrimci düşünceyi, giderek her türlü liberal ve demokratik düşünceyi yasakladı; o düşüncede olanlara kan kusturdu, insanlık çapında cinayetler işledi. Aslında hiç bir toplumsal olay, insanlığın tarihinde, faşizm kadar korkunç izler bırakmamıştır.

Faşizm, kapitalizmin genel bunalımının günümüzde ulaştığı boyutlarda, emperyalizmin **yeni sömürgeci** politikasının bir aracı durumunda bugün. «Yeni emperyalizm» de denen bu politikanın amacı, geri kalmış ülkeleri, türlü yollarla, gene emperyalizmin sömürü ağı içinde tutmaktır. Emperyalizm, bu konuda o ülkelerdeki **yerli tutuculuk ve gericilikle** işbirliği kurmuştur. Bu işbirliği, ülkede «düzen değişikliği»ne götürecek ilerici, giderek devrimci düşüncelerin karşısındadır, düşmanıdır onların. Tam bir düşünce özgürlüğü, felâketi demektir bu işbirliğinin. Siyasî hayata, «demokratik» bir görünüm vermeye kalkıldığında da, bunun, —iktidar ve muhalefetiyle— egemen sınıfların kendi aralarında bir oyun olarak kalmasına dikkat edilir. Ama, her şeye kar-

şın, gerçekten millî, ilerici, giderek devrimci düşünceler, topluma ağırlıklarını koyup, iktidara yönelince, faşizme gidilir, demokrasi tasfiye edilir, ya da göstermelik bir parlamentonun varlığına indirgenir. Sömürü düzeni, böylece emperyalizm ve onun işbirlikçisi olan yerli egemen sınıfların ortaklığıyla korunmuş olur. Bağımlı ülkelerde faşizmin gelişmesinde ve iktidara gelmesinde emperyalizmin öncülük etmesi, dikkati çeken en önemli noktalardan biri oluyor. İşte, Endonezya, Brezilya, Arjantin, Filipinler, Şili ve benzeri ülkelerde oynanmış ve oynanmakta olan kanlı oyunun aslı budur. Türkiye'deki gelişmeleri de, böyle bir süreç içinde ele almak gerekir.

Çağdaş Türkiye, —başta düşünce özgürlüğü olmak üzere— özgürlük uğruna verilen mücadelelerle doludur. Aslında toplumun ilerici ve devrimci sınıf ve zümreleri vermiştir bu mücadeleyi, bugün de onlar vermektedir. Özellikle **işçi sınıfı** kendi ideolojisini yayabilmek ve serbestçe örgütlenebilmek için en çok engellerle karşılaşan bir sınıf oldu ve oluyor. Çünkü, daha baştan beri, işçi sınıfı ve onun ideolojisi, yani sosyalizm, Türkiye burjuvazisinin uykusunu kaçırmış durmuştur. O yüzdendir ki, Türkiye burjuvazisi, sosyalizme karşı kalın ve dayanıklı bir duvar çekme çabası içinde görünmüştür hep. Nedeni de vardır: Türkiye burjuvazisi, kendi güçsüzlüğünün ve ülkenin «sol»a, sosyalizme kayma potansiyelinin her zaman bilincinde olmuştur. Bugün ise artık açıkça bilincindedir bunun.

Türkiye'de demokrasi, —egemen sınıfların bütün batılılaşma savlarına karşın— Batı de-

mokrasisinin, —biçimsel planda da kalsa— her türlü düşünceye açık **«çoğulcu»** özüne yabancı bir uygulama görünümünde bugün. Siyasî hayatı **«aşırı sağ»**a ve **«aşırı sol»**a kapama, **«aşırı akımları önleme»** bahanesiyle, hem bir kavram kargaşalığı yaratılmakta, hem de düşünce özgürlüğünün özü zedelenmektedir. Ortaya çıkan tablo, aslında işçi sınıfının ideolojisini ve örgütlenmesini yasaklamaya varan bir **yasak düzeni** dir.

Gerçekten, 1961 Anayasası'na, onun demokrat ve özgürlükçü ilkelerine karşın, Ceza Kanununa —vaktiyle faşist İtalya'dan alınarak— sokulmuş **141 ve 142. maddeler,** düşüncenin demokratik ve barışçı yollarla ifade ve eylemini yasaklamakta, tipik birer **düşünce suçu** koymaktadır. Maddelerin bugüne kadarki uygulaması da sosyalist düşünce ve eylemlere karşı olmuştur. Ve açıkça siyasal düşünce ayırımı gözetilerek, solcu görüşler, —sağcı görüşlerle oranlanamayacak ölçüde— ağır yaptırımlarla cezalandırılmaktadır. Bir politikacı, bu oransızlığın gerekçesi olarak, vaktiyle şunu söylemişti:

«Hiç tesbih çekenle tetik çeken bir olur mu?»

Konuyu tesbihle tetik arasında bir sorun gibi ele almak bir politika safsatasıdır. Türkiye'de düşünce özgürlüğü olacak mı, olmayacak mı?. Sorun bu!..

Türk demokrasisini, düşünce özgürlüğüne kapalı **«göstermelik»** bir demokrasi olmaktan çıkarmalıyız. Bu kapalılık, akıl, demokrasi ve özgürlük düşmanlarının, yani gericiliğin ve —bugün gitgide palazlanmakta olan— faşizmin işine

yarar ancak; nitekim, bugüne değin de onların işine yaradı. Türkiye'de Batılı tipte bir demokrasi kurabilmek olası mı değil mi? Bir sorundur bu. Ama, eğer amaç, gerçekten Batı demokrasisini kurmaksa, onun yalnız parlamantarizmini alıp, özgürlük düzenini bir yana bırakmak olmaz. Batı demokrasilerinde ne özgürlük varsa, hepsine lâyıktır da halkımız. Ve halka inanmalıyız da. Ceza kanunlarından, —başta 141 - 142 ile 163. maddeler olmak üzere— düşünce özgürlüğünü yok eden bütün maddeler kaldırılmalıdır. Özgürlüğün kapıları ardına değin açılmalıdır.

Evet, artık açılsın kapılar!..

Durul BARTU

Düşünce insana özgü; bir ayrıcalığı onun canlılar dünyasında.
Ne var ki, özgür düşünce bir sorun olmuş çağlar boyunca.
İnsanın, düşünmede özgür olduğu,
düşünce özgürlüğünün sınırlanmaması gerektiği
sonunda anlaşılmış gerçi.
Ama, «kan deryalarından geçilerek» gelinmiş bu noktaya.
Kimler, ne için karşı çıkmışlar düşünce özgürlüğüne?
Büyük İngiliz tarihçisi John Bury,
bu soruları, yüzyılların akışı içinde, —akılcı bir görüşle— yanıtlıyor.
Düşünce özgürlüğünün henüz gerçekleşmediği,
hâlâ tartışmalara konu olduğu toplumumuzda,
John Bury'nin bu, hacmi küçük,
ama içi eşsiz bilgiler ve örneklerle dolu kitabından
öğrenecek çok şeyimiz var.